

**КРАТКИЙ НАУЧНЫЙ ОТЧЕТ
АРМЯНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
ЗА 1940 ГОД.**

Отчетный 1940 год характеризуется новыми достижениями в области разработки актуальных проблем по ряду отраслей народного хозяйства и культурного строительства нашей Республики.

Особенно необходимо отметить в отчетном году рост научных кадров и дальнейшее повышение их научной квалификации.

Несомненно, что в балансе АрмФАН'а за 1940 г. значительным плюсом можно считать проведение таких мероприятий, какими являются: юбилейная научная сессия с участием крупнейших ученых Советского Союза, организация республиканской выставки „20 лет Советской Армении“, открытие первой очереди Ботанического сада для трудящихся города Еревана, получение некоторыми институтами права приема докторских и кандидатских диссертаций и присуждения ученых степеней и званий, усиление связи с основными институтами АН СССР и в первую очередь с Президиумом и Комитетом Филиалов и Баз АН СССР, усиление популяризации достижений науки среди широких слоев трудящихся и т. д.

Главным итогом 1940 года является внедрение в производство новых законченных тем в количестве 21.

В основном завершена работа по разработке проблемы Севано-Зангинского каскада, расширены и усилены работы по разработке некоторых вопросов по летней посадке картофеля и вегетативным гибридам, ценная работа проведена в области изучения двух урожаев в год, разработан ряд ценных тем из области химии и геологии.

Идет усиленная подготовка к юбилею великого армянского просветителя Х. Абовяна. Получены весьма интересные материалы в результате раскопок Кармир-Блура. Сдан в печать и в ближайшем будущем выйдет в свет учебник истории литературы армянского народа; вскоре будет сдан в печать и учебник истории армянского народа. Изданы наследия крупнейших писателей и историков армянского народа. Значительно улучшено качество изданий АрмФАН'а.

Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) „О мероприятиях по развитию плодово-виноградных насаждений и технических культур в Арм. ССР“, имеющее огромное политическое и экономическое значение для нашей Республики, открывает широкие перспективы для дальнейшего хозяйственного и культурного развития Армении. АрмФАН детально обсудил на своих ученых советах это постановление и в тематический план 1941 года включил 11 новых тем, полностью отвечающих требованиям развития технических культур в нашей Республике. Удачная разработка этих тем в значительной мере будет способствовать осуществлению этой грандиозной программы.

Нельзя не отметить также специальную, повседневную заботу и внимание, которые уделяют АрмФАН'у руководящие партийные и советские органы Республики. В этом отношении в деле улучшения нашей работы особенно нам помогли указания, данные на XIII съезде КП(б) Армении секретарем ЦК КП(б)А т. Арутюняном Г. А.

Выполнение плана АрмФАН'а за 1940 г. шло по двум направлениям:

1. Изучение производительных сил страны, выявление ее природных богатств, разработка и переделка природы растительных организмов.

2. Изучение и выявление культурного наследия армянского народа досоветского периода, разработка вопросов культурного строительства советского периода.

Исходя из указанного основного направления, учреждения филиала за отчетный год поставили перед собой задачу:

а) Изучение естественных производительных сил Республики и выявление путей наиболее целесообразного и эффективного использования природных богатств ССР (медь, молибден, стройматериалы, огнеупорное сырье, водные ресурсы) с точки зрения общих интересов народного хозяйства Республики и Союза.

б) Разработка проблем повышения урожайности с. х. культур (внутрисортовое скрещивание пшеницы, вегетативная гибридизация, летняя посадка картофеля и т. д.), исследование фауны Армении, систематическое изучение с. х. вредителей (грызуны, мелкий пушной зверь и т. д.) и борьба с ними.

в) Проведение учета растительных ресурсов Армении, изучение растительного сырья, вопросов озеленения и дальнейшее освоение Ботанического сада.

г) Разработка научных основ мелиорации засоленных почв Арагатской низменности, эрозии почв и методов борьбы с нею, получение двух урожаев в год и пр.

д) Изучение озера Севан, в связи с его спуском; комплексное изучение водоемов Армении и вопросы развития рыбного хозяйства в Республике.

е) Изучение сырьевых ресурсов Армянской ССР; изучение отходов промышленности и выяснение возможности их химической переработки; изучение некоторых витаминов и т. д.

ж) Проведение ряда астрофизических наблюдений, изучение вопросов, связанных с сейсмичностью.

з) Изыскания по построению научной истории армянской литературы в направлении обработки и издания классиков и литературного наследства; издание армянского фольклора советского периода, армяно-русского и толкового словарей и собирания диалектологических материалов; изучение истории армянского народа; научное обобщение материалов археологических раскопок Двина, Кармир-Блура; издание текстов древнеармянских историков, каталога древнеармянских рукописей; издание монографических работ по различным проблемам истории и истории философии армянского народа.

Нельзя не отметить ту большую работу, которую ведет АрмФАН в области гуманитарных и биологических наук. Однако, совершенно недостаточно развивается тематика по вопросам развития производительных сил Республики. Слабо у нас поставлена работа по разработке основных проблем в области химии и геологии. Наряду с значительными исследованиями в области изучения рудных месторождений и комплексного использования водных ресурсов Республики Геологический институт не развернул еще достаточных работ по изучению топливных и неметаллических полезных ископаемых, региональной геологии, а также в области инженерной геологии и гидрогеологии.

Такая же картина получилась и с Химическим ин-том, где слабо были поставлены вопросы, связанные с широким использованием ацетилена, и вообще вопросы, имеющие крупное народнохозяйственное значение для развития химической промышленности Республики.

В настоящий момент руководящие органы поставили ряд конкретных вопросов по линии приближения тематики этих институтов к запросам промышленности Республики.

Большую работу проделал выпущенный впервые в отчетном году журнал „Известия АрмФАН'а“. Всего вышло 5 номеров. Все номера очень быстро разошлись. Издание журнала для АрмФАН'а, является весьма положительным явлением. Однако опыт этого года показал, что мы здесь имеем еще очень много недостатков. Были нарушены все сроки выхода журнала, в нем помещались весьма об'емистые статьи, издавался журнал только в связи с отдельными кампаниями и т. д. Критика и библиография слабо были представлены на страницах „Известий“. Президиум специально обсудил эти вопросы и вынес ряд конкретных постановлений по оздоровлению и улучшению работы „Известий АрмФАН'а.“

Здесь нужно особенно отметить, что необходимо развернуть широкую работу по критике и библиографии всех научных произведений АрмФАН'а. Это в значительной мере поможет поднятию на должную высоту всей научно-исследовательской работы наших институтов. Надо решительно покончить с отставанием критики, добиться существенного перелома на этом фронте, поднять критику нашей научной продукции на новую, высшую ступень, сделать ее подлинно большевистской, способной быть мощным рычагом формирования и развития научной мысли.

Структура АрмФАН'а за 1940 г.

В состав Армянского филиала Академии наук СССР входят следующие учреждения:

1. Биологический институт с секторами: генетики растений, микробиологии и зоологии с Зоологическим музеем.
2. Геологический институт с секторами: полезных ископаемых, водных ресурсов, общей геологии с Геологическим музеем и химической лабораторией.
3. Ботанический институт с сектором систематики растений и гербарием, сектором растительного сырья, сектором экологии и геоботаники и Ботаническим садом с Кироваканским горным отделением.
4. Химический институт с секторами органической и неорганической химии.
5. Институт истории и материальной культуры с секторами истории, археологии и Историческим музеем.
6. Институт литературы и языка с секторами литературы языка.
7. Севанская гидробиологическая станция.
8. Астрономическая обсерватория.

При Президиуме филиала состоят:

1. Ученый Совет филиала.
2. Р И С О.
3. Сектор почвоведения.
4. Сейсмическая станция.
5. Бюро антисейсмического стр-ва (организовано в 1940 г.).
6. Издательство с типографией.
7. Географическое общество.
8. Ботаническое общество.

В центральное управление входили следующие отделы:

1. Общий отдел.
2. Финансовый отдел.

3. Адм. хоз. отдел с гаражом.
4. Центральная библиотека.
5. Отдел кадров.
6. Спец. отдел.

К а д р ы

Сведения о штатах научных и научно-технических работников Армянского филиала Академии наук СССР															
	Академик	Доктор, профессор	Канд. наук	Ст. научн. сотрудн., не имеющ. уч. степ.	И. о. ст. научн. сотрудников	Мл. научных сотрудников	Науч.-техн. работников	Партийность			Национальность				Всего
								Чл. ВКП(б)	Чл. ВЛКСМ	Беспарт.	Армян	Русских	Грузин	Курдов	
Состояло															
на 1/I—40 г.	2	13	38	18	20	73	26	36	42	112	171	17	1	1	190
Прибыло	—	6	14	5	8	31	17	15	23	43	78	2	—	1	81
Выбыло	—	3	4	11	10	21	14	13	10	40	58	4	1	—	63
Состоит															
на 1/I—41 г.	2	16	48	12	18	83	29	38	55	115	191	15	—	2	208

Примечание: В число мл. научных сотрудников включены 33 аспиранта.

Общее количество сотрудников АрмФАН'а по годам:

1937 г. — 112 чел.
 1938 „ — 246 „
 1939 „ — 309 „
 1940 „ — 350 „

Общее количество научных сотрудников по годам:

1935 г. — 58 чел.
 1936 „ — 74 „
 1937 „ — 55 „
 1938 „ — 114 „
 1939 „ — 156 „
 1940 „ — 208 (на 1/I—41 г., в том числе и аспирантов).

Как видно из таблицы, в отчетном году мы имели дальнейший процесс укрепления всех учреждений филиала научными кадрами.

А с п и р а н т у р а

1935 г. — 12 аспирантов.
 1936 „ — 11 „
 1937 „ — 10 „
 1938 „ — 29 „
 1939 „ — 25 „
 1940 „ — 34 „

По специальностям

	1938 г.	1939 г.	1940 г.
История и археология	9	8	9
Литература и язык	6	7	9
Геология	3	3	3
Химия	4	2	3
Биология	3	1	3
Почвоведение	1	1	2
Астрономия	3	3	3
Ботаника	—	—	2
	29	25	34

Впервые филиал в отчетном году получил право приема диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук. На заседаниях ученых советов Биологического ин-та, Ин-та литературы и языка, Ин-та истории и материальной культуры за отчетный год защитило диссертации 17 чел. Необходимо отметить, что были отдельные случаи, когда к защите отдельных диссертаций допускалось недостаточно серьезное отношение со стороны официальных оппонентов. В середине года Президиум принял специальные меры против искажений и злоупотреблений существующими законами по защите диссертационных работ. В особенности были искоренены случаи либерального отношения к оценке диссертационных тем.

Защита диссертаций

За последние два года защитили диссертации:

	1939 г.	1940 г.
На кандидата наук	11	12
На доктора наук	1	5

Б ю д ж е т

Ассигнования на 1940 год

По республиканскому бюджету	5.341.400 р.
Снижение хоз. расход. и командировочных	49.700
	<hr/>
	5.291.700
Дополнит. ассигнования	125.000
"	96.000
	<hr/>
Всего	5.512.700 р.

Научные сессии филиала

Первая научная сессия в 1940 г. (8-я по счету) состоялась 22/IV—40 г. и была посвящена 70-летию со дня рождения В. И. Ленина. Были заслушаны следующие доклады:

1. Ленин и историческая наука.
— Докл. ст. научн. сотрудн. Будумян С. К.
2. Ленин и освобождение армянского народа.
— Докл. канд. истор. наук Нерсисян М. Г.
3. Ленин в армянском фольклоре.

— Докл. проф. Меликян О. М.

18-го и 19-го июня 1940 г. филиал организовал выездную IX научную сессию в городе Ленинакане, которая прошла успешно и вызвала большой интерес со стороны общественности города Ленинакана.

Работа сессии и достижения АрмФАН'а были подробно освещены местной печатью г. Ленинакана. В дни сессии была организована небольшая выставка, дающая представление о проведенных Армфан'ом работах. Были прочитаны следующие доклады:

1. Освободительное движение в Армении во второй половине XIX века.
— Докл. канд. историч. наук Нерсисян М. Г.
2. Месроп Маштоц и создание армянского письма (на русском языке).

— Докл. доктор-проф. Гарибян А.

3. Максим Горький и армянская культура.
— Докл. Гурген Ованн.
4. Основы учения Дарвина (на русском языке).

— Докл. канд. биол. наук Батикян Г. Г.

5. Роль витаминов для организма.
— Докл. доктор-проф. Буниатян Г. Х.

6. Культура сахарной свеклы в Армянской ССР и ее перспективы.

— Докл. доктор-проф. Агаджанян Г. Х.

7. Полезные ископаемые Армении (на русском языке).

— Докл. канд. геологич. наук Мовсисян С. А.

8. Летняя посадка картофеля в условиях Армянской ССР.

— Докл. канд. сельхоз. наук Сантросян Г. М.

9. Почвы Налбандской впадины.

— Докл. канд. сельхоз. наук Читчян А. И.

10. Поэзия Шушаник Кургинян.

— Докл. ст. научн. сотр. Асатрян А. А.

11. Освобождение армянского народа и Россия (на русском языке).

— Докл. канд. историч. наук Нерсисян М. Г.

12. Древние столицы Армении—Двин и Ани (на русск. языке).
— Докл. доктор-проф. Тер-Аветисян С. В.
13. Народное восстание в Армении в V веке против иностранных завоевателей.
— Докл. канд. историч. наук Арутюнян А. А.

С 16-го по 20-е ноября 1940 г. была проведена X научная юбилейная сессия, посвященная 20-летию Советской Армении. На сессии выступили с докладами крупные ученые Союза и Республики: академики: Орбели И. А., Орбели Л. А., Лысенко Т. Д., Волгин В. П., Греков Б. Д., Манандян Я. А. и другие. Были заслушаны следующие доклады:

1. Вступительное слово зампред. Президиума АрмФАН'а канд. биол. наук Батикяна Г. Г.
2. Основные этапы истории армянской культуры.
— Академик Орбели И. А.
3. Социалистическая собственность в истории социализма и Сталинской Конституции.
— Академик Волгин В. П.
4. Спорные вопросы периодизации истории СССР.
— Академик Греков В. Д.
- 5*. Армения в системе эллинистических государств.
— Академик Жебелев С. А.
6. Сталин—освободитель армянского народа.
— Канд. истор. наук Арени А. (Арутюнян).
7. Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность.
— Академик Манандян Я. А.
8. Международное положение Закавказья накануне установления Советской власти в Армении.
— Профессор Гуковский А. И.
9. История Советской власти в Армении.
— Канд. истор. наук Нерсисян М. Г.
10. О некоторых новых линиях развития физиологии нервной системы.
— Академик Орбели Л. А.
11. Проблема развития в области физиологии.
— Член-корресп. АН СССР Коштоянц Х. С.
12. Эволюционная теория пластичности нервной системы.
— Член-корресп. АН СССР Асратян Э. А.
13. Летние посадки картофеля и посадки свежесобранными клубнями.
— Академик Лысенко Т. Д.

* За неприбытием докладчика доклад был представлен в письменном виде.

14*. Некоторые черты вулканизма в недавнем геологическом прошлом Армении.

— Академик Заварицкий А. Н.

И з д а т е л ь с т в о

План издательства за 1940 год выполнен в размере 739,0 печ. листов—58 названий, или 123,0% против намеч. плана.

Выпущено 42 названия—464 печ. листа, а в процессе имеется 275,5 п. листов—16 названий, которые будут выпущены в январе с. г. Общий тираж составил 97.900 экз.

Л е к т о р и у м

За отчетный период АрмФАН впервые организовал лекториум. За год с научными докладами выступили:

1. Профессор д-р Абемян М. — Вишапы как статуи богини Астгик Дергето.
2. Доктор филологич. наук Ст. Малхасян — Армянская историография V века — 5 докладов: О Моисее Хоренском, Лазаре Парпском, Агафангеле, Егише и Бюзанде.
3. Проф. д-р Меликсет-Бек Л. М. — Армяно-грузинские варианты поэзии „Хосров и Ширин“ и „Давид Сасунский“.
4. Проф. Меликян О. М. — Великий просветитель Х. Абовян.
5. Заслуженный деятель искусств Левонян Г. С — Театр в древней Армении.
6. Проф. Гюли-Кевхян Г. Г. — Р. Патканян.
7. Ст. научн. сотрудник Саркисян Х. С. — Жизнь и творчество Р. Патканяна.
8. Проф. д-р Гарибян А. — Месроп Маштоц и создание армянской письменности.
9. Канд. фил. наук Арутюнян С. — Мурацан и консервативно-демократическое течение общественной мысли среди армян.
10. Канд. фил. наук Р. Зарян — Новые данные о жизни Х. Абовяна.
11. Канд. истор. наук Мкртич Нерсисян — О восстании в Зейтуне в 1862 году.

Большая работа проделана по линии популяризации достижений науки среди широких слоев трудящихся и частей Красной армии. Организовано за отчетный год по всем разделам науки свыше 150 докладов (кроме научных сессий и лекториума).

* За неприбытием докладчика доклад был представлен в письменном виде.

АрмФАН, и в частности Ин-т литературы и языка, интенсивно готовится к юбилею великого армянского просветителя, основателя новоармянского литературного языка, Х. Абовяна. Готовится специальная научная сессия, где, помимо местных ученых, будут выступать писатели и ученые братских республик—Мариэтта Шагинян, проф. Кусикян и др. Издается сборник научно-исследовательских статей, посвященных Х. Абовяну. Подготавливаются к юбилею: „Научная биография Абовяна“, научное издание романа „Раны Армении“, „Современники об Абовяне“ и т. д. Через лекториум АрмФАН'а проводились работы по популяризации юбилея Х. Абовяна в Ереване и в Ленинакане.

В отчетном году на АрмФАН была возложена организация юбилейной выставки „20 лет Советской Армении в области экономики и культуры“. Выставка была организована исключительно хорошо и удостоилась положительного отзыва со стороны руководящих органов Республики. По указанию руководящих органов „Советский период“ выставки превратился в постоянный раздел Исторического музея.

Филиал в настоящий момент готовится к довыборам в действительные члены и члены-корреспонденты АН СССР.

Нами проведен ряд мероприятий по линии собирания и издания древнеармянских, греческих и др. надписей на различного рода сооружениях (мосты, крепостные башни, стены церквей и т. д.). Это—дело огромной важности, и надо приступить к этому мероприятию немедленно ввиду того, что они не только крайне важны для нашей историографии, но и потому, что они уничтожаются, стираются и потому с трудом поддаются чтению.

Отчеты отдельных институтов

Геологический Институт. Основная научная деятельность Геологического института протекала по линии изучения естественных производительных сил Армянской ССР и выявления путей наиболее целесообразного и эффективного использования природных богатств Республики с точки зрения общих интересов народного хозяйства Армении и Союза ССР. В соответствии с этими задачами в 1940 г. Институт проводил работу по следующим двум народнохозяйственным проблемам:

1. Изучение полезных ископаемых в Армении и выявление их вещественного состава, геологических закономерностей их распространения, с одной стороны—с целью научного обоснования прогнозов в отношении дальнейших поисковых работ и, с другой—наиболее правильного и комплексного использования минерального сырья. По этой проблеме в 1940 г. проводились исследования,

связанные с изучением месторождений меди, молибдена, вольфрама, мрамора, строительных материалов и других полезных ископаемых.

2. Изучение водных богатств Республики и выявление путей их комплексного ирригационно-энергетического использования. В связи с этой проблемой производились комплексные научные работы по составлению генерального плана использования вод озера Севан, реки Занги и Араратской котловины, по составлению схемы использования вод р. Западный Арпачай и по изучению ряда других водоисточников Республики. В соответствии с широкими задачами, возникающими при разрешении этой проблемы, в тематику Института был включен ряд ирригационных, энергетических и экономических тем, без разрешения которых не может быть выполнена работа по составлению генерального плана комплексного использования основных водоисточников Республики.

Таким образом, в 1940 г. Геологический институт, помимо исследований в области геологии, проводил научно-исследовательские работы в области энергетики, ирригации и экономики, что было вызвано отсутствием соответствующих секторов в системе АрмФАН'а и необходимостью проведения ряда комплексных исследований в связи с составлением генплана использования водных ресурсов озера Севан, реки Занги и Араратской котловины.

1. Проблема неинтрузий и связанных с ними полезных ископаемых. С этой проблемой связано изучение основных рудных месторождений Армении как эксплуатируемых, так и перспективных. В 1940 г. были проведены исследования в области минералогии и структуры Шамлугского медного и Пирдоуданского медно-молибденового месторождений. По Шамлугскому месторождению, основному руднику Алавердской группы, определены перспективы и пути направления дальнейших геолого-разведочных работ.

Изучались скарны Армении, с которыми связано вольфрамовое и молибденовое оруденение, интрузии Конгуро-Алангезского плутона в районе Пирдоудан-Личк (Мегринский и Кафанский р-ны), с которыми связаны медно-молибденовые руды Пирдоудана, Агарака и более мелких месторождений, расположенных между двумя упомянутыми.

2. Проблема нерудных полезных ископаемых. Многие нерудные полезные ископаемые Армении имеют не только местное значение, но представляют большой интерес для народного хозяйства Союза ССР в целом и соседних советских республик в особенности.

Наиболее важными из них являются: исключительные по красоте мрамора, туфы, а также пемзы, огнеупоры и другие строительные материалы. К сожалению, в связи с отсутствием кадров Институт не развернул еще в достаточном объеме работы по изучению не-

рудных полезных ископаемых Армении и в 1940 г. проводилась лишь одна тема—Агверанское месторождение мрамора. Агверан является крупнейшим месторождением высококачественного мрамора, используемого при строительстве Дворца Советов, станций Метро и ряда других объектов. Целью проводимой темы является изучение геологии и генезиса месторождения, а также структуры и закономерностей трещиноватости мраморных тел, ценность которых обычно определяется наличием крупных монолитов. Работы по теме протекают успешно: во время полевых работ 1940 года исполнитель темы обнаружил несколько новых мраморных месторождений, которые переданы в Армрамор для более детальной разведки.

3. Минеральные ресурсы Армении. Со второго полугодия 1940 года Институтом проводится работа по составлению сборника „Минеральные ресурсы Армении“, в котором должны быть сведены все данные по геологии и полезным ископаемым Армении с указанием путей их промышленного использования и дальнейших исследований. Составление такого сборника тем более необходимо, что те громадные успехи, которые достигнуты Советской Арменией в области изучения и использования богатств ее недр, нигде до настоящего времени не обобщены. Сборник явится необходимым пособием для геологов, руководящих и плановых работников Республики и районных центров, а также учащихся высших учебных заведений.

В 1940 году в основном проведена работа по составлению программы сборника и статей, распределению работы среди авторов и другие организационные мероприятия. Сборник должен быть закончен и сдан в печать в 1941 г.

4. По проблеме „Гидрогеология Армении“ проведены исследования в области грунтовых вод Араратской котловины и г. Алагез с целью выяснения путей их использования для орошения земель. Работы эти в большем объеме будут продолжены в 1941 г.

5. „Схема генерального плана комплексного энергетически-ирригационного использования вод озера Севан, реки Занги и Араратской котловины“ была разработана в 1939 году.

В первом полугодии 1940 года схема подверглась обсуждению совместно с директивными и хозяйственными органами, после чего она была уточнена и выпущена в 15 томах.

Схема Севан-Занги подводит итог разрозненным работам по использованию водных ресурсов Средней Армении и сводит их в стройную научно-обоснованную систему.

Народнохозяйственное значение схемы Севан-Занги заключается в том, что впервые комплексно разрешены узловые вопросы водного хозяйства Араратской котловины с увязкой между собой всех сторон этой многогранной проблемы. Намечены основные вехи

генерального плана развития народного хозяйства ведущего хозяйственного района Республики—Арагатской котловины—на базе местных водных ресурсов и природных условий.

Научное значение схемы заключается в постановке целого ряда методических работ в частности по следующим вопросам:

- а) размещение электроемкой промышленности;
- б) исчисление стока реки со смешанным озерным, поверхностным и родниковым питанием;
- в) совместная работа комплексной энергетически-ирригационной системы с неэнергетическими ирригационными системами и неирригационными энергетическими системами;
- г) перераспределение регулирующей призмы водохранилища неирригационной системы, работающей параллельно с неограниченным многолетним регулятором;
- д) водохранилища на лавовых грунтах;
- е) экономические исследования в области баланса трудовых ресурсов, экономики существующего хозяйства и баланса основных сельхозпродуктов.

Одновременно выдвинут ряд оригинальных идей, требующих дальнейшего углубления, как-то: бесполовой севооборот в бассейне озера Севан, два урожая в год, способы обеспечения мясного баланса Арагатской котловины и т. д.

Одновременно в 1940 году имело место частичное внедрение схемы в производство.

В постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 7/IX—1940 года вошел в качестве объектов первоочередного ирригационного и промышленного строительства ряд объектов, обоснованных схемой (Н-Зангинский канал, Касакская система, предприятия консервной и стеклофарной промышленности).

Проведение дальнейших проектно-исследовательских работ по Егвардскому водохранилищу передано ТбилГИДЭП'у.

Вместе с этим ТбилГИДЭП провел проектно-исследовательские работы по Чарбахской ГЭС, впервые выдвинутой в схеме 1939—1940 гг. АрмФАН'ом. Работы выявили высокую эффективность станции.

Химический институт. Темы, разрабатывавшиеся Химическим институтом в 1940 г., преследовали следующие основные цели:

- а) изучение растительных и минеральных сырьевых ресурсов Армянской ССР;
- б) изучение отходов некоторых отраслей промышленности Республики с целью их рационального использования;
- в) исследование некоторых теоретических вопросов.

В числе выполненных тем можно отметить:

I. Изучение диениновых углеводородов. Цель, преследуемая темой,—изучение химии диениновых углеводородов и выявление возможности производственного использования дивинилацетилена.

Отход комбината СК—дивинилацетилен является хорошим пленкообразователем, но не безопасен в силу взрывчатости его полимеров, вследствие чего производственного применения не имеет. Гомологи дивинилацетилена образуют невзрывчатые полимеры.

В 1940 г. разрабатывался способ получения ацетиленовых гликолей, при дегидратации которых образуются диениновые углеводороды. Синтезировано четырнадцать ацетиленовых гликолей. Разработан способ приготовления гликолей несимметричного строения, при котором последние образуются с выходом в 65—75% теории. Особенно тщательно разработано получение диметилгексиндиола, выход которого доведен до 76% теоретического. Дегидратацией этого и других гликолей получено одиннадцать диениновых углеводородов. В большинстве своем вещества эти получены впервые. Определена их способность к полимеризации при нагревании на воздухе. Предполагалось получить пленку путем полимеризации диметилдивинилацетилена и его смесей с дивинилацетиленом. В результате исследования получены пленки из чистого диметилдивинилацетилена и его 50%-й смеси с дивинилацетиленом. По предварительным данным пленки эти не взрывчатые и не хрупкие. Их предполагается подвергнуть заводскому испытанию.

II. Разработка лучшего метода получения гексахлорэтана. Гексахлорэтан рекомендован НКЗемом СССР для лечения печеночно-глисточного заболевания—фасциоза крупного и мелкого рогатого скота. Заболевание это довольно распространено в ряде республик Союза. Цель темы—упростить и удешевить метод получения гексахлорэтана. Тема начата в III квартале 1939 г. В течение 1939 г. была выяснена возможность хлорирования трихлорэтана в темной аппаратуре. Был разработан метод быстрого получения гексахлорэтана прямым хлорированием тетрахлорэтана в газовой фазе.

В 1940 г. уточнены данные, полученные в 1939 г., и метод прямого хлорирования до гексахлорэтана распространен и на пентахлорэтан.

Полученные результаты показали, что производственное получение гексахлорэтана можно осуществить разработанным, быстрым и дешевым методом прямого хлорирования тетрахлорэтана. О полученных результатах и выводах—а) о возможности хлорирования трихлорэтилена в темной аппаратуре, б) о новом методе прямого хлорирования тетрахлорэтана—сообщено Госплану и НКМП Арм.

СССР. По нашим сведениям НКМП намерен при строящемся заводе гексахлорэтана построить опытную установку для проверки этого метода. Работа закончена и опубликована.

III. Исследование местного сырья—линтера на предмет получения из него ацетилцеллюлозы. Цель темы—выяснить возможность утилизации отходов хлопкоочистительных заводов (линтер, циклонный пух) Арм. ССР.

Установлена полная идентичность местного линтера типа V со среднеазиатским, обычно применяемым в производстве ацетилцеллюлозы. В лабораторных условиях из циклонного пуха получены бумага и нитроцеллюлоза. Образцы бумаги и нитроцеллюлозы представлены НКМП и дирекции Хлопкоочистительного завода.

Начаты опыты по получению ацетилцеллюлозы.

На основании предварительных данных выяснено, что эти отходы хлопко-маслопромышленности могут иметь применение в ряде производств (шелк, взрывчатые вещества, бумага и др.).

IV. Получение активированного угля из отходов Ереванского консервного завода. В 1940 г. получены различные образцы активированного угля из персиковых косточек при различных условиях. Получен уголь, отвечающий предъявленным требованиям.

V. Изучение механизмов и условий, способствующих сохранности витамина С в пищевых продуктах. Исследованы консервы, выпускаемые Ереванским консервным заводом, на содержание в них витаминов на различных стадиях технологического процесса выработки консервов. Большое внимание было уделено томату-пюре. Сырец — помидоры — содержит значительное количество витамина С. Опыты показали, что в томате-пюре сохраняется около половины количества витамина, имеющегося в помидорах. При соблюдении некоторых условий при выработке пюре можно сохранить большие количества витамина. В технологическом процессе обстоятельствами, способствующими распаду витамина С и тем самым уменьшающими его количество в томат-пюре, помимо процесса варки и действия медной аппаратуры, являются следующие: 1) промывка — длительное действие воды на помидоры (особенно на поврежденные); 2) продолжительное оставление сока на воздухе после протирки и до сгущения; 3) оставление готового томат-пюре в открытом виде.

При проведении этого исследования обнаружено также, что помидорный сок содержит значительные количества стабилизаторов, способствующих сохранности витамина С в помидорах, а также и в других овощах при их варке в помидорном соке.

Найден ряд веществ (оксипурины, пептон, аспарагин, аспарагиновая кислота и др.), которые в небольших количествах, порядка 0,01—0,1%, предохраняют витамин С от окисления в присутствии

меди и железа, являющихся сильными окислителями этого витамина, также в животных тканях (печень и почки). Установлено, что эти стабилизаторы могут быть успешно применены только в случаях получения концентратов витамина С и его водных растворов, особенно при высоких РН (когда витамин С очень быстро разлагается).

Работа велась в контакте с Консервным заводом. Были организованы беседы с зав. цехами о рациональном ведении технологического процесса выработки консервов с точки зрения максимального сокращения потерь витаминов.

VI. Изучение витаминоносителей Армянской ССР. Цель темы — изучить витаминоносители Арм. ССР, выяснить возможность их утилизации в пищевой промышленности непосредственно или в виде концентратов. В качестве объекта исследования был выбран шиповник. Исследование показало, что содержание витамина С в шиповниках Армении очень велико. Так, шиповник из района Мисхана содержит 12,4% витамина С на сухой вес, шиповник из Севанского района—9—12%. Шиповники Кироваканского, Даралагезского, Котайкского и Норкского районов содержат на сухой вес от 1 до 5% витамина С.

Работа эта закончена и оформляется к печати. Результаты ее показывают, что распространенные повсеместно в Арм. ССР шиповники представляют ценный материал для приготовления витаминных концентратов и витаминизирования ими пищевых продуктов.

VII. Взаимодействие галоидов и некоторых металлов со спиртами и простыми и сложными эфирами. Установлено, что при действии смесей галоидов и некоторых металлов на названные выше кислородсодержащие органические вещества последние расщепляются с образованием галоидалкилов.

Разработан простой метод получения ряда галоидалкилов с хорошими выходами (80—90% теории).

Изучено взаимодействие смесей хлора или брома с железом, алюминием или магнием с рядом простых и сложных эфиров и спиртов. При этом получены: иодистый метил (выход 80—90%), иодистый этил, иодистый бутил (70—80%) и бромистый этил (80%).

Сектор генетики растений Биологического ин-та продолжал разрабатывать теорию получения высоких урожаев сельхоз. культур, причем в 1940 г. особенно расширил работу по плодоводству с целью изучения и выявления местных высококачественных сортов персиков и других культур, выведения новых зимостойких форм, выяснения возможностей продвижения в высокогорные районы Республики некоторых плодовых пород.

Сектор зоологии в отчетном 1940 г. продолжал работу над изучением фауны Армянской ССР, паразитов, переносчиков ряда

заболеваний животных и человека, выработкой биологических основ борьбы с вредителями сельскохозяйственных растений, в первую очередь с насекомыми. Кроме того, сектор работал над составлением определителей.

Сектор микробиологии продолжал свою работу по выявлению и изучению хмелевых и других заквасочных дрожжей Арм. ССР, по выяснению способов улучшения грубых кормов путем их дрожжевания, по выяснению возбудителей и выработке мер борьбы против бактериального увядания абрикоса, по изучению микробиологии солончаковых почв в связи с вопросом их освоения.

Сектор генетики растений разрабатывает ряд тем, объектами которых являются основные сельскохозяйственные культуры, имеющие значительный удельный вес в Республике (зерновые, картофель, плодовые и др.).

I. Исследование избирательной способности оплодотворения при межвидовом и внутрисортном скрещивании пшеницы. При проведении этой темы основными задачами являлись: обновление семенного фонда пшеницы в колхозах Арм. ССР; изучение вопросов избирательного оплодотворения как при межвидовом, так и внутрисортном скрещивании, характера расщепления, вопросов фертильности и стерильности трудно скрещиваемых форм; разработка методики выведения новых сортов из местных популяций на основе избирательного оплодотворения.

Под непосредственным наблюдением и руководством сектора в колхозах Армении размножались семена, полученные от ВСС. Для выяснения эффективности этого мероприятия и целого ряда моментов, связанных с этой работой, в 1940 году имелись специальные посеы 9 сортов семян от ВСС, полученных из 17 колхозов разных районов, высеянные еще с осени 1939 г. на участке сектора генетики. Эти работы показали, что семена, полученные от ВСС, почти по всем хозяйственно-полезным признакам—по зимостойкости, кустистости, абсолютному весу зерна и т. д.—превосходят обычные семена.

II. Использование различных методов прививки для воспитания половых гибридов. Задачей данной темы являются: исследование формирования генотипа гибридных растений путем их прививок на родительские пары, выявление степени изменчивости в сторону того или другого родителя при различном сочетании ассимиляционной поверхности прививочных компонентов и изучение характера расщепления привитых гибридных растений.

Наблюдения и анализы семенного потомства вегетативных гибридов томата и фасоли привели к следующим выводам:

1) подтверждается сходство вегетативных гибридов с половыми гибридами, выражающееся в их изменчивости, разнообразии, содер-

жании признаков двух компонентов, присущих как половым, так и вегетативным гибридам;

2) вегетативные гибриды в первом семенном поколении отличаются различной степенью гибридности, начиная с самых на глаз отличимых изменений и кончая полным поглощением признаков одного компонента другим;

3) установлена чрезмерная изменчивость вегетативных гибридов по сравнению с половыми в пределах куста: в одноименных органах (фасоли) развиваются признаки двух родителей,—явление, которое не замечается у отдельных растений половых гибридов.

III. Исследование изменчивости генотипа картофеля при возделывании в различных экологических условиях и при различных приемах агротехники. Целью данной темы является исследование характера изменчивости генотипа картофеля при летней посадке старыми и свежубранными клубнями в условиях различных высотных зон Армении.

Весной и летом 1940 года была проведена посадка картофеля клубнями от весенней и летней посадки 1939 года сорта „Эпикур“, а также посадка клубнями от весенней и летней посадки и свежубранными клубнями 1939 года сорта „Лорх“.

Результаты этого опыта показали, что в условиях Араратской долины сорт „Эпикур“ вырождается очень быстро, при вторичной весенней посадке буквально теряет семенные качества. У сорта же „Лорх“ вырождение происходит сравнительно медленно, однако, уже при летней посадке старыми клубнями вырождение наблюдается на обоих сортах. Это объясняется тем, что установленные сроки посадки (15.VII—1/VIII) по температурным условиям способствуют вырождению. Более поздние сроки посадки старыми клубнями в Араратской долине невозможны ввиду невозможности хранения посадочного материала до августа месяца. Наблюдается, что процесс вырождения идет даже при хранении материала в подвалах.

Исходя из этого, разрешение данного вопроса в Араратской долине ведется в ином направлении: усиливаются работы по летней посадке картофеля свежубранными клубнями сорта „Лорх“, как более легко поддающегося проращиванию.

За отчетный год на основании прошлогодних экспериментальных данных были проведены широкие производственные опыты в колхозах низменных зон Армении. Результаты этих опытов показали ряд существенных недостатков как в методике проращивания, так и в применявшейся агротехнике.

На основании указаний акад. Т. Д. Лысенко (лично посетившего эти посевы в 1940 г.) на 1941 год намечен более доступный метод проращивания свежубранных клубней, и по постановлению прави-

тельства Армении в 1941 г. предусмотрена посадка картофеля свежубранными клубнями в низменных районах на площади в 550 га.

При успешном выполнении этого плана в 1941 году можно считать вопрос летней посадки картофеля в Республике полностью разрешенным.

При проведении работ по данной теме, в результате выращивания картофеля в резко различных условиях (весенние, летние посадки) наблюдались изменения на сорте, „Лорх“, не свойственные ему как в изменении окраски клубней, так и в ягодообразовании. В настоящее время имеется отобранная форма красного „Лорх“-а, у которой при размножении сохраняется окраска. Этот материал в дальнейшем будет подвергнут более детальному изучению.

IV. *Выведение сорта озимой пшеницы.* С 1936 по 1940 г. проводилась тема по изучению наследования свойства ржавчинопоражаемости при гибридизации различных видов и разновидностей пшеницы. В результате этой работы были получены ценные формы. Была поставлена задача—получить из этих форм озимый сорт пшеницы. Исходя из этого, выделенные гибриды изучались и подвергались отбору.

Часть темы—*Изучение свойства ржавчинопоражаемости пшениц* оформляется и будет сдана в печать в первой половине 1941 г. После сдачи этой работы будет начато оформление работы по вопросу наследования свойства ржавчинопоражаемости при их гибридизации. В настоящее время отобранные ценные формы гибридов размножаются для сдачи в 1941 году в сортоиспытание.

V. *Выведение сорта картофеля.* Задачей данной темы является выведение высокоурожайного сорта картофеля из тех гибридных форм, которые получены в результате изучения расщепления одних и тех же гибридов картофеля в различных экологических условиях. Отобранные формы в течение 1940 года размножались, и в настоящее время имеется 130 *центн.* посадочного материала одной формы „О“ и 132 *кг.* другой формы № 17, которые необходимо в 1941 году сдать Плодоовощному управлению НКЗ Арм. ССР для включения в Госсортоиспытание.

VI. *Изучение наследования свойства зимостойкости при межвидовой и межродовой гибридизации персика с различными видами Amygdalus и Prunus.* Целью данной темы является выяснение закономерностей наследования зимостойкости и методики получения зимостойкости гибридов.

В течение 1940 года основной задачей этой темы являлось создание исходного материала из лучших местных сортов персика (сладкоядерный Гюли, Наринджи, Лимони, Зафрани и т. д.) и местных дикорастущих, морозостойчивых видов.

С целью выяснения закономерностей наследования свойств

лучшего производственного сорта абрикоса—Шалаха было проведено скрещивание Шалаха с различными сортами абрикоса.

Весь гибридный материал осенью текущего года высеян в питомнике сектора генетики.

Выявлены и взяты под особое наблюдение отдельные плодовые деревья лучших сортов, разбросанные в отдельных садах, с целью их размножения и продвижения в производство. За истекший год выявлен один прекрасный сорт персика и одна форма карликовой яблони, которые размножаются для передачи в производство.

Сектор зоологии. Тема—*Грызуны Армении* была выдвинута НКЗемом Армении. В 1939 году в финансировании темы принял участие также НКЗдрав Армении, поставивший вопрос усиления части работ по изучению паразитов грызунов ввиду их большого эпидемиологического значения. Тема слагается из двух разделов: 1) эколого-географического обследования грызунов в р-нах Армении (в отчетном году по плану в 6 районах) для выяснения их видового состава, распространения, хозяйственного и эпидемиологического значения и 2) изучения био-экологии комплекса видов грызунов в нагорной степи Северной Армении.

По первому разделу темы, начатому с 1937 года, в отчетном году обследовано 7 районов. Собрано всего 769 экземпляров грызунов, относящихся к 5 семействам, 11 родам и 16 видам. В отчетном году продолжалась работа по био-экологическому изучению комплекса видов грызунов.

Тема—*Охотничье хозяйство Арм. ССР* начата с 1939 года и ставит целью планомерное изучение охотничьего хозяйства Армении. В 1939 году с этой целью были обследованы Сарай-Булагский хребет и озеро Гилли. В отчетном году выполнены следующие работы по теме: оформлена работа—*Позвоночные Сарай-Булагского хребта*, составлен—*Определитель охот. промысловых зверей Арм. ССР*, проведено обследование Памбакского хребта.

При проведении работ на Памбакском хребте отдельно был выделен вопрос о мелких пушных видах данного массива и на основании собранного материала подготовлена работа под названием—*Мелкие пушные виды Памбакского хребта*. Работа эта написана с целью обратить внимание заготовительных организаций на этот важный вопрос, т. к. выясняется, что в Армении—явный недопромысел или даже полное отсутствие в заготовках ряда мелких пушных видов. В целях организации кротового промысла ориентировочно исчислен запас кротов на сравнительно небольшой площади Памбакского хребта—около 450.000 штук. Могут быть организованы заготовки еще следующих видов: большой кавказской ласки, закавказской белки, малоазийского суслика, полчка, водяной крысы, горного слепца.

— *Обзор вредителей сельского хозяйства Арм. ССР.* Целью проведения темы является составление справочника по вредителям сельского хозяйства Армении в помощь работникам по защите растений, агрономам, студентам ВУЗ'ов и т. д. Обзор будет включать в себя вредителей сельского хозяйства из классов: нематод, моллюсков, ракообразных, клещей, многоножек и насекомых. Составлен предварительный список видов (около 700), входящих в составляемый обзор (обзор 1931 г. включал 216 видов), и произведено распределение материала по авторам. Составлена инструкция для авторов.

Сектор микробиологии. I. Производство кормовых дрожжей на базе сель. хоз. отходов. Настоящая работа начата с 1939 года. Основная цель этой работы—обогащение соломы органическим белком. В 1940 г. все опыты велись на нестерильной соломе. Учитывались общее количество бактерий на мясопептонном агаре, а также молочно-кислые бактерии, плесневые и дрожжевые зародыши на соответствующих питательных средах. Опыты производились в нескольких вариантах.

Опыты, проведенные с нестерильной соломой во всех шести вариантах, показали, что наряду с развитием дрожжевых клеток увеличивается развитие молочно-кислых бактерий, с одной стороны, и нежелательной группы гнилокишечных бактерий—с другой.

На основании этих опытов было проведено кормление двух групп бычков в Семеновском совхозе. Кормление показало, что дрожжевание соломы увеличивает коэффициент переваримости питательных веществ.

Также надо отметить, что при кормлении дрожжеванной соломой на 1 кг привеса животного уменьшается расход кормов на 1 кормов. единицу.

II. Использование на кормление скоту растения Lactuca scariola. Проведено экспериментальное кормление в силосованном и зеленом виде растением Lactuca. Проведены химические анализы.

По данным опыта выяснено, что Lactuca в силосованном виде и зеленой массе не ядовита. При кормлении зеленой массой увеличивается удой у овец на 33%, увеличивается также и суточный привес. Животные хорошо поедают Lactuca как в силосованном, так и в зеленом виде. Наряду с кормлением изучалась урожайность Lactuca путем опытного посева.

За вегетационный период с 1 га получили 793 центн. зеленой массы (данные об урожайности предварительные). Отсюда можно заключить, что Lactuca является хорошо силосуемым растением и хорошим кормом в виде зеленой массы.

III. Микрофлора солончаковых почв в связи с их мелиорацией. В 1939 г. была изучена микрофлора и микробиология солончаков

Арм. ССР. Главным образом изучались: пухлый, мокрый и корковый солончаки.

Целью этой работы было выяснение количества отдельных физиологических групп и интенсивность микробиологических процессов в различных солончаках.

В 1940 г. изучались микрофлора и микробиология этих солончаков при мелиорации в полевых условиях. Был произведен учет общего количества микроорганизмов и их физиологических групп, т. е. азотобактера, радиобактера, аммонификаторы, бактерии, разлагающие клетчатку и т. д.

Из микробиологических процессов изучались аммонификация, ассимиляция азота, нитрификация, денитрификация и разложение клетчатки.

IV. Разработка мер борьбы против бактериального увядания абрикосовых деревьев. На основании полученных в 1939 г. данных по выявлению возбудителя бактериального увядания абрикосовых деревьев (1-ый совхоз Консервтреста) была поставлена работа по выработке мер борьбы против этого заболевания.

С марта месяца этого года проводились учет и наблюдения над пораженными деревьями на территории 1-го совхоза Консервтреста. Периодически брались пробы с больных деревьев для выделения возбудителя из разных органов (цветы, листья, побеги, ветки). По данным периодических выделений, можно сказать, что возбудитель бактериального увядания—штамм № 2 встречается при выделении с 15-го апреля по 8-ое августа во всех больных органах дерева. Начиная с 23 VIII, штамм № 2 при выделениях не обнаруживается. Очевидно, высокая температура воздуха задерживает их рост и распространение, что подтверждают и данные прошлых лет.

Ботанический институт в отчетном году разрабатывал следующие проблемы: *учет растительных ресурсов Армении, изучение растительного сырья, озеленение, управление развитием растений.*

Кроме этого, большое внимание было уделено созданию научных отделов Ботанического сада и открытию для широкого посещения трудящихся Еревана первой очереди Ботанического сада, посвященному 20-й годовщине установления Советской власти в Армении.

I. Флора Армении. В предыдущие годы сдана в печать „Флора Еревана“, являющаяся первой частью данной темы. Подготовлено два выпуска „Флоры Армении“, включающие папоротникообразные, голосемянные и часть семейства однодольных растений до чешуецветных. При изучении флоры Армении выяснилось, что эта флора включает большое число критических, новых форм и форм, ранее

не указывавшихся для флоры СССР. Новейшие данные о всех этих формах сведены в указанных выпусках „Флоры“.

II. Феногения однодольных. Тема имеет теоретическое значение. Особо будет уделено внимание вопросу однодольных и двудольных в их дивергенции. На основании своих исследований автор приходит к заключению, что некоторые семейства двудольных растений должны быть рассматриваемы в системе однодольных растений. В соответствии с этим автор перестраивает филитическое древо покрытосемянных растений.

III. Динамика развития полынной полупустыни. Изучение развития травостоя одного из важнейших типов полынной полупустыни с целью выяснения фитоценологических и производственных (а также экологических) особенностей имеет важное значение для социалистического животноводства Арм. ССР. Результаты для внедрения в производство будут оформлены отдельной главой и переданы в середине 1941 года Живупру НКЗема Армянской ССР.

IV. Изучение растительного сырья. Изучение дикорастущих эфиромасличных растений Армянской ССР. В 1939 г. в районах Степанаванском, Севанском, Красносельском, Мартунинском и Апаранском был выявлен на сухих нагорных склонах ряд очень ценных видов: чебрец с запахом бергамота и непета (катовник) с запахом лимона; во влажных микрорайонах выявлена была мята с запахом „неролли“ (апельсина).

Ввиду исключительного интереса дикорастущих эфиромасличных растений Армении предложено в течение ближайших лет пересмотреть всю флору нагорных районов на предмет выявления новых, ценных видов. Впервые было получено масло с бергамотным запахом. Проведенное на участках Ботанического сада Еревана и Кировакана черенкование бергамотного чебреца дало благоприятные результаты, что открывает большие возможности ускоренного его размножения для производственных целей.

Результаты работ частично переданы для производственных целей ВИЭМП (Всесоюз. ин-т эфиромасличн. промышленности).

V. Культура герани в предгорной зоне и разработка основных методов двухукосности в Октемберянском районе. Разработка агротехнических приемов культуры герани в предгорных районах с исследованием качества получаемого масла в различных высотных зонах, выяснение возможности получения двух укосов герани в Октемберянском районе имеют крупное научное и народнохозяйственное значение.

В 1939 году были заложены опыты по изучению возможности культуры герани на высоте свыше 1500 м над уровнем моря и первые опыты по изучению двух укосов. Опытами 1940 г. окончательно выяснена возможность получения урожая и качест-

венного масла в нагорных районах Армении. Кроме того, в 1940 г. проводились опыты по ускорению корнеобразования черенков герани путем применения в качестве стимулятора отечественного гетероауксина. Опыты дали положительный результат. Получены также семена герани и выяснена возможность семенного размножения герани в условиях Армянской ССР.

Полученные результаты опытов с геранью переданы НКЗему Армении и уже внедряются в производственных условиях в Октемберянском районе, где герань занимает 800 гектаров площади.

VI. Изучение трагакантовых астрагалов как камеденосных растений. Основные задачи заключаются в выяснении возможности эксплуатации трагакантовых астрагалов для добычи камеди в Армении.

В 1939 году разработана методика подсочки трагакантовых астрагалов и определены выходы камеди в зависимости от способа подсочки, видов астрагалов, размеров кустов и т. д. Обследованы районы: Котайкский, Карабахларский и Апаранский.

В 1940 г. обследованы районы Микоянский и Азизбековский. Были изучены неясные до этого вопросы физиологии и экологии астрагалов и механизмы выделения камеди для подсочки и продолжались опыты по уточнению методики подсочки.

Установлены физиологические функции запасов камеди в растениях. Разрешен ряд интересных вопросов по физиологии и экологии камеденосных астрагалов. Установлено, что камедь образуется путем гидролитического распада древесины астрагалов.

Трагакантовые астрагалы Армении могут служить базой для промышленных заготовок камеди и этим частично освободить СССР от импорта иностранной камеди. Намечается возможность искусственного приготовления камеди путем гидролиза (ослизнения) древесины как астрагалов, так и других древесных пород.

Выводы по методике эксплуатации покамеденосным астрагалам по мере разработки передавались Арм. конторе Лектехсырья и, начиная с 1939 года, использовывались ею для промышленных заготовок камеди 1939—40 года.

VII. Изучение многолетнего льна и перспективы его хозяйственного использования. Задача заключается в изучении дикорастущего многолетнего льна, выявленного в Армянской ССР, как для получения волокна, так и для получения масла, а также в выработке агротехнических мероприятий для культуры его в производстве и отборе ценных сортов (холодостойких, засухоустойчивых и др.).

В 1939 году закончено экспедиционное обследование ареалов дикого льна в Армянской ССР. Собран семенной и посадочный материал для размножения. Произведены посевы на участках Ботанического сада Еревана и Кировакана.

В 1940 году проведено изучение биологии дикого льна (рост, репродукция, цветение и т. д.). Выработана методика получения высокого урожая волокна и масла. Произведен отбор ценных сортов и проведены первые производственные опыты в Кировакане.

Результаты опытов 1940 года указывают на большую перспективность многолетнего льна, выявленного в дикорастущей флоре Армении, для культуры в условиях равнинной и предгорной зон Закавказья.

В 1941 году наряду с изучением вопросов агротехники и биологии культуры многолетнего льна будут поставлены производственные опыты для окончательного решения вопроса внедрения этой культуры в практику сельского хозяйства.

VIII. Организация лесосадов в двух пунктах (Гарни—Кировакан). Задача заключается в комплексном использовании лесных богатств, в повышении продуктивности диких плодовых деревьев и кустарников путем применения прививок и других агротехнических мероприятий.

На основании проводимых Ботаническим институтом работ по организации лесосадов уже в начале 1940 года эта работа в Республике получила большой размах в производственном масштабе. Так, в Алавердском леспромхозе НКЛесом Армянской ССР работы по созданию лесосадов были развернуты на несколько сот гектарах Гярнинский колхоз по своей инициативе и при консультации Ботанического института также проводил прививки культурных сортов плодовых на тысячах дикорастущих деревьев и кустарников.

Указанная работа получает массовый характер и в ряде других районов Республики (Аларан, Ахтала и др.), которые обращаются в Ботанический институт за консультацией по данному вопросу.

Ботанический сад. Наряду с выполнением Институтом тематических планов в отчетном году проводилась большая работа по освоению и оформлению территории Ботанического сада Еревана и Кировакана.

Почвенный сектор в текущем году работал над двумя основными проблемами: 1) *Разработка научных основ мелиорации засоленных почв Араратской низменности и 2) Эрозия почвы и методы борьбы с нею.*

I. Разработка научных основ мелиорации засоленных почв без дренажной системы, путем промывки и химической мелиорации ставит своей целью выяснение и разработку вопроса о возможности освоения солончаков методом горизонтальной промывки без создания искусственного оттока.

В течение всего периода постановки опыта велись стационарные наблюдения за испарением воды, просачиванием промывных вод, за расходом промывных вод, а также наблюдения над колебанием

уровня грунтовых вод. Сейчас ведется камеральная и лабораторная обработка собранных материалов.

По предварительным данным выяснилось следующее положение:

1. Гипс как мелиорирующее средство вполне оправдал себя, необходимо более точно выяснить вопрос по его дозировке, после чего поставить опыты в более широком полупроизводственном масштабе.

2. Навоз, внесенный с гипсом, способствует фильтрации почв, с чем связана более быстрая промывка солончаков и образование в них структуры.

3. Попытка заменить дорогостоящий навоз, идущий в районе как топливо, зеленым удобрением из окружающей соляноквой растительности увенчалась также успехом.

4. Перекопка почвы повышает фильтрационные способности почв.

II. Разработка научных основ агротехнических методов борьбы с солончаками без дренажной системы и промывки ставит своей целью—агротехническими мероприятиями подготовить солончаковую почву для с. х. культур. К числу этих мероприятий относятся сгребание солей в гребневые валы и посадка растений на дно борозды.

За отчетный период по данной теме произведены следующие работы: 1) организована экспериментальная площадка на площади 0,75 га; 2) произведена поверхностная вспашка; 3) марксованием произведено сгребание солей в гребневые валы; 4) на дне борозды раскопаны ямы для посадки плодовых деревьев и виноградной лозы; 5) произведены посевы зерновых (пшеница—ячмень) и различных кормовых трав; 6) собраны образцы почв до начала работ и по мере проведения отдельных стадий работ для лабораторных исследований.

Помимо этого, подготовлена экспериментальная площадка для глубокой посадки виноградной лозы. Некоторые наблюдения над дикорастущей флорой показали, что, если корневая система растений доходит до грунтовой, сравнительно пресной воды и питается ею, то значительное скопление солей в поверхностных слоях не может ущемить нормальное развитие растений. К числу таких древесных растений относятся: лох, тополь, древовидный тамариск и др. Опыт глубокой посадки виноградной лозы (в пресных слоях почвы) ставит своей целью освоение солончаков и ведение богарного виноградарства.

Одновременно продолжались опыты по противоэрозионным совместным посевам озимых и яровых форм пшеницы на эродированных склонах в 4-х районах Арм. ССР на площади в 16 га.

Из теоретических предпосылок учения академиков В. Р. Ви-

льямса и Т. Д. Лысенко вытекает, что озимые хлеба, посеянные весной вместе с яровыми, сильно кустятся, образуют большую массу, но в трубку не выходят и органов плодоношения не образуют, так как в условиях весны предгорных и горных районов Арм. ССР ко времени посева яровых температура почвы бывает высокая и поэтому озимые хлеба не проходят стадии яровизации. Стало быть, при совместном посеве весной неяровизированных семян озимых и яровых хлебов ко времени полного созревания яровых и их уборки озимые будут задержаны на стадии яровизации и дальше кущения не пойдут. Стадия яровизации не может быть пройдена также в промежутке между уборкой яровых и наступлением позднесенних холодов, задерживающих вегетацию. Озимые хлеба под яровыми образуют густой противоэрозионный травяной покров. Поэтому озимые, перезимовав и пройдя стадию яровизации в условиях пониженной температуры, в следующий вегетационный год будут развиваться и плодоносить нормально.

Указанные опыты, заложенные с 1939 г., с ясной очевидностью доказали возможность получения в течение двух лет нормальных урожаев при однократной обработке эродированных склонов. В конце лета 1939 г. был собран нормальный урожай яровых, а в текущем году из четырех опытов один опыт, площадью в 4 га в 2-х колхозах (сел. Воскресеновка и Амзачиман Кироваканского района), выпал в силу потравы посевов скотом (сел. Воскресеновка) и заболоченных почвенных условий (сел. Амзачиман). Незначительная площадь посевов выпала из опытов в Котайкском р-не. Все остальные посевы в Котайкском, Ахтинском, Мартунинском районах с того же поля без обработки почвы дали с одного га в среднем от 8 до 12 центн. озимой пшеницы „Украинка“.

Широкое внедрение указанной, почти разрешенной сектором проблемы даст колоссальную экономию с. х. производству. Эта экономия будет выражаться в сокращении количества обработки почвы, в уменьшении расхода горючего, в понижении напряженности графика труда колхозников и тягловой силы, в создании противоэрозионных травяных покровов, в сохранении самой ценной мелкоземистой части почвы в борьбе со злостными сорняками зерновых—овсюгом и вообще в борьбе за сохранение и повышение плодородия почвы. Все это приводит к максимальному повышению производительности труда в социалистическом земледелии районов, подверженных эрозионным процессам.

Особенно заинтересованы в этом колхозы, где производились указанные посевы. Убранный урожай озимых ими оставлен как семенной материал для посева в 1941 в производственных масштабах.

Помимо плановых работ, предвиденных в тематическом плане

сектора, проведены некоторые исследовательские работы, связанные с осуществлением постановления Совета Народных Комиссаров Союза СССР и Центрального Комитета ВКП(б) „О мероприятиях по развитию плодово-виноградных насаждений и технических культур в Армянской ССР“ от 7 сентября 1940 г.

Сектором проведены исследования почвы как объекта орошения для обоснования ирригационных проектов, агроэкономики и вообще установления прогноза возможных изменений при орошении двух ирригационных объектов—1) почвы Гарнинского канала, 2) почвы Узунларского канала.

Полевые работы по исследованию почв подвешенных под Гарнинским и Узунларским каналами, площадью в 8000—9000 га, закончены. В течение первого квартала 1941 г. оформленные работы будут переданы Народному Комиссариату Водного Хозяйства Арм. ССР.

За отчетный период согласно указаниям директивных органов в с. х. производство хлопковых районов Араратской низины внедрена успешно разрешенная проблема получения 2-х урожаев за один вегетационный год. Так, в текущий вегетационный период пожнивная сахарная свекла была засеяна на площади в 300 га.

Основное направление в работе *Севанской Гидробиологической станции* за отчетный год заключалось в изучении оз. Севан, имеющего громадное рыбохозяйственное значение для нашей республики, а также в изучении других водоемов—озер и рек Армении с целью выяснения их пригодности для рыбного хозяйства.

I. Рыбное хозяйство Севана и его перспективы в связи со строительством Севан-Зангинского каскада. Изучен состав и распределение донной фауны в оз. Севан с целью выяснения ее кормового значения для рыбного населения озера. Благодаря многочисленным сборам материала и его тщательной обработке впервые для Севана приводится наиболее полный и точный список донных животных, насчитывающий 130 видов. Среди них указывается 8 новых видов. Значение этой работы заключается еще в том, что, точно зная качественный состав бентофауны и распределение отдельных представителей ее в озере, возможно будет предугадать те изменения в составе ее, которые могут возникнуть в связи со спуском озера.

Изучена продукция и биология гаммаруса, являющегося основным объектом питания севанских форелей.

Выяснение этих вопросов поможет правильно регулировать рыбное хозяйство в Севане в смысле количественного увеличения рыб путем искусственного разведения, а также при организации форелевого прудового хозяйства.

В результате исследований и наблюдений установлено, что количество гаммарусов в отдельных районах озера достигает 9.000 экз. на кв. м дна, что в озере обитает не один вид гаммаруса, как считали прежние исследователи, а два вида. Подробно изучены вопросы размножения гаммаруса, число поколений в озере и аквариумах.

II. Состояние рыбных запасов озера Севан. Разработка данной темы имеет целью регулирование в использовании запасов рыб озера. Чтобы вследствие чрезмерных ловов количество рыбы не уменьшилось, работы по теме проводятся ежегодно и на основании этого составленные отчеты рекомендуют Армрыбтресту возможные количества вылова рыбы.

Благодаря проведению ряда мер, ранее рекомендуемых станцией, в этом году, как показывают обработанные материалы, замечается улучшение в улове. Так, например, крупный сорт форели в улове 1939 г. составлял 34,2%, весной 1940 г. он уже составлял 38,4%.

Работа станции, в первую очередь, вытекает из интересов рыбного хозяйства оз. Севан.

На основании полученных научных данных станции Армрыбтрест регулирует рыболовство в озере, устанавливает возможный контингент улова, принимает меры к увеличению рыбной продукции в озере путем искусственного разведения.

Начавшийся спуск озера в ближайшее время, несомненно, нарушит естественный ход нереста форелей в озере, поэтому станцией проводится работа для улучшения качества искусственного разведения. Для этой цели по указаниям станции трест приступил к постройке новых прудов для выращивания мальков форелей до определенного возраста.

По поручению ЦК КП(б) Армении станцией составлена докладная записка о нереспективах организации прудового хозяйства в колхозных водоемах Армении.

Основное направление в работе *Бюро антисейсмического строительства* — уточнение сейсмического районирования Арм. ССР и решение некоторых задач расчетно-теоретического характера.

I. Сейсмическое районирование Арм. ССР имеет целью уточнение бальности отдельных районов Армении.

В 1940 году по плану предвиделось собирание материалов по истории сейсмичности Армении, систематизация этих материалов до последнего землетрясения в Ленинкане 1926 г. Фактически собраны материалы с ранних веков до 1900 г. Собраный материал представляет большой интерес, систематизация этого материала

и его изучение дадут нам сейсмическую характеристику отдельных районов Республики. Эта характеристика явится важным основанием для сейсмического районирования Армении.

II. *Обзор методов расчета и конструирования сейсмостойких сооружений.* Изучены частично опыты антисейсмического строительства Союза и зарубежных стран, с учетом особенностей местных материалов и навыков производства работ для разработки мероприятий по обеспечению сейсмостойкости сооружений, строящихся в Арм. ССР.

III. *Сейсмотектоника Армянской ССР.* Эта тема послужит одним из оснований для сейсмического районирования Арм. ССР. В 1940 году по этой теме произведены инженерно-геологические с'емки и обследования. Собраны материалы по обследованию.

IV. *Сейсмомикрорайонирование гор. Еревана.* Тема имеет целью дать характер почвы, мощность, формы залегания и водоносности грунта под гор. Ереван. Эти данные весьма ценны для городского строительства. В 1940 году произведены инженерно-геологические с'емки и обследования.

Деятельность *Института литературы и языка* за 1940 г. проявилась в следующих направлениях: изыскания по построению истории армянской литературы; обработки и издания классиков и литературного наследства; обработки и издания армянского и курдского фольклора; составления армяно-русского и толкового словарей и диалектологической карты.

Начата работа по составлению *четырёхтомной истории армянской литературы*, а также капитального труда по *библиографии армянской литературы*.

Подготовлен к печати первый том *собр. сочинений М. Налбандяна*. В этот том входят вся его проза и поэзия.

Целью этого издания является—дать возможность широким читательским массам полностью изучить Налбандяна как поэта, прозаика, публициста, литературного критика, историка, лингвиста, экономиста, философа, ознакомиться с ним как с политическим деятелем, ведшим освободительную борьбу с царизмом, султанизмом и армянскими реакционными течениями.

Начата работа по теме—*Поэзия и проза М. Налбандяна*.

Предварительные результаты и выводы: Налбандян, после Х. Абовьяна, поднял армянскую художественную литературу на новую ступень.

Налбандян—основатель литературной школы, принципы которой заключаются в критическом реализме, народности, высокой идейности и высоком художественном мастерстве.

Проникнутое революционно-демократическим мировоззрением ху-

дожественное творчество Налбандяна способствовало развитию и он сам стал основателем в армянской литературе реалистического романа, политической поэзии и политической сатиры.

Подготовлен к печати первый том (стихотворения) *Собр. сочинений Ов. Туманяна*.

Цель академического издания Туманяна—дать точно проверенный текст его произведений, снабдив их комментариями и примечаниями, библиографией и т. д., исчерпывающе показать общественно-литературный облик поэта, дополнить его сочинения неизданными произведениями.

Готовится *Сборник статей* (опубликованных и неопубликованных) *С. Шаумяна и С. Спандаряна о культуре, литературе и искусстве*.

Статьи Шаумяна и Спандаряна дают широкое представление о той огромной работе, которую вели под непосредственным указанием и руководством Ленина и Сталина Шаумян и Спандарян в области национальной культуры.

Работы Шаумяна и Спандаряна имеют колоссальное значение в деле марксистского освещения истории литературы и культуры армянского народа.

Издана работа—*„Максим Горький и армянская культура“*.

В работе использованы высказывания Максима Горького об армянской литературе, искусстве, об армянском народе и т. д. Показана связь Горького с крупнейшими армянскими писателями, композиторами, публицистами и т. д. На основе многочисленных архивных материалов показаны, как с первых же дней своей литературной жизни Горький интересовался, изучал и содействовал развитию армянской культуры. На основе конкретных материалов армянской действительности показана величайшая роль Горького в деле развития и процветания культуры народов СССР. Работа охватывает период от 1891 по 1936 год.

Закончена работа—*Творчество Рафаела Патканяна*. Цель темы:—дать исчерпывающую характеристику литературного творчества и общественной деятельности Патканяна, писателя, сыгравшего определенную роль в истории развития армянской общественной мысли и литературы и мало обратившего на себя внимание критиков и историков литературы.

Составлен *сборник, посвященный великому азербайджанскому поэту—Низами Ганджеви*. Основная цель сборника—собрание и изучение фольклорных материалов на армянском и курдском языках, тематически родственных творчеству Низами. Собрано 14 вариантов *„Лайли и Меджлун“*, *„Хосров и Ширин“* и т. д.

Закончена работа на тему: *„Сталин и художественная литература“*. Цель темы—дать систематическое изложение эстетических

воззрений товарища Сталина, выяснить тот вклад, который внесен товарищем Сталиным в марксистское учение об эстетике.

Основные выводы: Вопросы художественной литературы у товарища Сталина тесно связаны с великим делом построения социализма. Товарищ Сталин не написал специальной работы по вопросам эстетики, но его гениальные теоретические обобщения касательно исторического развития нашей действительности сделались краеугольным камнем социалистической эстетики и одним из неисчерпаемых источников развития советской литературы. Значение учения товарища Сталина о передовых идеях—велико. Все крупные, насыщенные народностью произведения литературы были написаны под воздействием передовых идей и отражают их. Сталинская периодизация истории дает ключ к пониманию возникновения, развития и упадка реализма в буржуазном обществе.

Написана исследовательская работа о курдской эпической песне „*Карр и Кулуке*“, а также составлен ее сводный текст.

Курдский фольклор является выражением вековой духовной жизни курдского народа. Он имеет тесную общность с фольклором армянским, иранским и сирийским.

Основа курдского народно-героического эпоса „*Карр и Кулуке Слемане Сливи*“—демократизм и интернационализм.

Сектор языка работал над *армяно-русским и армянским толковым словарями*. Цель работы—дать доступные, но строго научные словари широким читательским массам. За отчетный период работа прстекала в направлении дальнейшего обогащения словника и подготовки пробных листов.

Карта армянских диалектов. Цель темы—географическая систематизация армянских диалектов. За 1940 г. составлена карта диалектов двух районов Арм. ССР—Ереванского и Вагаршапатского.

Особенности развития армянского языка эпохи строительства социализма. Цель темы—выяснить тенденции развития армянского литературного языка за советский период. Тема разрабатывается главным образом на основании богатейшего словника, подготовленного для словарей.

Институт истории и материальной культуры

В тематический план Института на 1940 г. входили: составление многотомника истории армянского народа; составление монографических трудов, посвященных отдельным спорным и неразрешенным вопросам истории, истории культуры и философской мысли армянского народа; научные издания важнейших источников по истории Армении (сочинения древних и средневековых авторов, каталог древнеармянских рукописей, надписи на камнях, архивные документы, важнейшие мемуары); археологические раскопки.

Институт подготовил к печати *„Краткий курс истории армянского народа для старших классов средних школ“* и приступил к составлению трехтомного курса истории армянского народа для вузов. Эту большую работу предполагается закончить в 1942 году, причем предусмотрено первый том сдать в печать в 1941 г.

Из монографических работ за отчетный год значительный научный интерес представляют: *„Аграрные отношения в средневековой Армении“*, где дается экономическое обоснование тех социальных движений, которые происходили в Армении в тот период. В частности, в этой работе автор пытается осветить земельные отношения за этот, далеко не разработанный период истории армянского народа, а также вопрос о сельской общине и формах эксплуатации. В работе—*„Колониальная политика царизма в Армении“*, первую часть которой Институт издал в 1940 году, автор подробно освещает политику царских чиновников в Армении в области экономики и культуры на протяжении больше чем сто лет, с момента ее завоевания до Великой Октябрьской революции. В работе—*„История установления Советской власти в Армении“* автор на основе архивных материалов излагает свержение в Армении господства дашнаков и империалистов и установление Советской власти.

Институт придает большое значение истории культуры и истории развития общественной и философской мысли в Армении. Трехтомная об'емистая работа—*„Культура древней Армении“*—поистине крупная работа, первый том—каменный век—уже распродан, второй том—бронзовый век—находится в печати и на днях выйдет в свет, а третий том—железный век—редактируется и по плану будет издан в 1941 году. Институт готовит к изданию монографию—*„Философия армянского неоплатоника Давида Анахта (Непобедимого)“*. Это будет первой попыткой систематизировать взгляды крупнейшего армянского философа VI века, сыгравшего очень важную историческую роль в духовной жизни армянского народа.

По линии издания источников и текстов сочинений древних и средневековых авторов Институт на первом плане поставил подготовку к изданию каталога древнеармянских рукописей. Рукописи эти разбросаны по всем частям света: они имеются в Палестине, Венеции, Вене, Индии, Париже, Лондоне и т. д.; из этих рукописей примерно 12.000 томов хранятся в Ереване. Институт предполагает широко развернуть работу по собиранию и изданию армянских надписей на старинных—древних и средневековых—сооружениях (мосты, крепостные башни и церкви). Эти надписи имеют колоссальное значение для выявления различных сторон истории армянского народа.

По части археологии Институтом проделана огромная работа. В течение двух лет проводились раскопки в городище Двин (древ-

няя столица Армении), на Кармир-Блуре, находящемся недалеко от Еревана. Раскопки Двина и Кармир-Блура дали блестящие результаты. Раскопки древнейшего населенного пункта халдов—Кармир-Блура—обнаружили дворец, зернохранилище, крепостные стены, кольца, щиты, стрелы, печать, посуду и прочие предметы, являющиеся весьма ценными археологическими памятниками и расширяющие наши знания об урартском государстве и культуре. Эти раскопки по плану должны быть продолжены и на 1941 год. Научные отчеты по этим раскопкам приготовлены к изданию и в скором времени выйдут в свет.

Перечень завершенных работ и мероприятия Президиума по внедрению достижений в производство

Биологический институт. 1. В 1940 г. в 100 колхозах Республики продолжалась работа по руководству размножением семян, полученных от внутрисортного скрещивания пшеницы.

2. В 1940 г. колхозы низменных районов впервые приступили в массовом масштабе к посадке картофеля свежесобранными клубнями.

3. Выделенные две гибридные формы картофеля размножаются в Пашакендском колхозе Баязетского района, где в настоящее время имеется около 130 центнеров посадочного материала.

4. Проведено обследование распространенности грызунов в 7-ми районах, результаты переданы в НКЗ для использования при планировании борьбы с грызунами.

5. В 1940 г. охот-промысловое использование озера Гилли проводилось на основе работ ст. научн. сотр. канд. биол. наук С. К. Даля.

6. Работа по изучению фауны Памбакского хребта, проведенная в 1940 г., показала, что Армения богата рядом мелких пушных объектов, которые могут быть использованы в качестве пушнины.

Ботанический институт. 1. Разработанная проблема—*Типы буковых лесов Армении и система упрощенных группово-степенных рубок* Наркомлесом Арм. ССР признана наиболее целесообразной системой рубок в условиях горных лесов Армении. Эта система рубок за последний год берется в основу при лесоустройстве (справка НКЛеса Арм. ССР от 20 XII—1940 г.).

2. *Получение двух укусов герани в условиях Октемберянского района Арм. ССР.* Положительные результаты опытов были переданы НКЗему и уже с 1940 года применялись на больших площадях в условиях производства. В 1941 году по плану Наркомзема значительная часть площадей, занятых под герань, переводится на двухукусность.

3. *Новый ассортимент цветочных растений для Еревана.* Тема разрабатывалась в 1940 году вне плана и результаты передаются на производства: 1) Ереванскому тресту озеленения передаются 6 видов новых цветочных растений, 2) Ленинканскому тресту озеленения—120 сортов цветочных растений. По договоренности с Ленинканским трестом озеленения организуется в г. Ленинкане опорный пункт по испытанию новых цветочных растений для высокогорной зоны, 3) Курорту Арзни передается для производственных целей 15 сортов цветочных растений, 4) 22 сорта новых цветочных растений передано Зеленстрою Кисловодского курорта для производственных целей.

4. По теме — *Изучение субтропических микрорельефов Арм. ССР* установлена возможность ввести в культуру г. Мегри целый ряд ценных субтропических растений (тунг, японская хурма, маслина и др.). Результаты передаются Плодовому управлению НКЗема Арм. ССР.

5. *Новые засушливые кормовые растения для низменных районов Армении* (кормовой арбуз, африканское сорго и др.). Полученные положительные результаты на территории ботанического сада были перенесены в 1940 г. на колхозные поля (колхозы Тоханшалу, Нор-Ареш, Джервеш и др.), где были получены рекордные урожаи (африканское сорго—700 центн., кормовой арбуз—свыше 500 центн. с га). В 1941 г. в Армении под эти культуры предположено занять несколько сот гектаров.

6. По теме—*Организация лесосадов* результаты достижений с начала же 1940 г. были переданы НКЛесу и леспромхозам. В настоящее время ведутся подготовительные работы по внедрению в 3-х районах Армении данных, полученных в 1941 г.

Геологический институт. 1. В процессе работы по составлению научного отчета по теме — *Шамлугское месторождение* Институт принимал участие в составлении плана геолого-разведочных работ на руднике и корректировал работы рудника. В частности, благодаря работам экспедиции было установлено, что в прошлые годы немало буровых скважин замерялось неверно и документации по ним приводились недоброкачественно, в связи с чем были допущены существенные ошибки при проходке горных выработок и подсчете запасов на месторождении. В результате проведенных работ установлено количественное распространение различных редких элементов в рудах месторождения, в связи с чем получены новые данные по вопросу о комплексном использовании руд. Приведенные в отчете данные по структуре месторождения являются основой для составления генерального плана разведочных работ. Все эти данные в процессе работы сообщались тресту Закцветметразведки и были им использованы при составлении плана работ на 1941 г.

2. В процессе полевых работ по теме—*Скарны Армении* были получены интересные данные относительно шеелитоносности шлихов, взятых в районе каялинского интрузива в Азизбековском районе и на северных склонах Бергушетского хребта в Сисианском районе. Полученные данные сообщены Армянскому Геологическому Управлению для постановки в указанных районах детальных поисково-разведочных работ.

3. При выполнении законченной в конце 1939 г. темы—*Интрузивы центральной части Конгуро-Алангезского хребта* были обнаружены новые месторождения молибдена и андалузита, сведения о которых были сообщены Азербайджанскому Геологическому Управлению. В 1940 году Аз. Геол. Упр-ем на месторождениях были проведены разведочные работы, о результатах которых Институт еще не имеет окончательных сведений. По предварительным сведениям месторождение молибдена оказалось промышленным. Кроме того, при выполнении темы была составлена детальная структурно-геологическая карта Пирдоуданского медно-молибденового месторождения, которая передана Армянскому Геологическому Управлению и используется им для дальнейших разведочных работ на месторождении.

4. При выполнении полевых работ по теме—*Агверанское месторождение мрамора* было открыто несколько новых месторождений мрамора, результаты переданы Арммрамору для разведки.

5. Составленная сектором водных ресурсов „*Схема генерального плана использования вод озера Севан, реки Занги и Араратской котловины*“ была положена в основу разработки плана ирригационной четырехлетки, утвержденного постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 7/IX—1940 г. Ряд предложений, выдвинутых в схеме, передан проектным организациям для дальнейшего изучения, причем предварительное их изучение подтвердило правильность этих положений. Проектно-изыскательские работы по Чарбахской ГЭС, выдвинутой впервые в схеме 1939 г., выявили высокую эффективность этой станции.

6. Отдельные положения *предварительной схемы использования р. Занг. Арпачай* в процессе работы сообщались Наркомводхозу и учитывались им при корректировке осуществляемых ирригационных сооружений.

7. Работа о *очередности энергетического строительства по р. Базарчай* была передана Пирдоуданстрою и использована этой организацией при проектировании дальнейших своих работ.

Севанская Гидробиологическая станция. Научные работы Станции и полученные результаты по рыбному хозяйству Севана легли в основу работ Армрыбтреста. Армрыбтрест устанавли-

вает контингент вылова рыбы, результат примерного соотношения в условиях между яловыми и нерестовыми рыбами. По указанию Станции Трест приступает к постройке прудов для выращивания мальков форели, что имеет большое значение в деле повышения рыбохозяйственного значения оз. Севан.

Почвенный сектор. За отчетный период согласно указаниям директивных органов в с. х. производство хлопковых районов Араратской низины внедрена успешно разрешенная проблема получения 2-х урожаев за один вегетационный год. Так, в текущий вегетационный период пожнивная сахарная свекла была засеяна на площади в 300 га.

ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆ

1

Հովսեփ Էմինը հայ լուսավորիչների սերնդի առաջին խոշոր ներկայացուցիչն է: Նա միաժամանակ 18-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման ամենափայլուն դեմքերից մեկն է: Նրա դերը չափազանց մեծ է ինչպես հայ հասարակական-քաղաքական մաքի զարգացման, այնպես էլ հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ:

Հակաֆեոդալական, բուրժուա-դեմոկրատական գաղափարախոսութունը հայ իրականության մեջ սկիզբ է առնում 18-րդ դարի 50—60-ական թվականներից: Հայ լուսավորական այդ իդեոլոգիան, սակայն, ծնունդ առավ ու ձևավորվեց ոչ թե Հայաստանում, որը 18-րդ դարում գտնվում էր խիստ հետամնաց սուլթանական Թյուրքիայի և շահա-խանական Իրանի (Պարսկաստանի) ըրրտ ու դաժան տիրապետության տակ, այլ հնդկահայ դաղութում, որն անհամեմատ ավելի բարենպաստ նախապայմաններ ուներ առաջավոր գաղափարախոսութան ստեղծման ու ձևավորման համար, քան բուն Հայաստանը: Հայ լուսավորական, բուրժուա-դեմոկրատական գաղափարախոսութունը ձևավորվեց ևրոպական, մասնավորապես անգլիական առաջավոր մտքի ու հոսանքների ազդեցության տակ և 18-րդ դարի երկրորդ կեսում տվեց երեք նշանավոր լուսավորիչներ՝ Հովսեփ Էմին, Մովսես Իսախանյան և Շահամիր Շահամիրյան:

18-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորական իդեոլոգիան ուներ քաղաքական, ռևոլյուցիոն պայքարի շեշտված բովանդակություն: Առաջնակերթ հարցն այդ շրջանում հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրն էր, որը պետք է լուծվեր սուլթանական և շահական բռնապետությանների լուծը ապստամբության միջոցով: Այս կարևոր հանգամանքն իր խոր կնիքը դրեց հայ լուսավորական գաղափարախոսության վրա: 18-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորիչները միաժամանակ և քաղաքական գործիչներ, ազգային ազատագրական շարժման խոշոր ներկայացուցիչներ էին: Հովսեփ Էմինը, օրինակ, ոչ միայն նոր, լուսավորական գաղափարների սոսկ քարոզող էր, այլև հայ ազատագրական շարժման պրակտիկ գործիչ:

Հովսեփ Էմինը՝ հայ հասարակական մտքի և ազատագրական շարժման այդ կարևոր ուղի դեմքը՝ դժբախտաբար մինչև օրս չի դարձել գիտական ուսումնասիրության առարկա: Նա մոռացության է մատնվել ոչ միայն մինչ-ձարքսիստական, այլև մարքսիստական պատմագրության կողմից: Էմինի

մասին դրականության մեջ կարելի է գտնել միայն աննշան և պատահական հիշատակություններ: Այսպես, օրինակ՝ էմինի մասին հիշվում է Փարիզում և լույս տեսած «Մասյաց աղալի» հանդեսում: Գարբիել վարդապետ Այվազովսկու խմբագրությամբ հրատարակվող այդ պարբերականի 1856 թ. համարում (էջ 269—271) զետեղված է Սանփաննո Պալասանյանի «Հովսեփ էմին և էդմոնդ Պլըք» խորագիրը կրող հոդվածը, որտեղ անգլիական աղբյուրներից թարգմանարար բերվում են մի քանի տեղեկություններ էմինի և նրա անգլիացի բարեկամ Բլըքի փոխհարաբերությունների մասին: Այնուհետև մի փոքրիկ հիշատակություն էմինի մասին կա Բուստովի «Материалы для новой истории Кавказа» աշխատության երկրորդ հատորում (էջ 141), որտեղ շատ թեթևակի հիշվում է այն մասին, թե հայազգի էմինը 1760 թ. Անգլիայից եկել է Պետերբուրգ և այնտեղից էլ անցել է Կովկասի հայրենակիցների ազատագրությունը կազմակերպելու, բայց անհաջողություն գտնելով, անցել է Հնդկաստան և այնտեղ էլ մահացել է: էմինի մասին հիշատակություն է անում նաև «Փորձ»-ը: Այդ հանդեսի 1877 թ. երկրորդ համարում զետեղված է Ա. Երիցյանի «Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի՝ Անդրկովկասում արած տիրապետությունների մեջ» հոդվածը, որտեղ էմինի մասին կրկնվում է այն, ինչ որ կա Բուստովի աշխատության մեջ: էմինի մասին, համեմատաբար ավելի մանրամասն խոսում է Լեոն (տես «Մուրճ», 1903 թ. № 11—«Հայոց գրականությունը 18-րդ դարում» հոդվածը և «Հայոց պատմություն», նորագույն շրջան, մասն Ա, ապակետիպ, 1926 թ.): էմինի մասին հիշատակություն ունի նաև Մ. Բաբխուշյանը («Ազգանից պատմություն», հատ. Բ, 1907 թ.) և այլն:

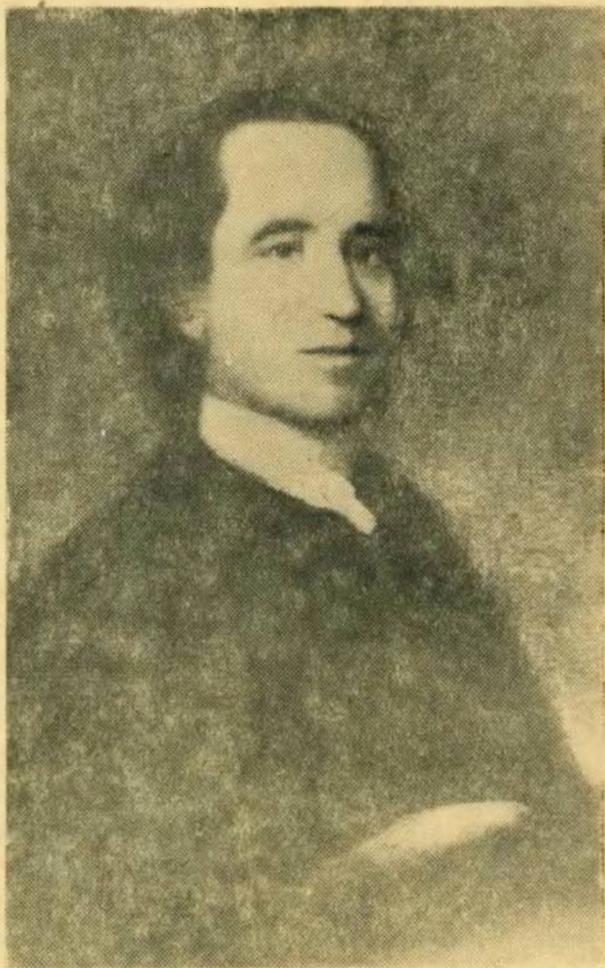
Հովսեփ էմինի կյանքն ու զործունեությունն ուսումնասիրելու համար հիմնական աղբյուրն առաջիմ հանդիսանում է նրա «Հովսեփ էմինի կյանքն ու արկածները» (Life and Adventures of Ioseph Emin) ինքնակենսագրական աշխատությունը: էմինի այդ ինքնակենսագրության առաջին հրատարակությունը կատարվել է նրա կենդանության ժամանակ, 1792 թվին Լոնդոնում, անգլերեն լեզվով: Առաջին հրատարակությունն ունեցել է ընդամենը 200 օրինակ: Երկրորդ հրատարակությունը կատարվել է 1818 թ. Կալկաթայում, դարձյալ անգլերեն լեզվով: Երկրորդ հրատարակությունը, որ լույս է տեսել էմի Արդարի խմբագրությամբ, ունի ծանոթություններ, լրացումներ և հավելված, որտեղ տրվում են էմինի կյանքը լուսարանող մի շարք նամակներ: էմինի այս չափազանց արժեքավոր աշխատության հայերեն թարգմանությունը մինչև վերջին ժամանակներս չի կատարվել: Վերջերս միայն՝ 1940 թվի ընթացքում, Արմֆանի Պատմության և նյութական կուլտուրայի Ինստիտուտի ջանքերով, այդ գործը թարգմանվել է հայերեն (թարգմանվում է նաև ռուսերեն) և արդեն պատրաստ է հրատարակության:

էմինի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան նրա անգլիացի բարեկամների նամակագրություններում և նրան ծանոթ անգլիացի հասարակական-քաղաքական գործիչների մասին հրատարակված կենսագրականներում (տես, օրինակ՝ E. Y. Climenson — „Letters of Elizabeth Montagu“, Prior — „Life of Edmund Burke“, Teignmouth —

„Life of sir William Yones“ ե ալլս): Էմինի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս նաև ցարական կառավարութեան արտաքին գործերի կոլեգիայի արխիվային նյութերը և Էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Նրևանցու ձեռագիրը, գեոևս չհրատարակված նամակները: Էմինի հիշատակը հիշեցնող միակ նյութական մնացորդը դա Կալկաթայի հայոց եկեղեցու գավթում տեղավորված նրա գերեզմանն է: Շատ ընտրոշ է, որ գերեզմանաքարի վրա նրա անվան մակագրութեան հետ միասին նկարված են թմրուկ և թնդանոթ:

2

Հովսեփ Էմինը ծնվել է 1726 թվին, Խրանի (Պարսկաստանի) Համազան քաղաքում: Նրա նախնիները 17-րդ դարի սկզբին, Արարատյան դաշտի հայ ընտելչությունը Շահ-Արասի կողմից բռնի կերպով տեղահանվելու ժամանակ, գաղթեցին Հայաստանից և բնակություն հաստատեցին Համազանում: Էմինի հայրը, որ վաճառական էր Պարսկաստանում, անհաջողությունների հանդիպելով, գնում է Հնդկաստան՝ Կալկաթա քաղաքը ե այնտեղ շարունակում իր զբաղմունքը՝ վաճառականությունը: Պատանի Հովսեփը նույնպես գնում է Կալկաթա ե սասնակցում հոր անտրական գործարքներին:

ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆ (1726—1809)

Կալկաթայում Էմինը շփվում է անգլիական շրջանների հետ, սովորում է անգլերեն և սկսում է կարգալ երոպական գրականություն: Երիտասարդ Էմինի մեջ շուտով ծագում են գիտություն ձեռք բերելու և հայրենիքին ծառայելու զաղափարները: Էմինի մեջ հատկապես խիստ ցանկություն է առաջանում գնալ Անգլիա, սովորել ղինվորական արվեստը, որպեսզի կարողանա ծառայել իր հայրենիքի աղատագրութեան գործին: 1751

թվի փետրվար ամսին, հակառակ հոր կամքին, նա անգլիական մի նավով կալվածքային ճանապարհ է ընկնում և, վեց ամիս տևող նավագնացությունից հետո, հասնում է Անգլիա: Լոնդոնում էմինը հանդիպում է մեծ դժվարությունների և զրկանքների: Իր գոյությունը պահպանելու համար նա Լոնդոնում կատարում է զանազան սև աշխատանքներ—վարում է դռնապանի պաշտոն, ծառայում մանրավաճառի մոտ և այլն: Իր անվերջ թափառումների ժամանակ Լոնդոնում էմինը պատահաբար ծանոթանում է հայտնի անգլիական քաղաքական-դրական գործիչ Էդմոնդ Բըրքի հետ, որը և դառնում է նրա մտերիմ ու ազնիվ բարեկամներից մեկը: Բազմաթիվ դժվարություններ կրելուց հետո, էմինը անգլիացի իր ծանոթների, մասնավորապես լորդ Նորթմբերլանդի միջոցով ընդունվում է Լոնդոնի Վուլցիչի զինվորական ակադեմիան: Իր կյանքի այս առաջին շրջանի մասին էմինը անգլիացի իր ծանոթներից մեկին ուղղած մի նամակում գրում է.

«Ես ծնվել եմ Համադանում, որն այն վայրերից մեկն է, ուր իմ դժբախտ ազգը գերություն մեջ է ապրում Շահ-Արաաից ի վեր: Իմ հայրը, ինչպես ե մյուս հայերը, ինձ սովորեցրել է միայն մայրենի լեզվով կարգալ-գրել, անգիր անել Սադմոսն ու երգել եկեղեցում: Բայց նա ինձ չսովորեցրեց ղենք գործածել և ոչ էլ ինձ հրահրեց մեծ գործերի էությունը հասկանալու համար... Ես ճանապարհվեցի Գիլան, այնտեղից Իսպահան, Իսպահանից Բասրա և այնտեղից կալվածք, որտեղ իմ հայրը վաճառական էր և մտածում էր ինձ ես վաճառական դարձնել: Սակայն ես պարզ տեսնում էի, թե ինչպես մեր ժողովուրդն արյուն-քրտինք էր թափում մի կտոր հացի համար և թե ինչպես, երբ նա մի քիչ դրամ էր հավաքում, անմիջապես կողպտվում էր ստահող պատճառաբանություններով, երբեմն փաշաների, երբեմն խաների և երբեմն էլ հնդիկ իշխանների կողմից, որովհետև ձեռքին զենք չուներ: Միաժամանակ՝ ես տեսնում էի, թե ինչպես երոպացի ժողովուրդները խելացի, ուժեղ են ու կռվում են կազմակերպված՝ մեկ մարդու պես: Մտածեցի, որ եթե ես կարողանամ երոպացի զինվորականների նման լինել, կգնամ իմ հայրենակիցների՝ լեռնային Հայաստանի (այսինքն՝ Դարարաղի—Մ. Ն.) հայերի մոտ: Ես լսել էի, թե նրանք երբեք չեն պարտվել, թե նրանք խիզախ ու քաջ մարդիկ են... Մտածում էի, որ եթե ես կարողանամ նրանց սովորեցնել զինվորական արվեստը, դա շատ օգտակար կլինի... Իմ այդ խորհրդածությունները հայտնեցի հորս, բայց նա երես դարձրեց ինձնից և նախատեց ինձ: Ես չէի կարող տանել այդպիսի կյանքը: Ես փախա ե իմ ճանապարհածախսի փոխարեն զանազան ծանր աշխատանքներ կատարեցի ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում՝ Բենգալիայից մինչև Լոնդոն: Լոնդոնում մինչև փողերիս վերջանալը պ. Միդլենի ձեռնարանում ես սովորում էի անգլերեն լեզու և գրականություն: Բայց ես ստիպված եղա թողնել ուսումս և աշխատել մի կտոր հացի համար: Օտար երկրում, առանց բարեկամների ու դրամի, ես շատ զրկանքներ կրեցի ու տառապեցի: Միտիում բեռնակիր եղա... Ուղիղ երկու տարի ես այդտեղ ծանր բեռներ էի կրում: Իմ աշխատավարձից հատկացրի մի քիչ երկրագործություն սովորելու և գրելու մեջ կատարելագործվելու համար: Սկսեցի նաև ֆրանսե-

րեն սովորել, բայց աշխատանքս խանգարվում էր: Ես սկսեցի տատանվել, որովհետև ես ջանք էի թափում, բայց առանց հույսի: Ես կորցրի իմ առողջությունը և վերջապես հարկադրվեցի թողնել այդ աշխատանքը: Մի ծանոթ ինձ հանձնարարեց Ուեբստեր անունով մի փաստարանի: Նրա մոտ ես ուսում-խմում էի, բայց հանգստություն չունեի, որովհետև ոչ ոք չէր նայում իմ վրա և ոչ ոք չէր սփռում իմ ծրագրերն իրականացնելու գործում... Վերջապես ես ունեցա ծանոթներ, որոնք խորհուրդ տվին ինձ դիմել գնդապետ Գենդլոյին: Այս վեհաձև պարոնը շատ ազնիվ վերաբերմունք ցույց տվեց իմ հանդեպ: Սակայն նա ինձ ճանաչելուց կարճ ժամանակից հետո վախճանվեց: Ես նորից բնկա իմ նախկին անձկության մեջ... Մտածում էի վերադառնալ դեպի թշվառ կուրուսթյուն և Հնդկաստանում կրկին մատնվելու ստրկության, երբ նախախնամությունը ուղարկեց ինձ իմ ախրձը՝ լորդ Նորթրամբերլանդին, որը դետնից վեր բարձրացրեց ինձ»¹:

Ակադեմիա մտնելուց հետո Էմինը մեծ եռանդով ու սիրով սկսում է ուսումնասիրել ռադմական գործը, որովհետև նա իր քաղաքական ծրագրերի իրականացումը կապում էր այդ գործի հետ: Թե հինչ նպատակներով էր Էմինը գնացել Լոնդոն և ինչպիսի մեծ գնահատական էր տալիս նա ռադմական արվեստին, այդ երեւում է հորը դրած նրա նամակի հետեյալ տողերից.

«Հարգելի հայրիկ: Առաքինության որդին քաջությունն է, և քաջությունը չի կարող գոյություն ունենալ առանց առաքինության... Ի՞նչ ես մտածում, կարծում ես՝ թե ես եկել եմ այստեղ միայն անգլերեն լեզու սովորելու... Ո՛չ, ոչ, ես եկել եմ ռադմական արվեստը սովորելու, որը նախընտրելի է աշխարհիս բոլոր արվեստներից... Այս արվեստով է, որ մենք պետք է կռվենք քրիստոնյա ազգերի ջարդարարների, ու թշնամիների դեմ... Մենք միշտ կոտորվելու ենք մեր թշնամիների կողմից, եթե մենք ձիգ ու ջանք չթափենք սովորելու այդ արվեստը: Հայրիկ, ահա սրանք էին քո միակ որդու հեռանալու պատճառները. ոչ թե ցոփության և շվայտության համար, այլ արժանիք և իմաստություն ձեռք բերելու, աշխարհը ճանաչելու և ծառայություն մատուցելու իմ անպաշտպան հայ ազգին»²:

Էմինը, սակայն, ակադեմիան չվերջացրեց: 1756 թվին սկսվեց Յոթնամյա պատերազմը: Էմինը որպես կամավոր մտնում է սկզբում անգլիական, ապա գերմանական բանակը և մասնակցում պատերազմական գործողություններին բնդգեմ Թրանսիայի: Պատերազմը վերջանալուց հետո նա Լոնդոն վերադարձավ և սկսեց կոնկրետ պլաններ կազմել ու պրակտիկ քայլեր անել Հայաստանի ազատագրության սասին կազմած իր ծրագրերն իրագործելու համար: Լոնդոնում եղած ժամանակ նա արդեն ուներ մշակված քա-

¹ Տես „Life and Adventures of Joseph Emin“. Second Edition. Calcutta. 1918, էջ 67—69:

Էմինի ինքնակենսագրական այս աշխատությունից քաղվածքներ բերում ենք ըսկեր Մ. Մինասյանի թարգմանությամբ:

² Նույն աեղում, էջ 102—103:

դաքական մի ծրագիր, որի համաձայն պեաք է համահայկական մի ընդհանուր ապստամբութեան միջոցով, զենքի ուժով ազատագրել ինչպես Պարսկահայաստանը, այնպես էլ Թյուրքահայաստանը օտարների լծից: Հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործը նա կապում էր Վրաստանից օգնութիւն ստանալու ակնկալութեան հետ: Էմինն առանձնապես մեծ տեղ էր տալիս վրաց թագաւոր Հերակլ Երկրորդին և իր հույսերը մեծ չափով կապում էր նրա հետ: Դեռ Լոնդոնից նա Հերակլին մի նամակ է ուղարկում, որով մի շարք խորհուրդներ է տալիս նրան և խնդրում՝ իրեն, որպես սպայի, ծառայութեան մեջ վերցնի վրացական բանակում: Հերակլին ուղղած իր այդ նամակում էմինը, ի միջի այլոց, գրում էր.

«Ես կցանկանայի ծառայել ձեզ, որպես երուպական սպա, և ըստ իմ համեստ կարողութիւնների՝ սովորեցնել ձեր զինվորներին կովել կրօնացիների նման... Ես կցանկանայի ձերդ մեծութեանը տեղեկացնել, թե ինչպիսի միջոցներով է, որ կրօնական ազգերն այնքան հաջթանակող և այնքան քաջ ռազմիկներ են լինում... Իմ նպատակն է՝ ձերդ մեծութեան մոտ ծառայութեան մտնել, միաժամանակ ինձ հետ բերել ամեն կարգի հմտութեամբ օժտված մարդիկ ուժեղացնելու և վերակազմելու ձեր պետութիւնը կրօնական պետութիւնների նման»¹:

Մի շարք նախապատրաստական ձեռնարկումներից հետո, 1760 թ. էմինը հոլլանդական մի նավով ճանապարհ է ընկնում դեպի Հայաստան: Նույն թվի վերջերին նա հասնում է Ալեքսանդրիա նավահանգիստը, որտեղից անցնում է Հալբը և ապա՝ Հայաստան: Էմինն այցելում է շատ հայ գյուղեր, ուսումնասիրում է այդ գյուղերը, տեղեկութիւններ է տալիս երուպական կարգերի և լուսավորութեան մասին, հորդորում է՝ չլսել հնազանդութիւնը քարոզող հայ հոգևորականներին, զենք վերցնել՝ ապստամբելու և օտար լծից ազատվելու համար: Հայ գյուղերից մեկում տեղի է ունենում հետևյալ էպիզոդը. էմինը գյուղացիներին հարց է տալիս, թե ինչու նրանք ազատ չեն, ինչու չեն ապստամբում, ազատութեան չեն ձգտում: Գյուղացիները պատասխանում են, թե՛ կեղեցու «սուրբ հայրերը» իրենց սովորեցնում են հնազանդ լինել, չապստամբել, որովհետև հայրի ազատութիւնը իբր թե մյուս աշխարհում է լինելու: Այդ բացատրութիւնը լսելուց հետո էմինը, դիմելով կրօնի, ավետարանի օգնութեանը, սկսում է հակառակն ապացուցել: Նա գյուղացիներին դիմում է հետևյալ խոսքերով.

«Ի՞նչ պետք է որ լսած լինեք Պրանդատանի (Նվրոպայի) քրիստոնյաների մասին. եթե նրանք ավետարանը հասկացած լինեին այնպես, ինչպես մեր սուրբ հայրերն են բացատրել ձեզ, ապա նրանք էլ մեզ նման, մահմեդականներին ստրուկ կդառնային: Խաչակրութիւնը, ընդհակառակը, նշանակում է կովել ու մեռնել. ով այդպես լինի, նա կժառանգե աստծու թագաւորութիւնը և ոչ թե նրանք, ովքեր վարում են թույլ ու վախկոտ կյանք: Դավթի Սաղմոսը վկայում է՝ «մի լինիք ձիու նման կամ ջորու նման, որի բերանը պետք է սանձ զրվի»: Օրինակի համար, բանականու-

¹ „Life and Adventures of Ioseph Emin“. Second Edition. Calcutta, 1918, էջ 109—113

թյուն ունեցող մարդը պետք է թույլ չտա, որ ինքն ուրիշների ստրուկը դառնա: Նա նույնիսկ զգուշ պետք է լինի, որ իր կրոնակիցները չիշխեն իր վրա, որովհետև աստված բոլորին էլ հավասարապես աղատ է ստեղծել: Ամեն մարդ հարգելի է, հակառակ դեպքում նա կենդանուց չի տարբերվի: «Մարդը, որն իր պատիվը չի հասկանում, նման է կորսալյան մատնված կենդանու»¹:

1760

Շարունակելով իր ճանապարհորդութունը, Էմինը 1761 թվին հասնում է Էջմիածին, որտեղ այդ ժամանակ կաթողիկոս էր Հակոբ Շամախեցին: Էջմիածնի վանքի միաբանության կողմից նա թշնամական վերաբերմունքի է արժանանում: Համոզվելով, որ այդ տեսակ պայմաններում չի կարող իր ծրագրերը իրագործել, Էմինը իր եկած ճանապարհով վերադառնում է Անգլիա, որպեսզի նորից, այս անգամ արդեն հանձնարարականներով ու ավելի նախապատրաստված վերադառնա Հայաստան: Այս անգամ Լոնդոնում նա ֆուում է ութ ամիս ե այդ ժամանակամիջոցում ծանոթանում է ռուսական ղեսպան իշխան Գոլիցինի հետ, նրանից ստանում է համապատասխան հանձնարարականներ և 1761 թվականի հոկտեմբեր ամսին՝ ճանապարհվում է Ռիգայի վրայով դեպի Պետերբուրգ: Պետերբուրգում շնորհիվ հանձնարարական նամակների, նա տեսակցություն է ունենում բարձրաստիճան անձանց հետ, այդ թվում նաև կոմս Վորոնցովի ու այդ ժամանակ Պետերբուրգում գտնվող վրաց թագավոր Թեյմուրազի հետ: Էմինի ծրագրերը հավանություն է գտնում: Ելիզավետա կայսրուհու մահվանից հետո ռուսական գահը բարձրացած Պետրոս Երրորդ կայսրը հանձնարարական նամակ է գրում և տալիս Էմինին՝ վրաց թագավոր Հերակլին ներկայացնելու համար: Ահա այդ նամակը.

«Իշխան Հերակլին: Տեր, նամակաբերս, Հովսեփ Էմին, մի հայ քրիստոնյա, ծնված է Պարսկաստանի Համազան քաղաքում, դաստիարակված է Անգլիայում և ղինվորական արվեստի մեջ կաաադելագործված է Գերմանիայում. իր վարքով արժանի է դարձել այդ հայտնի (անգլիական—Մ. Ն.) ազգության համակրանքին. լսելով ձեր հայտնի անունը, որոշել է զալ ձեզ մոտ և իր ծառայությունն առաջարկել ձեզ: Լոնդոնի իր ազնվական բարեկամները և մեր կայսերական ղեսպան իշխան Գոլիցինը հանձնարարական նամակներով նրան ուղարկել են մեզ մոտ: Այստեղ գալուց հետո մենք հարմար համարեցինք նրան ներկայացնել ձեր հանգուցյալ հորը՝ Թեյմուրազ թագավորին, որը, տեսնելով նրան, շատ հետաքրքրվեց նրանով և խոստացավ նրան իր հետ տանել Վրաստան: Իր մահից մի քանի օր առաջ նա ասաց, որ Էմինը ճանապարհովի Վրաստան՝ առանց ուշանալու: Նա այդպես էլ անում է: Իսկ եթե դուք չկամենաք նրան պահել ձեզ մոտ և կամ թե անհամաձայնություն ծագի ձեր և նրա մեջ, մենք խնդրում ենք, որ ամենավաղից կերպով նրան հետ ուղարկեք, մենք պատրաստ ենք մեծ հաճույքով նրան մեր կայսերական ծառայության մեջ պահելու, քանի որ մեզ լավ հայտնի են նրա բնավորությունն ու լավ բարքը»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 142:

² Նույն տեղում, էջ 180:

Հանձնարարական այս նամակով էմինը 1762 թ. մաքա ամսին Պետերբուրգից, Մոսկվայի վրայով, ճանապարհվում է դեպի Աստրախան: Աստրախանում էմինը ֆուում է մի քանի ամիս, որից հետո, Անդրկովկաս անցնելու նպատակով, գնում է Ղզլար: Այստեղ էմինը հանդիպում է անհաջողութունների: Սահմանապահ զորքերի գեներալ-հրամանատարը կասկածում է էմինի անձնավորութան վրա և թույլ չի տալիս նրան Անդրկովկաս անցնել: Գեներալը էմինին հետ է ուղարկում հատուկ հսկողությամբ: 35 օրվա ճանապարհորդութունից հետո՝ էմինը հասնում է Մոսկվա: Այստեղ, Հովհաննես Լազարյանի միջոցով, նա տեսակցում է կոմս Վորոնցովին և իշխան Գոլիցինի հետ լինում է արտաքին գործերի գաղտնի կոլեգիայում: Էմինը նորից շարազրում է իր ամբողջ ծրագիրը և մտազրուցությունը: Էմինի ծրագիրը հայտնում են Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհուն, որը հաճությամբ ընդունում է այն: Անցագիր ձեռք բերելով և դրամական օժանդակություն ստանալով իր ծանոթներից, էմինը 1763 թ. մարտ ամսին նորից ճանապարհվում է Անդրկովկաս: 15 օր ճանապարհորդելուց հետո նա հասնում է Աստրախան և այդ, Ղզլարի վրայով, Թբիլիսի:

Էմինը Թբիլիսիում լավ ընդունելութուն է գտնում: Հերակլ թագավորը էմինին հրավիրում է իր մոտ և մանրամասն խոսում նրա հետ:

Մի շարք գաղտնի տեսակցությունների ժամանակ էմինը Հերակլին բացատրում է իր ծրագիրը, առաջարկում է անհապաղ զորք կազմակերպել, արշավել Արևմտյան Հայաստանի (Թյուրքահայաստանի) վրա, տապալել տաճկական ու պարսկական լուծը և հայ ու վրաց ժողովուրդներին ազատագրել այդ լծից: Էմինն անհրաժեշտ է գտնում ստեղծել հայ-վրացական ամուր դաշինք, որովհետև, նրա կարծիքով, միայն այդ դեպքում հնարավոր է Վրաստանը և Հայաստանն ազատագրել օտար բռնապետութուններից: Էմինն ամեն կերպ փորձում էր համոզել Հերակլին, որպեսզի նա կազմակերպի այդ գործը և այդ թագավորի ազատ և միացյալ վրաց-հայկական պետությանը: Միաժամանակ էմինը Հերակլին խորհուրդ էր տալիս սաստել ազնվականությանը, մտածել ժողովրդի կարիքները բավարարելու մասին, զպրոցներ բաց անել, դիտություն-լուսավորություն տարածել, զինվորական արվեստը զարգացնել, օրինակ վերցնել ևրոպական (անգլիական) կարգերից և այլն: Հերակլը, ինչպես պատմում է էմինը՝ համաձայնում է այդ բոլոր առաջարկների հետ, սակայն միշտ կրկնում էր, թե այդ բոլորի համար փող է հարկավոր, իսկ ինքը փող չունի:

Էմինը մի քանի ամիս փաց Թբիլիսիում, այդ ամսուր, Հերակլի հետ միասին, անցկացրեց Կախեթիայում: Վրաստանում եղած ժամանակ էմինը նամակագրութուն ուներ Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահոր, Ղարաբաղի մելիքների և այլոց հետ: Էմինն իր նամակներով հորդորում էր նրանց աշխատել հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Հետաքրքրական է մասնավորապես այն, որ էմինին Մուշից գրած նամակներում հավատացնում էին, թե Արևմտյան Հայաստանում կան բոլոր նախապայմանները հաղթական ապստամբության համար, թե արդեն ապստամբների մի խոշոր բանակ է կազմակերպվում և այլն: Ահա այդ նամակներից մեկը, որ վանահայր Հովհաննեսը 1763 թվին գրել է էմինին.

«Գրարերս՝ Մեղիք Ստեփանր, որն այս տեղացի է, Հայաստանի Քյուրդիստան գավառից, բերում է Ձեզ այս նամակը: Նրանից կստանաք 600 հնչուն ոսկի, Ձեր ճանապարհի չնչին ծախսերին հատկացնելու համար. և հնարավորության սահմաններում շտապեցրեք Ձեր դալը: Խնդրեցեք իշխանին, աստուծո օրհնությամբ և իմ աղոթքով, որ Ձեզ տա քսան վրացի հեծյալ զինվոր, ի րավարարություն տեղվույս ժողովրդին և ի հավատացումն նրանց, որ Դուք նրա բարեկամն եք: Եթե միության (խոսքը հայ-վրացական միության մասին է -- Մ. Ն.) թշնամիները արգելք հանդիսանան նրան հավանություն տալու Ձեր պահանջին, ոչինչ, աստված արդարությունը կգործազրի Ձեր հանդեպ: Բայց չհրաժարվեք ընդունելու վերոհիշյալ դումարը, վերցրեք ան և ծախսեցեք ըստ Ձեր ցանկության: Իսկ երբ տեսնեք, որ իշխանն իր աջակցությունը չէ շնորհում: Ձեզ, մի անհանգստանաք և մի մտածեք: Ես ստացա Ձեր նամակը. Դուք գրել էիք այն դայլերի նենգամիտ գործունեության մասին, որոնք առերևույթս, մեր փրկչի աշակերտներն են ձեռնում, սակայն միշտ պատճառ են եղել մեր անմեղ ազգի անկման և որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ անհավատների ձեռքին գործիք: Անցյալ տասնամեկ ամսվա ընթացքում ես զբաղված եմ եղել նամակագրությամբ, և շատ հեշտությամբ կարողացա ի նպաստ Ձեզ տրամադրել քյուրդիստանի բոլոր մեծամեծ հայերին, որ մտածեն նույն հերոսական ուղիի մասին... Ինչ վերաբերում է կովոդ ուժին, վեց օր ճանապարհորդելուց հետո, Դուք կգտնեք Ձեզ դիմավորող 40.000 հոգու: Ասորիներն ու եզիդի քյուրդերը նույնպես միանալու են մեզ: Վրաստանի իշխանին չասեք՝ թե նրանք պետք է զրամ ստանան, որովհետեւ, որպեսզի ավելի հանգստացնեմ Ձեր միտքը -- պետք է ասեմ, որ նրանք բոլորը երզվել են... որ իրենք Ձեր հրամանի տակ տասը տարի կովելու են առանց որևէ զրամական ակնկալության, իսկ ինչ վերաբերում է սննդամթերքին և ռազմամթերքին, նրանք սեփական միջոցներով ապահովված են նաև այդ տեսակետից: Թյուրքերը նույնը չեն, ինչ որ էին հարյուր տարի առաջ: Առանց կովելու, նրանք տեղի են տալու, և քանի որ նրանց քաղաքները ամրացված չեն, կարող եք զուշակել, թե ինչքան հեշտ է լինելու դրանց զրավումը: Մի նախապաշարյալ մարդարեություն արմատացել է նրանց ուղեղում, թե իրենց գերիշխանության վախճանը մոտեցել է և թե անօգուտ կլինի քրիստոնյաների դեմ կովելը: Նրանք լսել են նույնպես, թե Դուք եկել եք ռուսական կայսրությունից, որի երանյալ կայսրուհու կողմից շատ ուժեղ կերպով հանձնարարվել էք Վրաստանի իշխանին, այնպես որ թյուրքերը երբեք չեն համարձակվի քրիստոնեի արյուն թափելու: Երեք տարի է անցել այն օրից, երբ Դուք, Միջերկրականի վրայով, եկաք Անգլիայից և Ձեր անցած գյուղերում հորդորեցիք ժողովրդին: Դրանից հետո ամեն մի հայ զիմել է գեների, նույնիսկ կանայք տատրաստ են կովելու, պայմանով, որ Հերակլը համաձայնի պաշտպանել Ձեզ: Բավական է, ինչքան գրեցի: Իսկ երբ Դուք հաջողություն չգտնեք Հերակլի մոտ, իմ հայրական խորհուրդն այն է, որ երբեք չհուսահատվեք, այլ շարունակեցեք Ձեր ամբողջ կորովով և ոչ մի վտանգից մի վախենաք, աղավիհեցեք աստծուն. հաջողեք թե ոչ, Դուք համբավ կունենաք: Բայց ես մեծ հույս ունեմ, որ Դուք պետք է լինեք Ձեր խեղճ ու ճնշված ազգակիցներին ստրկության

շղթաներից ու տառապանքից ազատագրողը: Ես աղոթում եմ առ աստված, որ պահպանի և պաշտպանի Ձեզ ի փառս Հայաստանի»¹:

Էմինի եռանդուն աշխատանքը և հորդորները, սակայն, արդյունք չունեցան: 1763 թվին, Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի մահվանից հետո, Էջմիածնի կաթողիկոսական դահի վրա նստեց Սիմեոն Երևանցին, որն սկզբից ևեթ խիստ թշնամական վերաբերմունք հանդես բերեց դեպի Էմինը և նրա իդեան: Նոր կաթողիկոսը նամակներ գրեց Հերակլին, որոնց մեջ խիստ հարձակումներ էր դործում Էմինի վրա, նրան համարում էր վտանգավոր մարդ և խորհուրդ էր տալիս Հերակլին՝ նրան հեռացնել Վրաստանից:

1763 թ. վերջերին կամ 1764 թվի սկզբներին (ճիշտ դատան առայժմ հնարավոր չէ որոշել) Սիմեոն Երևանցին Հերակլին գրած իր նամակներից մեկում Էմինի մասին հետևյալն է ասում.

«Գարձյալ և զայս առանձինն ծանիցէ տէրութիւնդ, զի այդ մեր պարոնին մէկ երկու մարդ ունի, որք միշա գան յայս կողմանս և համարձակ և բացաբերան խօսին զբանս անպատշաճս, զորս լուեալ հայք և տաճիկք, ոմանք ծաղր առնեն և ոմանք սրեն զլեզուս ի վերայ մեր: Յայս միջոցիս, մէկ մահտեսի Գրիգոր մի ունի, եկն յերևան և աստ լրբաբար խօսելով կուռեալ է ընդ խանի մարդկանցն, և նոքա ևս գանեալ էին զնա և մերկացուցեալ, և զոր ինչ գրեանս ունէր, առեալ էին և տարեալ խանին, և այլոց ցույց տուեալ: Բ՛ գիր էր ունեցալն՝ մէկն ի դմանէ և մէկն ի տէրութենէդ առ սուրբ Կարապետու Առաջնորդ Յոնան վարդապետն գրեցեալք: Չորս տեսին ամենքեան: Եւ առ մեզ ևս բերին և տեսաք որ քո կնիքն էր, և յոյժ զարմացաք: Իայց մեք ստեցաք, ասելով թէ՛ կնիքդ հնարեցեալ է և ոչ է՛ Վալուն (Հերակլին—Մ. Ն.) կնիքն. զայս ամենայն իմացան երկրացիքս և ի քաղաքէդ ևս շատ մարդիկք, և մանաւանդ Տէր Գարբրիէլն, որ ետես և լուաւ, այժմ կամիմ ասել Աղնուոյդ թէ՛ ևս ոչ պատշաճ տեսանեմ օրհնեալ անուան ըոյ զքո զիրդ և քո կնիքդ այսպէս յիմարաց ձեռն անկանիլն, մանաւանդ փնաս ունի և ոչ օգուա: Յառաւել սիրոյս գրեցի խնայելով ի տատիւ և յանուն արքայականի տէրութեանդ: Յոնանն որքան մարդ է, որ դու նորա գիր գրիցես, վասն այդպիսոյ բանի, և զբատարն ևս այդպէս յիմար, որ ամենեցուն ցոյց տայցէ պարծելո՛ւլ, խնդրեմ զի լաւապէս մտածեալ որո՞ճայցես, և մանաւանդ զդա ևս զդաստացուցես, զի գգիւրն և զմարդիկս իւր յինքն ժողովեցէ, և խոհեմությամբ շարժիցէ, դի ևրկիրս այլազոյճ ձեռաց է, և մեք ի ձեռս սոցա կամք: Գիտես զինչ ասեմ, ոչ միայն այս երկիր այլ և յամենայն տեղիս, ուր դտանին ազդ մեր: Քանզի մեծ ցաւ ծնանի վերջապէս ազգիս մերոյ որպէս երևի և զայլն Տէր Գարբրիէլն պատմեսցէ: Ո՛ղ լեր ի տէր ի փառս խաչին՝ Քրիստոսի և ի պարծանս մեր»²:

¹ „Life and Adventures of Joseph Emin“. Second Edition. Calcutta, 1918, էջ 234—235:

² ՏԵՍ ԶՍՍՈՒ Կենսաբանական Ձեռագրատուն-Մասենադարան (Ձեռագրերի ուսումնասիրութեան գիտահետազոտական ինստիտուտ), ֆոնդ № 6, թղթապահակ № 2, էջ 8:

Սիմեոն կաթողիկոսի այս նամակը, որ մինչև այժմ մնացել էր անհայտ և հրատարակվում է առաջին անգամ, հաստատում է Էմինի ինքնակենսագրականում հաղորդված տեղեկությունների վավերականությունը, վերացնելով այն կասկածները, որոնք կարող էին

Սիմեոն կաթողիկոսի այս նամակից պարզորոշ երևում է, որ Էմինը, թրխիսիում եղած ժամանակ, լայն պրոպագանդա է մղել հօգուտ ապստամբության, հատուկ մարդիկ է ունեցել այդ նպատակի համար և սերտ կապ է հաստատել ս. Կարապետի վանահոր հետ: Նամակից երևում է նաև, որ Հիրակը սկզբում համաձայնել է Էմինի ծրագրի հետ և նույնիսկ հովանավորել է նրան: Սակայն հետագայում, Սիմեոն Երևանցու և ընդհանրապես հայ կղերականության հորդորներով, Հերակը փոխում է իր վերաբերմունքը և Էմինին նորից արտաքսում է Վրաստանից:

Հուսախաբված և հուսալքված՝ Էմինը 1763 թվի վերջերին թողնում է Վրաստանը և անցնում Դաղստան: Այնտեղ նա լավ ընդունելություն է գտնում լեռնաբնակ բնակչության (լեզգիների) մեջ և նույնիսկ ընտրվում է դորախմբի ղեկավար: Մոտ երկու տարի Էմինը մնում է Դաղստանում և օդատարժեպով իր դիրքը, կասեցնում է լեզգիների արշավանքները դեպի Վրաստան:

1766 թվին Էմինը լեզգիների հետ միասին գալով Գյանջա, իր ակտիվ միջամտություններով հայ գյուղերը փրկում է լեզգիների ասպատակություններից ու հայ գերիներին ազատում քրդերից: 1766—1767 թվականներին Էմինը շրջում է Ղարաբաղում, լինում է հայ մելիքների մոտ և աշխատում է միություն առաջ բերել նրանց մեջ, փորձում է կազմակերպել մի հզոր բանակ և ընդհանրապես քարոզում է ազատագրական շարժման գաղափարը: Էմինը մեծ հույսեր էր կապում Ղարաբաղի (Սամսախի) մելիքությունների հետ և կարծում էր, թե նրանք պետք է լինեն հայ ազատագրական շարժման կենտրոնական ուժը: Սակայն Էմինը շուտով հիասթափվում է նաև նրանցից: Հայ մելիքները ոչ միայն չեն ընդունում Էմինի ծրագիրը, այլև, զարձյալ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի պահանջով, իրենցից հեռացնում են հայ ազատագրական շարժման այդ փայլուն գործչին: Այդպես է վարվում Էմինի հետ նաև Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը, որը, ի միջի այլոց, պատմում է Էմինին, թե այդ բոլորի պատճառը Սիմեոն Երևանցին է:

«Ձգուշացիր նրա (Սիմեոն Երևանցու—Մ. Ն.) չարանենդ սրտից,— դիմում է Գանձասարի կաթողիկոսը Էմինին: Մի դատապարտիք մեր գլխավորներին և ոչ էլ հայ ժողովրդին, որոնք իրենց բոլոր միջոցներով կմիանային քեզ և կենթարկվեին քո ղեկավարությունը, եթե միայն նա (Սիմեոնը—Մ. Ն.) չլիներ: Հիշում ես մի տասնհինգ օր առաջ իմ սուրհանդակը բերեց մի նամակ՝ ուղղված Մելիք Յուսուֆին, երբ դու նրա մոտ էիր Գյուլիստանում... Դա Սիմեոնի սևփական նամակն էր, որ ուղարկված էր ինձ իր սուրհանդակի միջոցով... Նա (Սիմեոնը—Մ. Ն.) ցանկություն էր հայտնում, որ ես իմ սուրհանդակի միջոցով այն ուղարկեմ Յուսուֆին և հրահանգեմ նրան, որ քեզ վտարե: Նա միաժամանակ ուղարկել է ուրիշ չորս նամակ՝ ուղղված չորս մելիքներին, խորհուրդ տալով նրանց զգուշ լինել և չկապվել քո ձեռնարկումների հետ... Հակառակ պարագայում նորին սրբությունը սպառնում էր բանտարկել նրանց... Ունենալով այդպիսի մի հզոր

ծագել այդ կապակցությունը: Սիմեոն Երևանցու նամակը, հենց այդ պատճառով էլ, պատմական կարևոր նշանակություն և մեծ արժեք է ստանում:

թշնամի... ինչպես հնար է, որ դու հաջողություն գտնես... մենք ոչ մի խոչընդոտ չունենք, բացի եկեղեցականներից, որոնք այժմ իրենց գլխին ունենալով Սիմեոնին, արգելք են հանդիսանում քեզ և պիտի խանդարեն քո բոլոր գովելի ծրագրերը: Դուք պետք է համբերեք, որքան ժամանակ նա ապրում է: Երբ նա հրաժեշտ տա այս անցավոր աշխարհին... այն ժամանակ մենք կարող ենք հույս ունենալ մեր ազատության համար»¹:

Այս բոլոր անհաջողություններից հետո՝ էմինը որոշում է վերադառնալ Ռուսաստան, բայց ճանապարհին, Շամախի քաղաքում, նա տեղեկություններ է ստանում այն մասին, որ Պոյի շրջանի ասորի քրիստոնյաները պատրաստ են իրեն (էմինին) ընդունելու և ապստամբելու պարսկական արապետության դեմ: Համատարով այդ լուրերին և հույս ունենալով, որ ասորիների ազատագրությունը կարող է ազդանշան դառնալ հայ ազատագրական շարժման համար, էմինը ճանապարհվում է դեպի Պոյ: Բավական զրժվարություններից հետո էմինը հասնում է ասորական Պոսրով գյուղը և տեսակցում է ասորի Հովհաննես վարդապետի հետ: Վերջինս սկզբում՝ ողբվորությամբ ընդունում է էմինին, խոսք է տալիս ոտքի հանել բոլոր ասորիներին և այլն, բայց հետո, երբ իմանում է, որ էմինը ոչ փող ունի և ոչ էլ Հերակլի օգնությունը, հրաժարվում է իր բոլոր խոստումներից, հայտարարելով, որ առանց փողի և Հերակլի՝ ոչինչ չի կարելի անել: Էմինը, հուսահատված, թողնում է Պոյը և վերադառնում Անդրկովկաս՝ Ռուսաստան ճանապարհվելու նպատակով: Սակայն նոր դեպքերի և լուրերի ազդեցության տակ, էմինը նորից գնում է Թրիլիսի, հույս ունենալով, որ այս անգամ կկարողանա համոզել վրաց թագավոր Հերակլին՝ իրագործելու իր ծրագրերը: Հերակլն սկզբում դարձյալ լավ ընդունակություն է ցույց տալիս էմինին, նույնիսկ ներողություն է խնդրում պատահածի համար և բացատրում է, թե էմինին ամբաստանողները եղել են Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսը, Թրիլիսիի առաջնորդ Ջաքարիա եպիսկոպոսը և վրացական մի քանի ազնվականներ: Էմինը, այս ընդունակությունից խրախուսված, նորից մի քանի ամիս մնում է Թրիլիսիում, հուսալով, թե այս անգամ արդեն Հերակլը գործի կանցնի հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրության գործը գլուխ բերելու համար: Սակայն այս անգամ ես էմինի հույսերն ի դերն ելան: Հայ կզբերի և մասնավորապես Էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երեանցու խիստ ճնշման տակ Հերակլը նորից առաջարկում է էմինին հեռանալ Թրիլիսից: Թողնելով Թրիլիսին, էմինն անցնում է Իմերեթիա՝ Սողոմոն թագավորի օգնությանը դիմելու: Իմերեթիայի թագավորը սիրով է ընդունում նրան և բոս հարկի հյուրասիրում: Էմինը, սակայն, շուտով նկատում է, որ Իմերեթիայի տերն ամբողջովին տարված է խնջույքներով և անընդունակ է իրագործելու որևէ քաղաքական ծրագիր: Համոզվելով այդ բանում, էմինը, առանց նույնիսկ իր նպատակները բացատրելու, հեռանում է Իմերեթիայից և Գորու—Թրիլիսի վրայով անցնում է Գյանջա: Ութ տարվա դեղերումներից հետո տեսնելով իր գործի անհաջողությունը, նա որոշում է ճանապարհվել դեպի Հնդկաստան, գնալ իր ընտանիքի մոտ: 1768 թվին նա Գյանջայից անց-

¹ Տե՛ս—Life and Adventures of Ioseph Emin, էջ 321—322.

նում է Շուշի և ապա Օրդուբադի ու Թավրիզի վրայով գնում է Բաղդադ, այնտեղից էլ, Բասրայի վրայով՝ Հնդկաստան: Այդտեղ նա անդլիական բանակում ծառայում է որպես սպա: 1771 թվին Էմինը տեղեկություն է ստանում, որ պատերազմ է սկսվել Ռուսաստանի և Թյուրքիայի միջև: Գտնելով, որ հասել է իր ազատագրական ծրագիրն իրագործելու հարմար ժամանակը, նա պատրաստվում է նորից Ռուսաստան գնալ, բայց, Անգլիայի իր ծանոթների խորհրդով՝ հետ է կանգնում այդ մտադրությունից: Մնալով Հրնդկաստանում, Էմինը, սակայն, չի դադարում հայ ժողովրդի ազատագրության ծրագրի իրականացման ուղղությամբ գործելուց: Նա շարունակում է ազատագրական շարժման դադափարները տարածել հնդկահայերի մեջ: 1772 թվին Էմինը Կալկաթայից գնում է Մադրաս, որտեղ հյուրընկալվում է Շահամիր Շահամիրյանի մոտ: Էմինի հորդորներով՝ Մադրասի հայ վաճառականները (Շահամիրյան, յոշաշանյան և ուրիշները) որոշում են տարեկան 12,000 ռուբլի ուղարկել Հայաստան այնտեղ Էմինի գլխավորությամբ հայկական զինգեր կազմակերպելու համար: Այդ որոշումը, սակայն, չի կիրառվում շնորհիվ Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսի, որն այդ ժամանակ գտնվելով Մադրասում՝ խիստ թշնամական դիրք է բռնում և՛ Էմինի, և՛ նրա ծրագրի հանդեպ: Շատ բնորոշ և հետաքրքրական է, որ Էմինը իր ինքնակենսագրականում մեծ համակրանքով և ոգևորությամբ է խոսում Շահամիր Շահամիրյանի մասին: Պատմելով, թե ինչպես Հովհաննես եպիսկոպոսի ծնշքման տակ Մադրասի բոլոր հայերն իրենից (Էմինից) երես դաբձրեցին, նա գրում է.

«...Սուրբ հայր Հովհաննեսի պատճառով բոլոր հայերը լքել էին ինձ: Միայն պարոն Շահամիրը շարունակեց լինել իմ բարեկամը և արհամարհեց այդ վանականին ու նրա վատասիրտ բոլոր հետևորդներին: Նա (Շահամիրյանը—Մ. Ն.) պարզապես ցավում էր նրանց տգիտության վրա, որ խաբվում էին այդ խորամանկ և ցածրահոգի անձնավորությունից, անձնավորություն, որի գլխավոր ուսմունքն էր՝ խարդախությամբ չարիք սերմանել և կործանել իր հայրենակիցներին»¹:

Իր ազատագրական ծրագիրն իրականացնելու նպատակով Էմինը՝ երկաթե կամք ունեցող այդ անխոնջ գործիչը՝ նորից անցնում է Պարսկաստան, բայց անհաջողությունների հանդիպելով՝ վերադառնում է Հնդկաստան: Իր կյանքի վերջին շրջանում Էմինը հաստատվում է Կալկաթայում և այնտեղ էլ մահանում է 1809 թվին, խորը ծերություն հասակում:

3.

Էմինի հասարակական-քաղաքական գործունեությունն ունի հայրենասիրական ու ժողովրդասիրական շեշտված բնույթ: Զերմեռանդ սեր դեպի հայրենիքը, դեպի իր ժողովուրդը, համառ պայքար, անձնադոհություն և նվիրվածություն հայրենիքի համար—ահա այն հիմնական գաղափարները, որոնք նա և քարոզում, և կիրառում է իր պրակտիկայի մեջ: Հայրենիքին

¹ Նույն տեղում, էջ 446—447:

ծառայելու նպատակով նա դիտակցաբար կրել է ամեն տեսակի տառապանքներ և հաճախ նետվել է մեծագույն վտանգների մեջ: 1756 թվին լորդ Նորթլիմբերլանդին ուղղած իր նամակում էմինը գրում էր.

«Նա շատ զեղեցիկ նպատակներ ունեմ, որոնց համար շատ տառապեցի: Կարծում եմ, որ ձերզ պայծառափայլությունը չի արհամարհի մի անձնավորության... որն այդ նպատակների մասին ավելի շատ է մտածում, քան իր ապրուստի մասին: Նա լքել էմ կյանքի շատ հանգիստ պայմաններ և ենթարկվել ներկայի ողորմելի դրությանը. բայց ես չեմ բողբում, եթե միայն կարողանամ հասնել իմ նպատակին... Երբ հայրս ինձ տարավ Կալկաթա... ես տեսա երոպացիների գորքը և դինվորների մարդանոցը, ինչպես նաև նավարկությունը և թե ինչպես նրանք ճարտար ու կատարյալ են ամեն բանի մեջ: Նա ողբում էի ...իմ կրոնի, իմ հայրենիքի համար, ես ողբում էի, որ մենք գերության մեջ ենք գտնվում, տգետ ենք և հրեաների նման թափառական... Նա որոշեցի գնալ Եվրոպա՝ սովորելու ռազմական արվեստն ու նրան օժանդակող գիտությունները. վստահ էի, որ եթե ես որպես մի կրոպացի ոպա գնայի Հայաստան, ապա մեծ չափով օգտակար կլինեի իմ հայրենիքին... Հայրս չչսեց ինձ... Նա չէի կարող հանդուրժել անասնական կյանքը—ուտել, խմել առանց ազատության և գիտության... Նա դիմեցի նավապետ Ֆոքսին և հարյուր անգամ համբուրեցի նրա ձեռները, մինչև նա համաձայնեց, որ Եվրոպա հանապարհվելու իմ ծախսի փոխարեն աշխատեմ նավի վրա: Չարաչար աշխատանքներ կատարեցի՝ հասա Անգլիա. այդ ինձ ոչ մի վիշա չպատճառեց, որովհետե ևս միշա մտածում էի իմ հայրենիքի մասին... Եթե ես հնարավորություն ունենամ լուսավորելու իմ աչքերն ու ծառայել իմ հայրենիքին, ապա ուրախ սրտով կընթանամ դեպի ամեն կարգի ստրկություն և վտանգ»¹:

Անգլիացի իր ծանոթներից մեկին՝ տիկին Մոնատագին 1757 թ. մայիսին գրած նամակում էմինն ասում էր.

«Որչափ կյանքի նշույլ կա իմ մեջ, իո պեաք է ամեն ջանք գործ դնեմ, որպեսզի ծառայեմ իմ հայրենիքին. և եթե ես կոչված եմ փրկելու իմ անպաշտպան ազգը, ապա ոչինչ չէ կարող արգելք հանդիսանալ ինձ»²:

Կալկաթայի կառավարիչ Դերեյքին էմինը գրում էր.

«Որքան որ ես կապրեմ, պիտի ջանամ կյանքս ի սպաս դնել հայրենիքիս»³:

Նմանօրինակ հավաստիացումները, որոնք հաճախ կրկնվում են ինչպես նրա ինքնակենսագրական աշխատության, այնպես էլ նամակների մեջ, լուկ հայտարարություններ չէին: Էմինի հարուստ, փոթորկալից կյանքն ու դործունեությունն ամբողջովին հաստատում են այդ:

Որպես քաղաքական գործիչ՝ էմինն իրեն առաջադրում էր մի հիմնական խնդիր—կազմակերպել հայերի ազատագրական շարժումները, ապատա-

¹ „Life and Adventures of Ioseph Emin“, էջ 58—60:

² Նույն տեղում, էջ 70:

³ Նույն տեղում, էջ 101:

գրել հայ ժողովուրդը սլարոսկական ու թյուրքական բռնապետությունների ծանր լծից: Ի տարբերություն Իսրայել Օրու, Էմինը զնուժ էր ոչ միայն Արեւելյան Հայաստանի (Պարսկահայաստանի), այլև Արեւմտյան Հայաստանի (Թյուրքահայաստանի) ազատագրութեան խնդիրը: Այդ խնդրի իրագործումը նա հնարավոր էր համարում զինված ազատամրութեան միջոցով միայն: Իր գործունեութեան սկզբնական շրջանում Էմինն արտաքին ուժերի օգնութեան հարց չէր զնուժ: Նա կարծում էր, թե ներքին ուժերի միջոցով՝ միայն հայ-վրացական միացյալ ապստամբութեամբ հնարավոր կլիներ տապալել տաճկական և պարսկական բռնապետությունների լուծը: Այսօրինակ գործելակերպ առաջադրելով՝ ազատագրական այդ գործում նա առանձնապես մեծ տեղ էր տալիս վրաց Հերակլ II թագավորին: Իր գործունեութեան վերջին շրջանում արդեն Էմինը նշմարեց այն ճշմարտությունը, որ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում, առանց Ռուսաստանի ակտիվ ռազմական օգնութեան, հնարավոր չէ հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրութեանը սուլթանական և շահական տիրապետություններից: Հայկական ազատագրական շարժման կենտրոնական ուժը նա համարում էր Ղարաբաղի (Սամսալի) մելիքությունները և այդ պատճառով էլ նա առանձնապես մեծ ճիգ ու ջանք էր գործ զնուժ այդ մելիքությունների դաշինքը կազմակերպելու վրա: Ազատագրական շարժման հիմնական ուժերն, ըստ Էմինի, այդ՝ ժողովրդական մասսաներն են: Նա լավ էր հասկանում, որ հայ կղերականութեանը դեմ է ազատագրական շարժումներին և այդ հանգամանքը քանիցս հիշատակում է ինչպես իր ինքնակենսագրութեան, այնպես էլ իր ծանոթներին ու բարեկամներին դրած նամակներում:

Ահհամեմատ խոշոր դեմք է Էմինը որպես նոր, երոպական առաջավոր ու դեմոկրատական գաղափարների ներկայացուցիչ, որպես այդ գաղափարների քարոզիչ՝ հայ իրականութեան մեջ: Ամենայն իրավամբ Էմինը պետք է համարվի հայ հասարակական մտքի նոր՝ բուրժուազանական, հակաֆեոդալական էտապի առաջին նշանավոր ներկայացուցիչը: Մինչև Էմինը հայ իրականութեանը չի տվել նմանօրինակ գաղափարների որեէ քարոզիչ և նա, իրապես, հայ լուսավորիչների սերունդների առաջին ներկայացուցիչն է:

Էմինը, ինչպես այդ հատուկ է ընդհանրապես բոլոր լուսավորիչներին, պատմական պրոցեսի, հասարակական կյանքի հիմնական շարժիչ ուժը համարում է գիտութեանը, լուսավորութեանը: Այդ միտքը նա կրկնում է շատ անգամ: Հերակլին ուղղած իր նամակում նա գրում էր.

«Այստեղ (Եվրոպայում—Մ. Ն.) ամեն ինչ արվեստով և գիտութեամբ է ընթանում: Այն ազգը, որը գիտութեան չունի, նա ազգութեան չէ, և նրանք, ովքեր անտեսում են այս, կույր են և դժբախտ: Հին հռոմայեցիներն օրենքներ տվին մարդկութեանը և նվաճեցին աշխարհիս բոլոր ազգութեանները՝ շնորհիվ արվեստի և իմաստութեան: Ռուսաստանի հանգուցյալ փառապանձ Պետրոս Մեծը չէր կարող լինել այնքան մեծ պատերազմող և չէր կարող իր երկիրն այնքան զարգացնել, եթե չգար այս վայրերը (այսինքն՝ Եվրոպա—Մ. Ն.) գիտութեան սովորելու... Կան այնպիսի բաներ, որոնց շնորհիվ երոպական ազգութեանները հաղթող հանդիսացան... Նրանց

մեջ կան գիտնականներ, որոնք կատարում են մեծամեծ և հրաշալի գործեր... Նրանք հսկայական ծախսերով ուղարկում են մարդկանց աշխարհի բոլոր կողմերը՝ ուսումնասիրելու բոլոր այն բաները, որոնք արտագրվում են երկրի վրա կամ գտնվում են նրա ընդերքում... Նրանց քաղաքները շատ մեծ են, նրանց ժողովուրդը երջանիկ է... Նրանք կառավարվում են հրաշալի օրենքներով... Թող բարձրյալն՝ աստված ձեր հպատակներին իմաստություն շնորհն հետևելու նրանց օրինակին»¹:

Այդ նույն և այլ նամակներում էմինը հաճախ կրկնում է այն միտքը, թե «Ինչ որ հիմնված չէ գիտության վրա... ավաղի վրա է կառուցված»: Հերակլի հետ ունեցած իր տեսակցությունների ժամանակ (1763 թվին) էմինը, պետությունը հզորացնելու համար, որպես հիմնական միջոցառում առաջարկում էր դպրոցներ բաց անել, դատանեկությանը գիտություն, գինավորական արվեստ սովորեցնել: Առանց գիտության, լուսավորության, առանց գինավորական արվեստի ոչ մի պետություն հզոր լինել չի կարող — ասում էր նա:

Իր ժամանակի երոպական շատ լուսավորիչների նման՝ էմինը գերադույն ելակետը համարում է «բնության օրենքը»: Նա գրում է.

«Որևէ օրենք կամ սովորություն, որ դեմ է բնության օրենքին, ավերակի կվերածի քաղաքները, կամայացնի պետությունները և ոչ մի հետք չի թողնի բացի անապատից, և այնքան ամայի, որ, կարծեք թե, երբեք մարդկային բնակություն չի եղել այնտեղ»²:

Էմինը խիստ ոգևորված էր անգլիական կարգերով: Անգլիայի «եսպուրլիկական կարգերը նա կատարյալ էր համարում: Անգլիայի մասին խոսելիս՝ նա ասում է, թե այնտեղ կարելի է տեսնել «իմաստուն օրենքների և օգտակար կարգ ու կանոնների երոպական սքանչելի սխտեմը»: Էմինը լայն պրոպագանդա էր ծավալում, որպեսզի Հայաստանում ու Վրաստանում ևս ստեղծեն երոպական այդ կարգերը:

Էմինը խիստ բացասական դնահատական էր տալիս ազնվականությանը, կղերականությանը և վաճառականությանը: Վրացական ազնվականության մասին խոսելիս՝ նա մոռալ գույներով էր պատկերացնում նրա դերը վրաց ժողովրդի պատմության մեջ, նրա շահատակություններն ու ճնշումները գյուղացիական մասսաների նկատմամբ, նրա դավաճանական գործելակերպը երկրի նկատմամբ և այլն: Հայ կղերականության մասին նա հետևյալ մտորումներն էր անում.

«Հասարակ մարդու նկատմամբ շունն ավելի մարդասիրություն ունի, քան եկեղեցական հայրերը, որոնք թյուրքական իշխանության գլխավոր փաստաբաններն են: Նրանք գիշեր ու ցերեկ աղոթում են, որ մահմեդականների իշխանությունը երկարաձգվի... Խոցված սրտով հաճախ լսել եմ նրանց անեծքն իրենց սեփական հասցեին և գովասանքը՝ իշխող գիշատիչ գայլերի մասին: Այս տեսակ անխիղճ «բարեկամներով» թնչպես կարող է ժողովուրդն

¹ „Life and Adventures of Ioseph Emin“, էջ 110, 111:

² Նույն տեղում, էջ 396:

աղատվել ստրկությունից, բացի միայն այն դեպքից, երբ ժողովուրդը հրաժարվի զրամ հավաքել եկեղեցականների համար: Եթե ժողովուրդն այդ զրամի մեկ քառորդ մասն անգամ ծախսե յուր երեխաների վրա՝ նրանց պատշաճ կրթություն տալու համար, այդ դեպքում հնարավոր է դանաղանել բանական էակը բիրտ կենդանուց, բաղմացնել լավ տունկերը և դուրս շարտել փասակար խոտերը: Այսպես միայն կստեղծվի աղատ ժողովուրդ»¹:

Էմինը հոգևորականներին գառնապզեստ գայլեր է անվանում և ցավով հիշատակում է, թե ինչպես իր հայրենակիցները «երեխաների նման խաբվում են իրենց եկեղեցու «սուրբ հայրերի» կողմից»: Էմինի մոտ խիստ բացասական դնահատականի են արժանանում նաև հայ վաճառականները: Խոսելով Լաղարյանների ժլատության մասին, էմինը գրում է.

«Եթե հայ վաճառականներն ունենան այն սիրո կեսն աղատության համար, ինչ որ նրանք ունեն զրամի և նախապաշարումների համար, որոնք շատ տեսակետից կործանարար են, վաղուց ազատագրված կլինեին: Սակայն այդ նողկալի նախապաշարումն այնքան տիրապետող է դարձել նրանց մոտ, այնքան է ներթափանցել նրանց հոգու խորքը, ներհոսելով յուրաքանչյուր մկանի ու արյան անոթի մեջ, այնքան է շղախվել նրանց արյան ու բնավորության հետ, որ, հիրավի, նրանք արժանի են ավելի շուտ հասարակության կարեկցությանը, քան թե մեղադրանքին»²:

Այդ նույն հարցի մասին մի այլ կապակցությամբ էմինը իր ինքնակենսագրականում ասում է.

«Էմինը... յուր հայրենիքը փրկելու հուսով քանի՜-քանի անգամ վտանգել է իր կյանքը: Բայց, ափսոս, դրանք ապարդյուն անցան, որովհետեւ մի կողմից հարուստները միայն ամուր գրկել էին իրենց զրամի քսակները, մատեցնելով դրանք, որքան հնարավոր է, իրենց թշվառական սրտերին, իսկ մյուս կողմից՝ եկեղեցու կես աստվածները մեռցրել էին աղատության հավատքը»³:

Էմինը խիստ կսկիծով է խոսում արևելքի կնոջ ծանր վիճակի մասին: Նա ասում է.

«Գեղեցիկ սեռի հանդեպ ասիացիների վերաբերմունքն ուրիշ ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել, քան միայն դիվային վերաբերմունքի»⁴:

Բաղմականությունը, որ թուլատրվում է օրենքով, ըստ էմինի՝ չարիքների և կնոջ ստրկական վիճակի աղբյուրն է հանդիսանում:

Էմինի լուսավորական-դեմոկրատական հայացքները, սակայն, աղատ չեն կրոնական իդեոլոգիայի ազդեցությունից: Նա աթեիստ չէր, իհարկե, և իր լուսավորական, առաջավոր գաղափարները շատ հաճախ հիմնավորում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 157:

² Նույն տեղում, էջ 198:

³ Նույն տեղում, էջ 320:

⁴ Նույն տեղում, էջ 396:

կրոնական փաստարկումներով, մի բան, որ հատուկ էր նաև 18-րդ դարի երոպական լուսավորիչներին մի մասին:

Էմինի մասին հիացմունքով են խոսում նրան ծանոթ ժամանակակիցները: 1757 թվի դեկտեմբերի 14-ին կոմս Բենտինքին ուղղած իր նամակում Ս. Ս. Էգերարն էմինի մասին դրում էր.

«Ազգությամբ հայ է նա, հայրը վաճառական է կալկաթայում: Տեսնելով երոպական արդյունաբերության գերազանցությունը նավային և զինադործության ասպարեզում՝ նա համադվում է, թե հնարավոր է, որ ինքն էլ սովորե կրանցից այնպիսի մի արվեստ, որով կարողանա ազատել կամ առնվազն ծաղկեցնել իր հարազատ ժողովուրդը: Այո հիանալի ծրագիրը մինչև այժմ հետապնդել է բացառիկ հաստատակամությամբ և հաջողությամբ: Այժմ նա դնում է Հոլլանդիա՝ այցելելու իր հայրենակիցներին... Ցանկանում եմ ներկայացնել ձեզ մի մարդու, որը շնորհիվ իր արտակարգ բնավորության և փորձված արժանիքների՝ մեծ մարդկանց ուշադրության առարկա դարձավ Անգլիայում»¹:

Էմինին անձամբ ծանոթ տիկին Մոնտագն իր նամակներից մեկում նրա մասին գրում էր.

«Այս սքանչելի մարդու համար պետք է վերապահված լինեք ավելի փառավոր աթոռ, քան պարսկական դահր: Ես ծնվել է ստրկության մեջ և սնվել է տգիտության մեջ, սակայն տենչում է ազատություն, գիտություն և կուլտուրականություն տալ իր հայրենակիցներին: Այս բոլորն իրագործելու համար նա վտանգի ենթարկեց իր կյանքը, կրեց մեծագույն առապանքներ և նետվեց ամեն տեսակ վտանգների մեջ, այնպիսի մի երկրում, որի լեզուն անգամ անծանոթ է նրա համար»²:

Էմինի մասին ոգեորությամբ ու հիացմունքով է խոսում նաև անգլիական հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Էդմոնդ Բլըքը, որն էմինի մոտիկ ծանոթներից մեկն էր և նամակագրություն ուներ նրա հետ:

Էմինի գաղափարական աղդեցությունը խիստ նկատելի է հայ լուսավորիչների հնդկահայ սերնդի հետագա ներկայացուցիչների վրա: Մովսես Բաղրամյանի, Շահամիր Շահամիրյանի և անգամ Մեսրոպ Թաղիադյանի մոտ կրկնվում են էմինի շատ մտքերը՝ գրեթե նույնությամբ:

Մեր դրականության մեջ փորձեր են եղել էմինին պատկերացնել որպես արկածախնդիր, բախտ որոնող գործիչ (տես, օրինակ՝ Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատությունը, Լեոի «Հայոց պատմութիւն», նորագույն շրջան, ապակետիպ): Այսօրինակ տեսակետին հանդիպելը զարմանալի չէ: Հայ կղերական ու բուրժուական պատմագրության սիստեմը և տրագիգիան է եղել ընդհանրապես—սովոր գցել, սև գիծ քաշել հայ ազատագրական շարժման, հասարակական մտքի լավագույն ներկայացուցիչների վրա, ներկայացուցիչներ, որոնք խիզախել են պայքարի դրոշմ բարձրացնել հայկական խավարամտության և նրա ամբողջ հան-

¹ „Life and Adventures of Joseph Emin“, էջ 89:

² Նույն տեղում, էջ 85:

դիսացող էջմիածնի կաթողիկոսության դեմ: Հայ բուրժուական պատմագրությունը մոռացության է մատնել էմինին: Մարքսիստական մեր պատմագրության կարևոր խնդիրներից մեկը պետք է լինի, ընդհակառակը, հանդամանորեն լուսաբանել հայ հասարակական մտքի և աղատագրական շարժման այդ փայլուն ներկայացուցչի կյանքը և լայն մասսաների սեփականությունը դարձնել այն:

ИОСИФ ЭМИН

(РЕЗЮМЕ)

Изучение жизни и деятельности виднейшего армянского общественно-политического деятеля XVIII столетия Иосифа Эмина привело нас к следующим выводам:

1. Антифеодальная, буржуазно-демократическая идеология в армянской действительности зародилась в 50-х годах XVIII века под влиянием западно-европейской, главным образом, английской передовой мысли того времени. Первым представителем этой армянской просветительской идеологии был Иосиф Эмин (1726—1809). С него начинается этап буржуазно-демократических, просветительских идей в истории развития армянской общественной мысли. Поэтому надо признать ошибочной господствующую до сего времени как в нашей историографии, так и в литературоведении и остающуюся пока без возражений точку зрения, что армянская просветительская буржуазно-демократическая идеология будто возникла лишь в первой половине XIX века.

2. Армянская просветительская идеология второй половины XVIII века имеет ярко выраженный характер политической, революционной борьбы. В этот период первоочередным вопросом являлось освобождение армянского народа от персидского и турецкого ига путем вооруженного восстания. Это обстоятельство наложило глубокий отпечаток на армянское просветительство. Именно поэтому Иосиф Эмин, как и другие армянские просветители второй половины XVIII века (Мовсес Баграмян, Шагамир Шагамирян и др.), являлся не только просветителем, но и крупным деятелем освободительного движения.

3. Иосиф Эмин оказал огромное влияние на ряд представителей старшего поколения армянских просветителей. Так, например, множество идей Эмина почти без изменений можно видеть у Мовсеса Баграмяна, Шагамира Шагамиряна и даже у армянского просветителя первой половины XIX века Месропа Тагиадяна. Армянская политическая группа в Мадрасе (Шагамирян, Ходжаджанян, Баграмян и др.), проявившая в 1770—1790 г. г. большую работу в деле организации армянского освободительного движения, была создана при активном

участии Эмина и под влиянием его идейной и политической деятельности.

4. Эмин был самым ярким поборником политического союза, братского единения армянского и грузинского народов в XVIII веке. Одной из основных целей его политической деятельности было установление прочного братского союза между этими народами, связанными общностью исторической судьбы, для совместной борьбы за их освобождение от персидского и турецкого ига.

5. Роль Эмина чрезвычайно велика как в истории развития армянской общественной мысли, так и в истории освободительного движения армянского народа.

М. Нерсисян

Բ. ԱՌԱԲԵԼՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆՈՒ ԵՎ ՄՈՒԱՎԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ
ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

650-ական թվականների սկզբներին Ասորիքի արաբ կառավարիչ ու գորավար Մուավիան և հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին կնքեցին մի պայմանագիր, որով Հայաստանն ընդունում էր արաբական խալիֆաթի գերիշխանությունը: Այս պայմանագրի աստիճանի վրա ճշգրտված է: ոմանք այն դնում են 651 թվին (Մ. Օրմանյան)¹, ոմանք 652 թվին (Կ. Եղյան)², մյուսները՝ 653 թվին (Հ. Մանանդյան)³, Չափչյանը դնում է նույնիսկ 646 թվին⁴:

Պայմանագրի բովանդակության և կնքման ժամանակի վերաբերյալ տեղեկություններ է պահպանել ժամանակակից պատմիչ Սեբեոսը: Ահա այդ վկայությունը.

«Արդ՝ իբրև ևտես արքայն Իսմայելի ղյաջողումնս յաղթութեանն, և ղի բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից, իբրև լցան ամբ Գ պայմանի խաղաղութեանն՝ ոչ կամեցաւ այլ աւելի առնել խաղաղութիւն ընդ թագաւորն Յունաց, այլ հրաման ետ զաւրաց իւրոց ունել գործ պատերազմի ընդ ծով և ընդ ցամաք, ղի բարձցէ և ղայն ևս թագաւորութիւն յերկրէ, յերկառասաներորդ ամի թագաւորութեանն Կոստանդի⁵»:

Եւ ի նմին ամի ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց և հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի, եղին ուխտ ընդ մահու, և ընդ դժոխոց ղաշինս կռեցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն Հայոց...»⁶:

Սեբեոսը որոշակի ասում է, թե արաբները բյուզանդական կայսրության դեմ հարձակման են անցնում Կոստանդինի թագավորության 12-րդ

¹ Օրմանյան, «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, հատ. Ա, էջ 722:

² Տէս Պատմութիւն Դեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887 թ. հրատարակության առաջաբանը, էջ 47:

³ Ակաղ. Հ. Մանանդյան, «Թողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ», էջ 6:

⁴ Չափչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հատ. Բ, էջ 347:

⁵ Ընդգծումը մերն է—Բ. Ա.:

⁶ Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, հրատ. Արմֆանի, 1939 թ., էջ 140:

տարում և նույն տարին էլ պայմանագիր է կնքվում Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսավիտայի միջև: Կոստանդին Բ դահ է բարձրացել 641 թվին: Այս թիվը հաշվելով նրա դահակալության առաջին տարին՝ կտեսնենք, որ նրա թագավորության 12-րդ տարին ընկնում է 652 թվին: Սխալ կլինե՞ր 641 թվի վրա գումարել 12 տարի = 653 թ., քանի որ պատմիչը պարզ ասում է, թե պայմանագիրը կնքվել է Կոստանդնի թագավորության 12-րդ տարում և ոչ նրա դահակալությունից 12 տարի հետո:

Այս թվականն ավելի ճշգրտվում է ժամանակակից պատմական անցքերի կապակցության մեջ: Սերեոսի վկայության մեջ ասվում է, թե արարների հարձակումը և պայմանագրի կնքումը տեղի են ունեցել պարսկական թագավորության վերացումից և 648 թվին խալիֆայի ու բյուզանդական կայսրության միջև կնքված եռամյա զինադադարի ժամանակը լրանալուց հետո. այլ կերպ դժվար է հասկանալ Սերեոսի խոսքերը. «արդ՝ իբրև ետեսարքայն Իսմայելի զյաջողումն յաղթութեանն... իբրև լցան ամք Գ պայմանի խաղաղութեանն...»¹ և այլն:

Սերեոսը պարսից թագավորության վերացումը գնում է Սասանյան Պարսկաստանի արևելյան գավառներն արաբների կողմից նվաճվելու և Հազկերտ Գ-ի մահվան տարին, իսկ այդ անցքերը տեղի են ունեցել 651 թվի ընթացքում: Նույն թվին էլ լրացել է զինադադարի ժամանակը՝ «Նւ եղև յամին մետասաներորդի Կոստանդի լուծումն լինի հաշտութեանն՝ որ ընդ Կոստանդին և ընդ Մաւիաս իշխանն Իսմայէլի»²:

Ուրեմն, Թեոդորոս Ռշտունու հետ պայմանագիրը կնքվել է 651 թվից հետո:

Պայմանագիրը 652 թվին կնքված լինելու երբորդ կարևոր ապացույցն այն է, որ այդ պայմանագիրն առիթ ծառայեց, որպեսզի նրա կնքումից անմիջապես հետո բյուզանդական Կոստանդին Ի կայսրը, հարյուր հազարանոց բանակի զլուխն անցած, արշավի Հայաստան՝ երկիրը բյուզանդական կայսրությանը ենթարկելու համար. իսկ այդ արշավանքի ժամանակը չի վիճարկվում—այն տեղի է ունեցել 652 թվին: Նույնիսկ կարելի է որոշել, թե տարվա որ ժամանակ է սկսել Կոստանդինն իր արշավանքը: Բյուզանդական կայսրը հետևում էր հայերի վերաբերմունքին դեպի արաբները և, պայմանագրի մասին իմանալուն պես, փորձում է ռիրաշահել հայերին.

«...զի թէպէս ե բազում աղաչանս և պաղատանս զբեաց առ նոսա [հայերին] կայսրն և կոչեաց զնոսա առ ինքն, և ոչ կամեցան լսել նմա: Ապա ասէ. «Նս գամ ի Կարնոյ քաղաք, և եկայք դուք առ իս»: Նւ կամ՝ «Նս գամ առ ձեզ, և տամ ձեզ աւղնութիւն հողդի և խորհիմք ի միասին, եթէ զինչ արժան իցէ առնել». սակայն և այնպէս ոչ կամեցան լսել նմա»³:

Հայերի մերժողական պատասխանին հետևում է Կոստանդնի արշավանքը:

¹ Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, հրատ. Արմֆանի, 1939 թ., էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 146—147:

³ Նույն տեղում, էջ 141:

«Յայնժամ արքայ Կոստանդին... առ զգաւրս իւր և գնաց ի Հայս ճ հագարաւ... Եւ անտի գնացեալ եկն ի Կարնոյ քաղաք. յամի ժի-երորդի թագաւորութեան իւրում, ի քսան ամի Իսմայելացոց տէրութեանն»¹:

Կոստանդնի թագավորութեան 12-րդ տարին 652 թվականն է, իսկ արարների տիրապետությունն ակնհայտորեն հաշված է առաջին խալիֆի գահակալութեան տարուց՝ 632 թվից:

Սերեոսը վկայում է, թե Կոստանդինը Կարինում երկար չմնաց. «Եւ նստաւ արքայ Կոստանդին ի Կարնոյ քաղաքի աւուրս ինչ»: Ապա նա շարժվում է առաջ՝ դորքերի համար կողոպուտներ կատարելու, Հայաստանում ձմեռելու և «երկիրը մեջտեղից վերացնելու» մտազրուխամբ:

«... կամեցաւ առնուլ աւար զղաւրացն րաղմութեան, և երթալ ձմեռել ի Հայս, զի րարձցէ զերկիրն ի միջոյ»²: Այնուհետև Սերեոսը պատմում է, որ կայսրը քսան հազար զորքով ձմեռն անց է կացնում Հայաստանի այն ժամանակվա մայրաքաղաք Դվինում և Կ. Պոլիս է վերադառնում ձմեռն անցնելուց հետո, զատկի մոտերքը, այսինքն՝ 653 թվի դարնանը:

Այս ամենից հետևում է, որ Կոստանդին Ի իր արշավանքն սկսել էր 652 թ. աշնանը, ուստի Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսավիայի միջև պայմանագրի կնքումը, որն և առիթ էր ծառայել Կոստանդինին, հայերին սիրաշահելու անհաջող փորձից հետո, սկսելու իր արշավանքը, կարող էր տեղի ունենալ միայն ամիսներ առաջ, այսինքն՝ 652 թ. ամառը:

Այս հաշվումները հաստատվում են նաև Անանիա Շիրակացու և Ղեվոնդի վկայություններով, որ հայերը, վրտցիները և աղվաններն ապստամբել են արաբների դեմ, ծառայելով նրանց երեսուն տարի:

«Գտդարէին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Ղիրք և Աղուանք ծառայեալ նոցա ամս 1 [30]»³: Այնուհետև պատմում են, որ ապստամբության 4-րդ տարում Հայաստան են արշավել խաղարները, որոնց դեմ պատերազմելիս սպանվում է Հայաստանի իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը: Մեր մի հոգվածում⁴ քննելով այս ապստամբության ժամանակի հարցը, ցույց ենք տվել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանությունը խաղարների դեմ մղած ճակատամարտում տեղի է ունեցել 685 թվի օգոստոսի 16-ին⁵, իսկ դրանից երեք տարուց մի փոքր ավելի առաջ տեղի ունեցած ապստամբության ժամանակը որոշել ենք 682 թ. ամառը: Հիշվի, Անանիա Շիրակացին, որ ժամանակակից էր այդ անցքերին, իսկ Ղեոնդը, որը լավ ծանոթ է Սերեոսին և շարունակում է նրան, իր պատմությունն սկսելով այնտեղից, որտեղ թողել է Սերեոսը, հայերի ծառայելը (այսինքն արաբների տիրապետությունն

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 142:

³ Պատմութիւն Ղեոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 15, նաև Անանուն ժամանակագրություն, Վենետիկ, 1904, էջ 79:

⁴ Տես «Գիտական ժողովածու», նվիրված Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին, էջ 65:

⁵ Գեպքերին ժամանակակից Անանիա Շիրակացին վկայում է, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանությունը տեղի է ունեցել հայոց ՃԼԻ թվականի սահմի ամսի 10-ին: Տես Անանուն ժամանակագրութիւն, Վենետիկ, 1904, էջ 80:

ընդունելը) հաշվում են Թեոդորոս Ռշաունու՝ պայմանագրի կնքումից սկսած: Եվ իբրք, 652 թվի ամռանից մինչև 682 թ. ամառը լրիվ 30 տարի է անում:

Այսպիսով կարելի է որոշել Թեոդորոս Ռշաունու և Մուսավիայի միջև կնքված պայմանագրի ոչ միայն ստույգ թիվը, այլև տարվա ժամանակը: Երբ կնքվել է այդ պայմանագիրը, այն է՝ 652 թվի ամառը:

2. ԱՆԱՍՏԱՍ ԱԿՈՒԵՑԻ, ԻՍՐԱՅԵԼ ՕԴՄՍԵՑԻ ԵՎ ՍԱՀԱԿ ՋՈՐՈՓՈՐԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հայոց կաթողիկոսների ժամանակի ճշգրտումն անհրաժեշտ և կարևոր է, քանի որ մեր պատմիչները բազմաթիվ պատմական անցքեր կապում են նրանց ժամանակի, այլև աթոռակալության այսինչ կամ այնինչերոզ տարվա հետ:

Օրմանյանը՝ Անաստաս Ակոռեցու կաթողիկոսության տարիները դնում է 661—667 թ. թ., Իսրայել Օղմսեցունը՝ 667—677 թ. թ., իսկ Սահակ Ջորոփորեցու աթոռակալությունը՝ 677—703 թ. թ.: Համապատասխան թվերը նույնն են Չամչյանի մոտ, Ալիշանը Անաստաս Ակոռեցու աթոռակալությունը դնում է 660—667 թ. թ.: Կաթողիկոսների ժամանակը ճշգրտելու գործում մեզ համար ելակետ է ծառայելու մի ամենաստույգ և անվիճելի թվական, այն է՝ խաղարների արշավանքը և Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանվելը հայոց ՃԼԴ թվականի սահմի ամսին, որը համապատասխանում է մեր թվականության 685 թ. օգոստոս ամսին: Այնուհետև Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Վարդան Բարձրաբերդցին վկայում են, որ այդ արշավանքը տեղի է ունեցել Սահակ Ջորոփորեցու աթոռակալության 7-րդ տարում: Դրասխանակերտցին գրում է.

«Իսկ ապա եօթերորդում ամի աթոռակալութեան սորա [Սահակ Ջորոփորեցու] պատերազմ սաստիկ յայնմ մարզէ Խաղարաց՝ ի վերայ սաստկացեալ լինէր մեծ իշխանին Գրիգորի...»¹ և այլն:

Վարդան Բարձրաբերդցին վկայում է. «Ի յեօթն² յամիս սորա՝ արշաւեցին Խաղիբք ի Հայս...»³ և այլն:

¹ Ծովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 93:

² Ասողիկը վկայում է, թե խաղարներն արշավել են Հայաստան Սահակ Ջորոփորեցու աթոռակալության 5-րդ տարում կամ ձև թվին (681): Եկատենք, որ նախ՝ ինչպես էլ հաշվելու լինենք, ձև թիվը Սահակի կաթողիկոսության հինգերորդ տարին ընկնել չի կարող և երկրորդ՝ ժամանակակից և ժամանակով մոտիկ պատմիչները 681 թվին ոչ մի խաղարական արշավանք չեն հիշատակում: Մեզ թվում է, թե Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկի) մեզ հասած ձեռագրերում սվյալ հատվածն աղավաղված է: Խաղարական արշավանքը տեղի է ունեցել ոչ թե Սահակ Ջորոփորեցու և ամին կամ ձև թվականին, այլ նրա աթոռակալության է ամին կամ ձև թվականին: Ի դեպ՝ այս ձև թվականը խաղարական արշավանքի համար կա նաև հենց իրեն՝ Ասողիկի մոտ, աղավաղված հատվածից երեք տող ներքև: Իսկ Անանիա Շիրակացին հիշատակում է նույնիսկ Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանության օրը խաղարական արշավանքի ժամանակ, այն է ձև թ [685] թ. ոսմի ամսի 10-ին:

³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 70:

Հետևաբար, Սահակ Չորրփորեցու աթոռակալության ժամանակը կրնակների 678 թվին, այն էլ այդ տարվա երկրորդ կեսին: Իսկ նրա մահվան տարին Օրմանյանը ճիշտ է որոշել՝ 703 թվին հայերի՝ արարների դեմ ունեցած Վարդանակերաի նշանավոր ճակատամարտից հետո:

Սահակ Չորրփորեցու աթոռակալության տարվան համապատասխան՝ մեկ տարով առաջ է գալիս Իսրայելի աթոռակալության տարին. ուրեմն, նա կաթողիկոս է եղել 668—678 թ. թ., քանի որ պատմիչների բոլոր վկայությունների համաձայն՝ նրա կաթողիկոսությունը տևել է տասը տարի, հետևաբար և Անաստասի աթոռակալության վեց տարիները կրնանք 632—668 թ. թ.: Իրան համապատասխան՝ Ներսես Տայեցու [Շինող] մահվան տարին կլինի 662 թվականը: Իսկապես, եթե զուգահեռք Անաստասի աթոռակալության 6 տարին, Իսրայելի 10 տարին և Սահակ Չորրփորեցու մինչև խաղարական արշավանքն ընկնող 7 տարին, կստանանք 23 տարի և եթե 685 թվականից 23 տարի հետ գնանք, կստանանք 662 թվականը՝ Անաստասի աթոռակալության համար և ոչ 661 թ., մանավանդ որ Անաստասը 6, Իսրայելի 10 և Չորրփորեցու 7 տարիները կարող են լրիվ չլինել, հետևապես զուգարը 23-ից նույնիսկ պակաս կարող է լինել, դրանով իսկ 661 թվականը չի կարող Անաստասի աթոռակալության տարին լինել:

Մեր ենթադրությունները հաստատվում են մի քանի պատմական անցքերով: Այսպես օրինակ՝ Սերեոսը հիշատակում է Մուավիայի խալիֆ դառնալը և երկրի խաղաղվելը 661 թվականին, բայց Ներսեսի մահվան մասին չի հիշատակում: Ղևոնդը², Դրասխանակերտցին³ և Ստեփանոս Տարոնացին⁴ վկայում են, թե հայերը Ներսեսի գլխավորությամբ խնդրում են Մուավիա խալիֆին, ըստ երևույթին այն բանի համար, որպեսզի նա վերականգնի Թեոդորոս Ռշտունու հետ կնքած պայմանագիրը, խոստանալով վճարել տարեկան 500 դահեկան հարկ: Այս դեպքերը տեղի են ունեցել 661 թվականին՝ Մուավիայի խալիֆ դառնալուց և երկրում խաղաղություն հաստատվելուց հետո, այսինքն այդ տարվա երկրորդ կեսին: Ավելին. Դրասխանակերտցին և Ստեփանոս Տարոնացին գրում են, թե Մուավիայի խալիֆության երկրորդ տարում (662 թ.) Գրիգոր Մամիկոնյանն իշխան է կարգվում նախարարների և Ներսեսի խնդրանքով: Ուրեմն, Ներսեսը կարող էր մեռած լինել ամենաշուար 662 թվականի սկզբներին և այդ ժամանակ միայն Անաստասը կարող էր կաթողիկոս դառնալ: Այնուհետև հիշատակություն կա, որ Ներսեսը կաթողիկոս է եղել քսան տարի և ինն ամիս⁵: Այս դեպքում էլ նրա մահը դարձյալ կընկներ 662 թվականին:

Պատմիչները վկայում են, որ Արուճի (Թալիշ) կաթողիկեի կառուցումը տեղի է ունեցել Անաստասի օրոք, իսկ Արուճի շինարարական ար-

¹ Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, հրատ. Արմֆանի, 1939 թ., էջ 156:

² Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի պատմություն, Պետերբուրգ, 1887, էջ 14:

³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ. էջ 89:

⁴ Ստեփանոսի Տարոնացույ Ասողկան Պատմություն տիեզերական, Պետերբուրգ՝ 1885, էջ 122:

⁵ Չ ա մ չ յ ա ն, «Պատմութ. Հայոց», հատ. Բ, էջ 360:

ձանագրությունը վերագրվում է 668 թվականին: Այս էլ կարող է ապացույց լինել, որ Անաստասը մեռել է 668 թվականին և ոչ 667-ին: Նկատի ունենալով, որ նա կաթողիկոս է եղել վեց տարի, ապա նրա աթոռակալության տարին կլինի 662 թվականը:

Մեր հաշվումների ճշտության համար մի այլ ապացույց էլ կարող է ծառայել այն, որ արար զորավար Բառարան ասպատակություններ է կատարել Հայաստանում և դուրս է վտարվել Հայաստանից 678 թ.¹: Բառարային հիշող տղամիջները՝ Դրասխանակերտցին² ու Վարդանը³ նրա ասպատակությունը դնում են Խորայելի ժամանակ⁴: Ուրեմն Խորայելը կարող էր մեռած լինել ամենաուշը 678 թվին և *հե հառեի* նրա աթոռակալությունը մինչև 677 թ. հասցնել:

3. ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՆԵՐՍԵՀ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ, ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս երեք իշխանների ժամանակը պատմագիտության մեջ, մասամբ և մատենագիրների մոտ, շփոթված և խառնված է: Չամչյանն Աշոտի իշխան դառնալը դնում է 685 թվականին և տևողությունը համարում է չորս տարուց փոքր ընչ ավելի⁵: Ներսես Կամսարականի իշխանության սկիզբը դնում է 690 թվականին⁶, իսկ Սմբատին որդես իշխան չի իմանում, նրան համարում է զորավար՝ թե Աշոտի և թե Ներսեսի ժամանակ: Նա ընդհանրապես 690—700 թվականների անցքերը շփոթում է միմյանց հետ:

Օրմանյանը փորձում է վերացնել այդ շփոթը, սակայն ավելի քան խճճում է տղամական անցքերը: Նա խազարների արշավանքը և Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանությունը դնում է 682 թվականին և մինչև 688 թվականն ընկնող վեց տարին հավասար բաժանում է Աշոտի ու Ներսեսի միջև, այլև ենթադրում է, թե այդ ժամանակ՝ «թերևս եռամյա պայմանաժամով իշխանապետ փոփոխելու սովորություն մը կար»,—մի բան, որ բոլորովին անհիմն է: Այնուհետև Հուստինիանոս կայսեր զորսը գուցե նշանակված մի երկրորդ Ներսես Կամսարական իշխանի համար էլ իշխանության տարիներ է տալիս 692—695 թ. թ., իսկ Սմբատ Բաղրատունու իշխանության սկիզբը դնում է 695 թվականին⁸: Օրմանյանի՝ երկրորդ Ներսես Կամսարականին վերաբերող սխալը հետևանք է այն բանի, որ Սամվել Անեցու³

¹ Օրմանյանը, առանց հիմք ունենալու, այդ արշավանքը դնում է Սահակ Չորրորդի ժամանակ՝ 679 թ. Տես Օրմանյան — Աղգապատում, հատ. Ա, էջ 755—756:

² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 93:

³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 70:

⁴ Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ, էջ 371—372:

⁵ Նույն տեղում, էջ 373:

⁶ Օրմանյան — Աղգապատում, Կ. Պոլիս, 1912 թ., էջ 758—759:

⁷ Նույն տեղում, էջ 759:

⁸ Նույն տեղում, էջ 771:

⁹ Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունքի դրոց պատմագրաց, Էջմիածին, 1893, էջ 84:

և Կիրակոս Գանձակեցու¹ տեղեկութիւնների համաձայն՝ Գրիգոր Մամիկոնյանից հետո Ներսէհ Կամսարականն է իշխել, ապա՝ Աշոտ Բագրատունին, իսկ մյուս պատմիչների մոտ Աշոտից հետո հիշատակվում է Ներսէհ Կամսարականը: Օրմանյանը, շփոթել վերացնելու համար, ստեղծել է երկրորդ Ներսէհ Կամսարականին:

Ահա այս ամենը, ինչ հայտնի է պատմադիտութիւնն այս երեք իշխանների և նրանց ժամանակի վերաբերյալ, ըստ որում շփոթված է ոչ միայն նրանց ժամանակը, այլև անձերը:

Սակայն մատենադրական վկայութիւնների ուշադիր զննումը մեզ որոշ եզրակացութիւններ է բերում:

Քննենք այդ վկայութիւնները:

Ա. Աշոտ Բյուրատյան Բագրատունի

7-րդ դարի՝ մեզ հետաքրքրող անցքերին ժամանակով ամենամոտը 8-րդ դարի պատմիչ Ղևոնդն է, որն իր դրքի 6 գլուխը նվիրել է Աշոտին. այնտեղ նա վկայում է.

«Իսկ ապա յետ մահուանն Գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ Պատրիկ այր երևելի և նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տոհմէ Բագրատունեաց»²:

Երկրորդ՝ ժամանակով մոտ՝ պատմիչը Հովհաննես Դրասխանակերտցին է, որն Աշոտի և Ներսէհի վերաբերյալ ոչինչ չգիտե և Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին խոսելուց հետո սկսում է խոսել Սմբատ Բագրատունու մասին³:

Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկ) ուղղակի հիշատակում է Աշոտ Բագրատունու իշխան դառնալու տարին:

«Ի սորա [Սահակ Չորոփորեցու] 6 [պետք է լինի է]⁴ ամին իշխան Գրիգոր պատերազմեալ ընդ խազրաց՝ մեռանի ի ձև [պետք է լինի ձևի]⁵ թուականին: Եւ ի ձևե թուականին Աշոտ Բագրատունի Հայոց իշխան եղև ամս Գ»⁶:

Սամվել Անեցին թեև Աշոտից առաջ սխալ կերպով հիշատակում է Ներսէհ Կամսարականին, բայց և այնպես Աշոտի իշխան դառնալը դնում է ՈԶԶ (686) թվականին.

«ՈԶԶ: Հայոց՝ Աշոտ՝ ամս Գ»⁷:

1 Կ. Գ. անձակեցի, Պատմութ. Հայոց, Թիֆլիս՝ 1909, էջ 60:

2 Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 16:

3 Թեբևս Դրասխանակերտցու Պատմութիւն համապատասխան հատվածը մեզ չի հասել:

4 Տես վերևում, էջ 64:

5 Նույնը:

6 Ստեփանոսի Տարոնացույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 100:

7 Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հավաքմունք ի գրոց պատմազրաց, Էջմիածին, 1893, էջ 84:

Վարդան Բարձրաբերդցին վկայում է.

«Ի յեօթն ամին սոցա Սահակ Չորոփորեցու՝ արշաւեցին Խազիրք ի Հայս ե սպանին զԻրիզոր իշխանն և գերեցին զհնարաւորն իւրեանց: Եւ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ»¹:

Բնորոշ է, որ ժամանակով մոտ պատմիչները բոլորն էլ Աշոտի իշխանությունը դնում են Գրիզոր Մամիկոնյանից հետո: Ստեփանոս Տարոնացին և Սամվել Անեցին Աշոտ Բագրատունու իշխան գառնալու տարին նուշինսկ որոշակի համարում են 686 թվականը, իսկ Ղևոնդի ու Վարդանի վկայութիւնների մեջ թեև թվականը չի բերված, սակայն դրանք չեն հակասում Ստեփանոս Տարոնացու և Սամվել Անեցու վկայութիւններին:

Օրմանյանը Գրիզորի մահը դնելով 682 թվականին, ընկնում է հակասութիւնների մեջ: Մինչդեռ, ինչպես ցույց ենք ավել, Գրիզոր Մամիկոնյանն ու պանվել է 665 թ. օգոստոսին: Նրան սպանող խազարները, ինչպես վկայում է Ասողիկը, 665 թ. տիբեցին Հայաստանին, Վրաստանին և Աղվանից աշխարհին, ըստ երևույթին նրանց վտարումից հետո միայն, 686 թվականին է, որ Աշոտն իշխան է դառնում:

Ստեփանոս Տարոնացին և Սամվել Անեցին Աշոտի իշխանութիւնը տևողութիւնը ցույց են տալիս երեք տարի, սակայն ավելի ճիշտ է ժամանակով ամենամոտիկ պատմիչը՝ Ղևոնդը, որը վկայում է.

«Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւնն ամս Դ. և ի չորրորդ ամի իշխանութեան նորա գունդ մի ասպատակութեամբ յորդոցն Իսմայելի հարձակեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց...»² և այլն:

Ուրեմն Աշոտն իշխան է եղել երեք լրիվ տարի և նրա իշխանութիւնը չորրորդ ասրում Ատրպատականի կողմից ասպատակած արաբական մի ջոկատի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտում Աշոտը, մահացու վերք ստանալով, մահացել է:

Ուրեմն Բյուրատյան Աշոտ Բագրատունու իշխանութիւնը ժամանակամիջոցը կլինի 665—689 թ. թ., ըստ որում 689 թվականը՝ ոչ լրիվ: Աշոտ Բագրատունու իշխանութիւնը ժամանակ նրա եղբայր Սմբատը վարում էր Հայաստանի զորավարի պաշտոնը:

Բ. Ներսէս Կամսարական

Բյուրատյան Աշոտի մահվան տարում (689) բյուզանդական կայսրութիւնը գրավելով Հայաստանը, այնտեղ կյուրոպագատ է նշանակում ծերունի Վահան Կամսարականի որդուն՝ Շիրակի և Արշարունիքի տեր Ներսէս Կամսարականին: Ներսէս Կամսարականի իշխանութիւնը տևողութիւնն Ստեփանոս Տարոնացին ցույց է տալիս չորս տարի. Հուսախնիանոս Երկրորդը «Կացոյց իշխանս աշխարհացն, զՆերսէս Շիրակայ տէր... և Ներսէս Կամսարական եկաց իշխան Հայոց ամս Դ»³:

¹ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 70:

² Պատմութ. Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 17—18:

³ Ստեփանոսի Տարոնացու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 101:

Իսկ Սամվել Անեցին¹ և Կիրակոս Գանձակեցին՝ նրան տալիս են եռեք տարի: Համենայն դեպս Աշոտ Բագրատունին և Ներսէն Կամսարականը երկուսը միասին իշխել են վեց տարի՝ 686—691 թ. թ. և ավելի հավանական կլինեն Ներսէնի իշխանության ժամանակամիջոցը գնել 689 թ. սկզբներից մինչև 691 թ. վերջերը: Սրան կհակասեր միայն Ասողկի վկայությունը, որ Ներսէն Կամսարականն իշխան է եղել չորս ասարի, սակայն ինքը՝ Ասողկը Աշոտի իշխանության սկիզբը գնում է 686 թվականին, իսկ Ներսէն Կամսարականի իշխանության վերջը գնում է 691 թվականին, այսինքն երկուսին միասին՝ վեց տարի: Ս եր այս հաշվումներին հակասող ուրիշ ոչինչ մեզ հայտնի չէ և այլ տեղեկություններ էլ չկան, մնում է ընդունել, որ Ներսէն Կամսարականն իշխել է 689—691 թ. թ.: Սրա իշխանության ժամանակ էլ Հայաստանի զորավարի պաշտոնում մնում էր Սմբատ Բագրատունին:

Ներսէն Կամսարականին հիշում է նաև Սոկրատ Սքուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» հայ թարգմանիչը՝ Փիլոն Թիրակացին, որն այդ համառոտ թարգմանությունը կատարել է Ներսէնի հանձարարությամբ²: «Սեղրեսարոսի վարքը» Գրիգոր Չորոփորեցին թարգմանել է նույն Ներսէն Կամսարականի հանձնարարությամբ, ըստ երևույթին 696 թվականին:

Անանիա Շիրակացին Ներսէն Կամսարականին հիշատակում է իր թվաբանության խնդրագրքում (հարց Ի), նկարագրելով նրա որսն Արտին լեռան վրա՝ Թալինի մոտ³:

Սոկրատ Սքուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» հրատարակիչ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը⁴, հետևելով Ալիշանին⁵ Ներսէնի իշխանության տարիները համարում է 688—691 թ. թ.:

Թերևս նույն Ներսէնին է վերաբերում խոսքը Մովսես Խորենացուն կամ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցի» այն հատվածում, որտեղ թվարկվում են Աֆրիկայի գավառները, այդ թվում և Պոնտիկան՝ «որոյ իշխեցու իմաստունն Ներսէն Կամսարական պատրիկն Շիրակայ և Արշարունեաց տէրն»⁶: Այս դեպքում կարելի է՝ ենթադրել, որ Ներսէն Կամսարականը 691 թվականից հետո բյուզանդական կայսեր կարգադրությամբ թողնում է Հայաստանը և իշխան է կարգվում Պոնտիկայում:

¹ Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմուկք ի գրոց պատմագրաց, Էջմիածին, 1893, էջ 84:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 60:

³ Տես Սոկրատայ Սքուլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն և պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղրեսարոսի եպիսկոպոսին. աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ վ. Տէր-Մովսիսեան, Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 689:

⁴ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 25, հարց Ի:

⁵ Նույն տեղում, առաջաբան, էջ 2Թ:

⁶ Ալիշան, Շիրակ, էջ 4:

⁷ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ, յաւելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881 էջ 18:

Գ. Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունի

Հայաստանի իշխանի պաշտոնում ներսեհ Կամսարականին հաջորդում է Սմբատ Բագրատունին: Ժամանակով մոտ պատմիչ Ղևոնդը Սմբատ Բագրատունի իշխանին հիշատակում է 698 թ. անցքերի կապակցությամբ, առանց ցույց տալու նրա իշխանության սկիզբը¹:

Դրասխանակերացին Սմբատի իշխան դառնալը հիշատակում է թերևս պակասավոր մի հատվածում և նրան դնում է Գրիգոր Մամիկոնյանից անմիջապես հետո:

Սմբատ Բագրատունու իշխան դառնալու տարեթիվը բերում են Սանփանոս Տարոնացին և Սամվել Անեցին: Առաջինը վկայում է.

«Եւ զկնի նորա [ներսեհ Կամսարականին] ի ճ՛՞՞ [691] թուականին Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան Հայոց իշխան եղև ամս Ի»²:

Սամվել Անեցին իր ժամանակագրության մեջ նույնպես 691 թ. տակ է հիշատակում Սմբատ Բագրատունու իշխան դառնալը.

«ՈՂԱ... [691] Հայոց՝ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան՝ ամս Ի»³:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու պատմիչներն էլ համերաշխ են Սմբատ Բագրատունու իշխան դառնալու տարեթվի հարցում և մենք այդ թիվը ստույգ չհամարելու ոչ մի հիմք չունենք: Սակայն չի կարելի համաձայնել պամիչների հետ, թե նրա իշխանությունը տևել է 20 տարի: Այդ նշանավոր մարդու կյանքը մեզ որոշ չափով հայտնի է. 686—691 թ. թ. Սմբատ Բագրատունին վարում էր Հայաստանի զորավարի պաշտոնը, 691 թ. նա իշխան է դառնում, երբ Հայաստանը գտնվում էր բյուզանդական տիրապետության ներքո: 698 թ. մենք նրան տեսնում ենք այդ տիրապետության ղեմ ըմբոստացած և նրա ընդվզումը ճնշելու համար մեծ զորքով Հայաստան է գալիս ինքը՝ Աբսիմար կայսրը: 698—700 թ. թ. նա կենաց և մահու կռիվ է մղում արաբական նոր արշավանքների ղեմ, որոնցով Հայաստանը վերջնականապես ենթարկվեց արաբական խալիֆայթին: Սմբատը շղթայակապ Ասորիք է գերեվարվում (700 թ.): 703 թ. մենք Սմբատին գտնում ենք դարձյալ Հայաստանում և նա այս անգամ գլխավորում էր հայերի ապստամբությունն արաբների ղեմ և Վարդանակերտի հռչակավոր ճակատամարտում գլխովին ջարդում է արաբներին: Վերջապես 705 թ., երբ հայերից շատերին արաբները նենգաբար հրկիզեցին Նախճավանի և Խրամի տաճարներում, Սմբատն էլ այլ նախարարների հետ շղթայակապ արվեց և իր ամբողջ հարստությունը, որպես փրկավճար, արաբներին հանձնելուց հետո խաչ բարձրացվեց ու մեռավ:

¹ Պամուլթիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 19:

² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 93:

³ Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասորկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 101:

⁴ Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմադրաց, էջմիածին, 1893, էջ 84:

Սմբատ Բագրատունին պատմագիրներին մոտ հանդիպում է Սմբատ Բյուրատյան, Սմբատ որդի Սմբատ Վարադտիրոցի և Սմբատ որդի Աշոտի անուններով: Ամբաստան և Աշոտ անունները Բագրատունյան տոհմի համար այնքան սովորական են եղել, որ նրանց շփոթելը միանգամայն հնարավոր է և իրավացի է Օրմանյանը, երբ միևնույն անձն է համարում տարբեր անուններով հանդիպող Սմբատ Բագրատունուն: Իսկ այն հանգամանքը, որ պատմիչները նրա իշխանութիւնը տևողութիւնը համարում են քսան տարի, մեր կարծիքով՝ կարելի է բացատրել նրանով, որ Սմբատը 686—691 թ. թ. եղել է զորավար, իսկ 691—705 թ. թ. (թեև ընդմիջումով) վարել է իշխանի պաշտոնը, այդպիսով նա պատմական նշանավոր դեր է խաղացել ուղիղ քսան տարի:

Այսպիսով՝ այն եղրակացութիւնները, որոնց մենք հանգեցինք այս հոդվածում, հետևյալներն են.

1. Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսավիայի միջև պայմանագրի կնքումը տեղի է ունեցել 652 թ. ամառը:

2. Ներսես Տայեցի (Շինող) կաթողիկոսը մեռել է ոչ թե 661 թ., այլ 662 թ.վականին:

3. Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը տարիներն են ոչ թե 661—667 թ. թ., այլ 662—668 թ. թ.:

4. Իսրայել Օգմեսցի կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը ժամանակն էլ մի տարով առաջ է դալիս և ընկնում է 668—678 թ. թ.:

5. Ստեփան Զորոփորեցի կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը տևել է 25 տարի և ընկնում է 678—703 թ. թ.:

6. Գրիգոր Մամիկոնյանին հաջորդել է ոչ թե Ներսես Կամսարականը, այլ Աշոտ Բյուրատյան Բագրատունին, որը Հայաստանի իշխան է եղել 686—689 թ. թ.:

7. VII դարի վերջերին երկու Ներսես Կամսարական իշխաններ չեն եղել. Ներսես Կամսարականը ծերունի վահան Կամսարականի որդին է, Հայաստանի կյուրոպղոտութիւնը պաշտոնն ստացել է բյուզանդական Հուստինիանոս երկրորդ կայսրից և ունեցել է պոլուհյուպատ, պատրիկ, զուքս տիտղոսները: Նրա իշխանութիւնը տարիներն են 689—691 թ. թ.:

8. Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունին Աշոտ Բյուրատյանի եղբայրն է, 686—691 թ. թ. եղել է Հայաստանի զորավարը, իսկ 691 թ. հետո՝ Հայաստանի իշխանը: Արաբների կողմից նա մահապատժի է ենթարկվել 705 թ.վականին:

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ

(Р Е З Ю М Е)

В настоящей статье—„Хронологические замечания“—затрагиваются некоторые неуточненные или спорные хронологические даты истории армянского народа VII века.

1. В 50-х годах VII в. между правителем Армении Теодоросом Рштуни и арабским военачальником (в 661 году ставшим халифом) Муавией был заключен договор, на основании которого Армения стала подвластной арабскому халифату. Этот важнейший в истории армянского народа акт, как свидетельствует современник его—историк Себеос, имел место *в двенадцатом году* правления византийского императора Константина III. Этот договор послужил поводом к тому, что Константин III начал поход на Армению осенью 652 года, непосредственно после заключения этого договора; следовательно, договор был заключен летом 652 года. Это подтверждается и сведениями историка VIII века Леонтия, который сообщает, что Армения отпала от арабского халифата „прослужив арабам 30 лет“. А это первое отпадение Армении от арабского халифата совершилось летом 682 года, т. е. спустя ровно 30 лет со времени заключения договора 652 года.

2. Уточнение времени пребывания на престоле армянских католикосов дает возможность установить некоторые исторические даты, так как армянские историки зачастую исчисляют даты тех или других исторических событий в связи с датой вступления современного им католикоса на престол. По некоторым датам, относящимся ко второй половине VII века, нам удалось установить следующее:

а) Католикос Нерсес III (строитель известного храма „Звартноц“) скончался не в 661, а в 662 году.

б) Анастасий из Акоры занимал престол католикоса не в 661—667, а в 662—668 гг.

в) Время пребывания на престоле католикоса Исраила из Одмсу приближается к нам на один год и занимает промежуток времени между 668—678 гг.

г) Саак из Дзоропора католикосом был 25 лет, с 678 по 703 г.

3. В последней четверти VII века правителями Армении были Ашот Багратуни, Нерсес Камсаракан и Смбат Багратуни. Однако, не только время их правления, но и их личности спутаны. На основании исследования исторических событий мы полагаем следующее:

а) Григория Мамиконяна (662—685) на посту правителя Армении заменил не Нерсес Камсаракан, а Ашот Бюратян Багратуни, который правил Арменией 686—689 гг.

б) Правителем Армении в конце VII века был один Нерсес Камсаракан, а не два Нерсес'а Камсараканов. Сын престарелого Ваһана Камсаракана—Нерсес Камсаракан назначен был куропалатом (правителем) Армении византийским императором Юстинианом II и правил в 689—691 гг.

в) Смбат Бюратян Багратуни, брат Ашота Бюратяна Багратуни, при правлении ората (686—689) и Нерсес'а Камсаракана (689—691) был спарпетом (главнокомандующим) Армении, а с 691 г. он стал правителем Армении. В 703 году он возглавлял восстание армян против арабского владычества, а в 705 г. пал жертвой коварства арабского наместника в Армении и был казнен.

Бабкен Аракелян

Լ. ՄԵԼԻԻՍԵԹ-ԲԵԿ

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՇՈԹԱ ՌՈՒՍՅԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՆՐԱ
«ՎԱԳՐԵՆԱՎՈՐԸ» ՊՈԵՄԻ ՄԱՍԻՆ

«Դավիթ արքայից-արքայի պատմութիւն» կոչված երկասիրութիւնն անանուն հեղինակը (12-րդ դար), խոսելով Դավիթ Շինող թագավորի ժամանակաշրջանի (1089—1125) մասին, ի միջի այլոց, մատնանշում է, որ այս Դավիթը երկու դուստր ուներ, որոնցից անդրանիկը՝ Թամարը՝ ամուսնացած էր Շիրվան-շահի հետ, իսկ կրտսերը՝ Կատան՝ Հունաստանի (Բյուզանդիայի) թագավորի հետ: Այս տեղեկութիւնը նույն պատմիչն ավելացնում է, որ հիշյալ աղջիկները «իբրև լուսատուներ՝ մեկն արևելքում, իսկ մյուսն արևմուտքում, բաժանած ունեին լուսազարդ երկնակամարը, որոնք իրենց հորից, իբրև արևից, էին ստանում լուսաճաճանչ ճառագայթները» (վիթարցա օրնի մնաթոբնի, էրթի աղմոսավլեթս, էրթի դասավլեթս, ցիսկրովան հոփոդեն սփերոսա, մամիսագան միմդերենի մդեբրթա շարավանդեղթանի):

Հականն այստեղ, իհարկե, այն չէ, թե վրաց թագավորն իր աղջիկներին մարդու է տվել Շարվանի և Բյուզանդիայի արքաներին, այլ այն, որ այս տեղեկութիւնն մեջ միաժամանակ տրված է միապետականութիւնն ընդունող 12—13-րդ դարերի Վրաստանի ֆեոդալական խավերի իդեոլոգիայի բնութագրերը, ուր բավական ցայտուն կերպով արտահայտված է նախ՝ կնոջ պաշտամունքը, երկրորդ՝ լուսատուների աստվածացումը, և երրորդ՝ հայացք Վրաստանի, որպես Արևելքի և Արևմուտքի միջասահմանի վրա: Ահա այս երեք հատկանիշներն են, որ կարմիր գծով անցնում են վրաց ժողովրդի ամենահանճարեղ բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու ստեղծագործութիւնն մեջ:

Խոսել մեծ Շոթայի մասին, դա նշանակում է խոսել 12—13-րդ դարերի Վրաստանի մասին, մյուս կողմից՝ խոսել 12—13-րդ դարերի Վրաստանի մասին, դա նշանակում է խոսել մեծ Շոթայի մասին—այնպես են այդ երկու հասկացողութիւնները սերտորեն կապված իրար հետ,

12—13-րդ դարերի Վրաստանն այն բազան է, որը սնեց Շոթայի նման հանճարին: Հետևապես, միանգամայն բնական կլինեք նախ խոսել հիշյալ ժամանակաշրջանի Վրաստանի կացութիւնն մասին և ապա անցնել երկրորդ խնդրին, որը Շոթայի ստեղծագործութիւնն է վերաբերում:

Ֆեոդալական միապետութիւնը Վրաստանում 12—13-րդ դարերում՝ դա վրացական ֆեոդալիզմի վերելքի շրջանն է, որ հետևանք էր երկարատև

պայքարի, մի կողմից՝ կենտրոնախույս (դրսի պետութիւնների նկատմամբ) ուժերի, որոնք ձգտում էին ազատվել արաբական և բյուզանդական լծից, իսկ մյուս կողմից՝ կենտրոնաձիգ (վրացական պետականութեան նկատմամբ) ուժերի, որոնք ձգտում էին համախմբվել մի կենտրոնի, ասել է՝ մի հարստութեան (դինաստիայի) շուրջը:

Եթե 10-րդ դարի վերջին, Բագրատ 3-րդի օրոք, միմիայն Արևմտյան Վրաստանի (այն ժամանակ կոչվում էր «Արխագեթ») համախմբումը տեղի ունեցավ, իսկ 11-րդ դարի կեսից, Բագրատ 4-րդի օրոք, սկսվում է Հարավային Վրաստանի գրավումը, ապա 12-րդ դարի սկզբից, Դավիթ 2-րդ Շինող կոչվածի օրոք, Հարավային Վրաստանի հետ միասին, տեղի է ունենում Արևելյան ու Արևմտյան Վրաստանի (ամեր-իմերի) ամբողջացումը, որին հետզհետե կցվում են հարևան երկրները: Եւ այս հանգամանքն առիթ է տվել հիշյալ անանուն պատմիչին ասելու, որ «Դավիթ արքայից-արքայի հովանու ներքո համախմբված էին ժողովուրդներ, լեզուներ, թագավորներ և արքաներ Օսեթի և Դիչչախի, Հայաստանի և Փրանդաստանի, Շարվանի և Պարսից երկրի՝ համաձայն տեսլեան Նաբուգոդոնոսորի»:

Դավթի ժառանգների՝ Դեմետր 2-րդի, Գեորգ 3-րդի և ապա Թամարի ու վերջինիս ժառանգների՝ Գեորգ-Լաշայի և Ռուսուդանի օրոք, փոքր ընդ-միջումներով, Վրաստանի միապետական կազմակերպությունը ոչ միայն վերելքային ուղիով է ընթանում, այլև իր գազաթնակետին է հասնում, որից հետո արդեն, մոնղոլական արշավանքների շրջանից, սկսվում է նրա ճգնա-ժամը:

12-րդ դարի վերջում և 13-րդի սկզբներին Վրաստանը ներկայացնում է մի լայնածավալ պետություն, որը տարածվում էր «ծովից—ծով», այսինքն՝ Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և Հյուսիսային Կովկասից՝ Դիչչախ—Օսեթից, մինչև Պարսկաստան, Խլաթ-Արճեշ, Երզնկա և Տրապիզոն, ուր ջախջախված Բյուզանդիայի սահմաններում 1204 թ. հիմնվում է Վրաստանից կախյալ Տրապիզոնի հունաց կայսրությունը:

«Ծովից—ծով» տարածված միապետական Վրաստանի գահակալներից ամենանշանավորը համարվում է Թամարը, որին վրաց պատմական աղբյուրները «Թագավոր» (մեփե) և ոչ թե «Թագուհի» (դեդոփալի) են կոչում, քանի որ Թամարն իրոք ոչ թե որևէ գահակալ-թագավորի ամուսինն էր, այլ ինքն էր գահակալ, ինչպես օրինակ, Եկատերինա 1-ին, Երկրավետա Պետրովնա, Եկատերինա 2-րդ և այլն Ռուսաստանում, նմանապես մի քանիսը՝ Արևմտյան Եվրոպայում: Լինելով վրաց Բագրատունյաց Գեորգ 3-րդ թագավորի միակ զավակը՝ Թամարը 1184 թ. ստանձնեց իր հոր գահը և ֆևաց այդ գահի վրա մինչև մահը՝ 1213 թ.: Նա ամուսնացած էր երկու անգամ— նախ՝ ռուսաց մեծ իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդի Յուրի-Գեորգի հետ, որի հետ կենակցեց կարճ ժամանակ և ապա բաժանվեց, իսկ երկրորդ անգամ՝ արևաց (օսերի) արքայազն Դավիթ Սոսլանի (Օսալանի) հետ, որից ունեցավ մի տղա՝ Գեորգ-Լաշա, և մի աղջիկ՝ Ռուսուդան անունով: Հետեվապես, այս Թամարին չպետք է շփոթել Դավիթ Շինողի դուստր Թամարի հետ, որը Շարվան-շահի կինն էր և այրիանալով՝ մտավ կուսանոց ու հայտնի է իբրև Թիվլայի տաճարի կառուցող:

12—13-րդ դ. դ. ժամանակաշրջանը ֆեոդալալիզմ-միապետական Վրաստանի ոսկեդարն է ոչ միայն քաղաքականապես, այլև նյութական ու մտավոր կուլտուրայի զարգացման ու ծաղկման տեսակետից:

Եվ իրոք, նյութական կուլտուրան, ներկայացրած բազմաթիվ բերդաքաղաքների, ամրոցների, պալատների, եկեղեցիների, վանքերի, տաճարների, ճանապարհների, կամուրջների, քարվանսարանների, բաղանիքների, ջրմուղների, ջրանցքների և այլն օրեկաներով, նմանապես և կերպարվեստի գրեթե բոլոր բնագավառների ամենաբարձր որակի նմուշներով (քանդակագործություն, պատկերազրույթություն, գործվածքներ, ոսկերչություն և այլն)—մեկ կողմից, և մտավոր կուլտուրան, ներկայացրած հոգևոր և աշխարհիկ գրականության հոյակապ գործերով (էպիկական-վիպական գրականություն, բանաստեղծություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, պատմագրություն և այլն)—մյուս կողմից, ահա այն պերճախոս փաստերը, որոնք միաբերան վկայում են, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կուլտուրան Վրաստանում հասած է եղել իր ծաղկման գագաթնակետին:

Հինց այս ժամանակ, ի միջի այլոց, տեղի է ունենում ֆեոդալական կուլտուրայի վերելքը և Հյուսիսային Հայաստանում, որտեղ կառուցվում են բազմաթիվ բերդեր և վանքեր (Հառիճ, Գետիկ, Հաղարծին, Բջնիի պղնձահանք, Հոռոմայր, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին Անիում և այլն), նաև ծաղկում է այսպես կոչված Սանահին—Հաղբատյան գրական դպրոցն իր ճյուղերով՝ դեռ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ Հաղբատացու և ապա Գրիգոր Տուտեորզու ու Մխիթար Գոշի ղեկավարությամբ, որոնց մասին վրաց պատմիչը 12-րդ դարում նշում է, որ «սրանք պարծենում էին նրանով, թե ինչպես հասել են ամենայն ուսմանց և գիտության գագաթնակետին» (ազնորդես թավթա թվիթա միղձելվազ թավսա ղովլիսա սծավլուեբրիսա դա մեցնիերբրիսասա):

Սակայն ֆեոդալական կուլտուրայի գագաթնակետին հասնելը դեռևս չի նշանակում, որ նույն շրջանում Վրաստանը զերծ էր ներքին «խռովություններից» և «խլրտումներից»: Ահա Օրբելյանների ապստամբությունը (Գեորգ 3-րդի օրով, 1177 թվին), որի ճնշման գործում վրաց Բագրատունիները մեծ ձեռք ու ջանք թափեցին Մխարբրձենների (Ջաքարյաններ) օժանդակությամբ: Ահա առևտրական խավերի ոտնձգությունները՝ խառնըվելու Թամարի ամուսնության խնդիրներում (Աբուլասանի և Ջանքան Ջուրբաբելի ելույթները): Ահա բարձր ավատականության գործադուլը (մոտավորապես 1186 թվին) միահեծանությունը սահմանափակելու համար (Ղուկելու—Արսլանի ծրագիրը): Ահա հայ-վրացական բաղխումը 1197 թվին կրոնական վեճերի աստառով (այդ բաղխման մասին մանրամասն խոսում են Թամարի անանուն պատմիչը, Մխիթար Գոշը և ասորի գրող Գրիգոր Բարձեբրեուս՝ Աբուլ-Ֆարաջ կոչեցյալը):

Ընդամին, Վրաստանի միահեծանությունը Թամարի օրոք ոչ այլ ինչ է, բայց եթե արտացոլում երկրում տիրող դասերի հարաբերակցության, ուր ֆեոդալական աշխարհիկ և հոգևոր խավերի կողքին որոշ գեր էին խաղում առևտրական շրջանները, որոնք շահագրգռված էին, որպեսզի Վրաստանում ֆեոդալական ցանցը վերացվի և Արևելքի ու Արևմուտքի օղակում

դտնվող պետութիւնը փակվածութիւնից հանվի, որքան էլ այդ նպաստելու էր թե ներքին և թե արտաքին առևտրի ծավալմանը համեմատաբար լայն մասշտաբով:

Գտնվելով երկու մեծ կուլտուրաների, մի կողմից՝ արևելյան մասմեզական իրանա-արաբական, և մյուս կողմից՝ արևմտյան քրիստոնեական հունա-բյուզանդական կուլտուրաների խաչաձևման շրջանում, Վրաստանը հիշյալ դարերում հասնում է այնպիսի բարձունքի, որը բնորոշվում է իբրև իսկական ռենեսանս և հումանիզմ և որի նմանը Ֆեոդալական Վրաստանի պատմութիւն մեջ, ինչպես Ն. Մառն էլ իրավացիորեն դիտել էր՝ այլևս «չի կրկնվել»:

Դժբախտաբար, վրաց պատմական աղբյուրների մեջ Շոթա Ռուսթավելու անունը, որպես այդպիսին, առհասարակ չի հիշվում: «Վագրենավորը» պոեմի մեջ ինքը հեղինակը քանիցս իրեն անվանում է «Ռուսթավելի» այսինքն, «Ռուսթավելցի», առանց անունը հիշելու (երկու անգամ նախերգանքում և մեկ անգամ վերջերգում) և մեկ անգամ էլ իրեն անվանում է «ոմն մեսիս բանաստեղծ» (վերջերգում):

«Ռուսթավ» (վրացերեն «Ռուսթավի») անունով Վրաստանում երկու աշխարհագրական կետ կա, մեկը՝ նախկին «Բոստան-քալաքի» (ոստան քաղաք) կոչվածը, Թբիլիսիի մոտ, դեպի արևելք, Գարդաբան կայսրանին կից, իսկ մյուսը՝ Ախալցխիսի մոտ, հին Մեսխեթիում: Ըստ այսմ, Ռուսթավելագետների մի մասը կարծում է, որ մեծ բանաստեղծը Հերթ-Գարդաբանցի պիտի լինի, իսկ մյուսը՝ Մեսխեցի, թեև ինքը՝ բանաստեղծը պոեմի վերջերգում (որ ոմանք կեղծ են համարում) իրեն անվանում է «Մեսիս»:

Ինչ վերաբերում է «Շոթա» անվանը, այն հիշվում է միմիայն հետագա դարերի ձեռագրերում: Ըստ պրոֆեսոր Ա. Սախանաշվիլու, ապա և ակադեմիկ Ն. Մառի, այս անունը կարծես թե նույն «Աշոտ»-ը լինի, սակայն ավելի ճիշտ է այն տեսակետը, որով «Շոթա»-ն կապվում է հեթանոսական «Աշոթան» անվան հետ (հմմ. վրացերեն «շոթի» բառը):

Ռուսթավելագետներից ոմանք կարծում են, թե 14-րդ դարի անանուն ժամանակագրի հիշած ոմն իշխան Շոթա Կուպրի կամ Կուպարը նույն Շոթա Ռուսթավելին պիտի լինի: Այդ պատմիչը, խոսելով Ռուսուզան թագուհու ժամանակաշրջանի (1223—1247) մասին, առնվազն չորս անգամ հիշում է Հերթի էրիսթավ, այսինքն իշխան, Շոթա Կուպրի կամ Կուպրին, որը մի քանի այլ իշխանների հետ ուղարկվել է մոնղոլական զանի մոտ, նաև մասնակցել է Կոխտա լեռան գլխին (Բակուրիանիի մոտ) գումարված խորհրդրդակցութիւնը: Իշխաններից հիշվում են՝ Շահնշահ, Ավագ, Վահրամ Գագեցի, Գրիգոր Սուրամեցի, Սարգիս Թմոզվելի, Թորելի Գամբեկելի, Դավարդվարե և ուրիշները: Սրանցից երեքը, այն է՝ Շոթան, Գամբեկելը և Ավագը հիշվում են նաև Մանգլիսի մոտերքը զանվող մի հուշարձանի վրացերեն արձանագրութիւն մեջ, բարելյեֆի վերևից, ուր քանդակագործած է չորս տղամարդկանց՝ իշխանների դեմքեր: Ուստի և ենթադրվում է, թե այս բարելյեֆի «Շոթա»-ն և անանուն ժամանակագրի «Շոթա» Կուպրի-Կուպարը միևնույն անձնավորութիւնը պիտի լինի:

Անանուն ժամանակագրի երկասիրությունը պարունակող ձեռագրերից մեկում «Շոթա Կուպրի»-ի հիշատակությանը կցված է հետևյալ նախադասությունը. «Տղամարդուն վայել վարք ու բարքից միանգամայն գուրկ», որը ոմանք մեկնաբանում են այն իմաստով, իբր թե այստեղ ակնարկ լինի Շոթայի ոչ ուղղափառ քրիստոնյա, այլ աղանդավոր լինելու մասին: Եվ իբրև ապացույց բերում են մի այլ նախադասություն նույն ժամանակագրի գրվածքից, ուր ասված է, որ էրիսթավ Շոթան Կուպրի կամ Կուպար էր կոչվում «մանիս փերի» լինելու պատճառով, ուր «մանիս փերի» մեկնաբանում են իբրև «մանիի (աղանդավորների) պետ» և, ըստ այսմ էլ՝ «Կուպրի» — «Կուպար» բառը՝ իբրև «քափար» կամ «գյատեր», այսինքն՝ անհավատ: Մինչդեռ բոլոր ձեռագրերում այդ «մանիի փերի»-ի փոխարեն կարդացվում է «շավի փերի», այսինքն՝ սև կամ թուխ գույն, որը միանգամայն համապատասխանում է «կուպրի» — «կուպար» կոչմանը՝ կուպր իմաստով:

Իսկ Շոթայի «մանիի գլուխ» լինելը պետք եղավ ուսումնասիրագետներից ոմանց, որպեսզի ապացուցեին մեծ բանաստեղծի այսպես կոչված մանիքեական աղանդին մասնակից լինելը և դրանով հիմնավորեին «Վազրենավորը» պոեմի գերծ մնալը քրիստոնեական սքոլաստիկայի աղգեցությունից, քանի որ պոեմն սկզբից մինչև վերջը հեթանոսական և մահմեդական աշխարհայացքով է դրոշմված: Միաժամանակ, եղան և այնպիսիներ, որոնք Շոթային պարզապես մահմեդական հայտարարեցին:

Մի կողմ թողնելով այստեղ հիշված վիճաբանելի խնդիրը, թե Շոթա Կուպրի-Կուպարն արդյոք նույն Շոթա Ռուսթավելին է թե՞ ոչ, կհիշենք, սակայն, որ «Վազրենավորը» պոեմը դարերի ընթացքում մերժված էր վրաց կղերամիտ բանակի կողմից: Եվ այս հանգամանքը որոշ արտահայտություն է գտել ոչ միայն այն փաստի մեջ, որ, ըստ վրաց պատմաբան-հնագետ Պլատոն Իոսելիանու՝ պոեմի 1712 թվի վախտանգյան անգրանիկ հրատարակությունը, Անտոն 1-ին կաթողիկոսի կարգադրությամբ, մեծ քանակով հավաքել են մի տեղ և ապա Կուր դետը թափել, այլև «Վազրենավորը» պոեմի 17-րդ դարի մի ձեռագրի կցորդում, ուր ասված է, որ «Վազրենավորը» կոչված երկն սկզբից մինչև վերջ պարսկերեն (այսինքն՝ մահմեդական ոգով հորինած) մի գրվածք է, ուր մարմնի մասին է խոսվում, իսկ հոգու մասին և ոչ մի բառ, որ այն աշխարհիկ գրվածք է և չի հիշում «համազո երրորդությունը», հեռեպես և ոչ մի օգուտ ընթերցողին նա չի կարող տալ «աշխարհիս կործանման ժամին»:

Համոզված լինելով, որ «Վազրենավորը» պոեմի ընդհանուր բովանդակությունը փոքրիշատե ծանոթ է ընթերցողներին՝ գոնե Գ. Ասատուրի թարգմանությամբ, այժմ անցնենք այն հարցին, թե սր դարի հեղինակ է Շոթա Ռուսթավելին:

Ընդհանուր կարծիքով, որ առհասարակ արմատացել է վրաց հասարակության ամենալայն շրջաններում՝ սկսած պրոֆ. Գավիթ Չուբինովից, Շոթան թամարի ժամանակակից է և իր երկը ձոնում է նույն թամարին ու վերջինիս երկրորդ ամուսին Գավիթ Սոսլանին (Օսալանին), որոնք հիշվում են պոեմի նախերգանքում և վերջերգում: Սակայն, ոմանք կարծում են, որ պոեմը գրված է թամարից հետո, մոզոլական տիրապետության օրոք, մո-

տավորապես 13-րդ դարի 60-ական թվականներին, ոմանց կարծիքով՝ նույնիսկ 14-րդ դարում: Բացի դրանից, եղան և այնպիսիները, որոնք պոեմը վերագրեցին Դավիթ Շինողի (1089—1125) ժամանակաշրջանին, կարծելով, որ այս Դավիթն է հիշված պոեմի վերջերգում և ոչ թե Դավիթ Սոսլանը:

Դեռ ավելին: Եղան և այնպիսիները, որոնք աշխատեցին պոեմն ամբողջապես վերագրել Սարգիս Թմոզվելուն, որը, ոմանց կարծիքով՝ 12—13-րդ դարի, ոմանց կարծիքով էլ՝ 13-րդ դարի երկրորդ կեսի, նույնիսկ 14-րդ դարի գործիչ էր:

Մեր կարծիքով՝ «Վագրենավորը» պոեմի ժամանակագրությունը, ում գրվածն էլ ուզում է այն լինի, պիտի որոշվի ոչ թե պոեմի այս կամ այն տան կամ տողի մեկնաբանության համաձայն, որ իրոք այս կամ այն դեպքում կարող է հետագա դարերի արտագրողի ներմուծում լինել այս կամ այն «ստացողի» պատվերի համաձայն, այլ պոեմի բովանդակության ամբողջության հիման վրա: Իսկ բովանդակությունը պարզ ցույց է տալիս, որ այնտեղ խոսքը Գեորգ 3-րդի և նրա միակ ժառանգ՝ Թամարի մասին է, որոնք Արաբստանի թագավոր Ռոստեանի և նրա միակ ժառանգ Թինաթինի դեմքով են ցուցաբերած:

Ահա թե ինչ ենք կարդում «Վագրենավորը» պոեմի առաջին գլխում՝ «Ռոստեան արաբական թագավորի մասին» վերնագրով, որն առաջ ենք բերում Հովհ. Կարապետյանի թարգմանությամբ (չնչին ուղղումներով մեր կողմից).—

Արաբստանում Ռոստեանն արքա էր քաջ, բախտավոր,
Առատաձեռն, վեհանձն ու հեզ, ուներ բանակ բյուրավոր,
Արդարադատ և ողորմած, հեռատես ու մըտածող,
Ինքը կըռվող մի քաջարի, քաղցրալեզու զըրուցող:

Շատ որդիներ չունեեր արքան, միայն աղջիկ ուներ մի,
Որ աշխարհին լույս էր տալիս՝ նրման պայծառ արևի.
Նա զերում էր իր տեսողի ամբողջ հոգին, ուշքն ու միտք,
Իմաստունը նրա գովքը բարձրացնում էր մինչ երկինք:

Թինաթին էր անունըն այն չըքնաղագեղ նազելու.
Երբ մեծացավ՝ արժանի էր արևից վեր դասվելու.
Թագավորը կանչեց իր մոտ վեզիրներին միասին,
Նըրանց դիմեց քաղցըր լեզվով և խոսքերով այսպիսի:

Ասաց՝ «Պետք է ես կարևոր խորհուրդ հարցնեմ ձեզանից.
Երբ որ վարդը թառամում է, տեսքն է կորցնում գեղանի-
Նա փընտռում է, որ պարտիզում ուրիշ վարդի տեղ անի.
Արդ արևըս մայր է մըտել, խամբել, անկախ մեզանից:

Ես իմ օրերն անց եմ կացրել, ծերացել եմ, թուլացել.
Էսօր-էգուց մեռնելու եմ, տերըն այս է կարգադրել:

Ի՞նչ է լույսը, երբ խավարը նըրան ընկեր է դառել.
Ժամ է, կարծեմ, աղջըկանըս իմ փոխարեն թագադրել»:

Վեղիրները ասին՝ «Արքա, ի՞նչ ասել է ձերություն.
Վարդը նույնիսկ թառամած էլ չունի ոչ մի թերություն.
Դեռ ավելին, նըրա բույրը դուրեկան է ավելի.
Միթե գունատ լուսնի կողքին վառ աստղըն է գովելի:

Այդ մի ասիլ, տեր թագավոր, դեռ վարդըդ չի թառամել.
Քո վառ խոսքը լավ է ուրիշ քաղցըր խոսքից առավել.
Բայց երբ ինքըդ ես ցանկանում՝ առանց երկյուղ ու ահի,
Պիտ աղջիկըդ արևափայլ տիրի շքեղ քո գահին:

Աղջիկ է, բայց աստըծուց թագավոր է ըստեղծված.
Առանց ձեզ էլ կարող է նա թագավորել անկասկած,
Արևափայլ իր տեսքի հետ շընորհք ունի ակնառու.
Կոյունն առյուծ է դառնալու՝ նա էգ լինի թե արու»:

Իր պոեմի նախերգանքում Շ. Ռուսթավելին նվիրում է թամարին հետևյալ տողերը, որ մենք առաջ ենք բերում համաձայն Վահան Տերյանի թարգմանությունը.—

Երգենք թամար արքայուհուն, լալով արյուն-արցունք առատ,
Նըրան ձոնած երգըս՝ ընտիր և ինձ թանաք՝ լըճերը սաթ,
Ու գրիչըն ինձ՝ գողտղջն եղեդ, երգըս որպես սուրսայր մի խայթ,
Թող լըսողի սիրտը մեխվի, ձեզքե որպես տեգ մի պողպատ:

Պատվիրեց, որ գովեմ իրան երգով անուն ու ուրուում,
Իր հոնքն աղեղ, թարթիչը նետ, սաթ-վարան ու լալն իր շուրթերում,
Ատամնաշարն իր գեղանի՝ բյուրեղներից հյուսված սիրում.
Ձէ՞ որ արճիճի զընդանին էլ մուրճը կարծըր քար է փըշրում:

Սյուժեի վերաբերյալ մի ժամանակ տիրում էր այն կարծիքը, իբր թե այն իրանականից է վերցրած և վրացերենի վերածված մի այնպիսի բնագրից, որը կորել է և մեզ չի հասել, կամ տեղական մշակումն է իրանական գրականությունից մեջ հայտնի «Շահրիար-նամա» վեպի, որի գլխավոր հերոս Շահրիար-Շարիերը վրացականում «Տարիել»-ի է վերածած:

Որ «Վազրենավորը» պոեմի մեջ, իրոք, ներկայացված է արևելյան, պարզապես իրանական-արաբական աշխարհը (Արաբստան, Սատաթ, Սվաբազմ, Հնդկաստան և այլն) ու բոլոր հերոսներն ու գործող անձինք էլ այդ աշխարհից են վերցրած, այդ միանգամայն պարզ է: Բայց միթե հանճարեղ բանաստեղծը պարտավոր էր իր վեպի, իբրև գեղարվեստական գրվածքի, սյուժենանպայման Վրաստանի իրականությունից վերցնել: Ի հարկե, ոչ:

«Վազրենավորը» պոեմի ծագման խնդրի համար էական նշանակություն ունի նախերգանքի 9-րդ տան առաջին տողը, ուր կարդում ենք.

«Էսե ամբալի սպարսուլի քարթուլադ նաթարգմաների»,
որ սովորաբար թարգմանում էին այսպես.

«Պարսկական այս զրույցը վրացերեն թարգմանված»:

Մինչդեռ պարսկական զրույց ասելով՝ հեղինակը հասկանում է ոչ թե իր վեպի պարսկերեն բնագիր-պրոտոտիպը, այլ պարսկական-արաբական, ասել է՝ մահմեդական աշխարհից վերցված սյուժեն կամ ֆաբուլան, որ նա օգտագործել է իր վեպի համար, քանի որ վրացերենում «սպարսուլի»-ն այն իմաստն ունի, ինչ էլ «թաթրուլի» մահմեդականի առումով, ինչպես հայերենում «թյուրքական» ասելով շատ հաճախ հասկանում են մահմեդական-խալաֆական աշխարհին պատկանող մի բան: Այս մեկ:

Երկրորդն այն է, որ «քարթուլի» բառը վրացերենում նշանակում է ոչ միայն վրացերեն, այլ և բարձր ոճով ասմունք, ճարտասանություն, հեռատորություն, ինչպես այդ մեկնաբանված է «Վազրենավորը» պոեմի նոր գտնված, այսպես կոչված Ղարաբաղյան (Ավետարանոց կամ Չանախչի գյուղում 1826 թ. արտագրած) վարիանտ-ձեռագրին կցված բառարանում, որ մեր հրատարակությամբ լույս տեսավ 1936 թ. «Թբիլիսիի պետ. համալսարանի աշխատությունները», հ. 5-րդում ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք.

«Գարթուլի—սիտղվա անուռ ուրնորա թավազիանի»,
այսինքն՝

քարթուլի—խոսք է կամ սիրավիր ասմունք:

Այս դեպքում «քարթուլի»-ն նույն իմաստն ունի, ինչ հայոց «հայերեն»-«հայրեն»-ը: Եւ այսպիսի մեկնաբանությունը միանգամայն համապատասխանում է Շոթա Ռուսթավելու ժամանակակից Մխիթար Գոշի կազմած «Դատաստանագրքի» վրացերեն թարգմանությանը, ուր կարդում ենք.

բայ Մխիթար Գոշի (գիրք 1-ին, § 44) «Կարծեցուցանէ և յաղաք քահանայից վասն ասելոյն» (Վ. Բաստամյանցի հրատ., Վաղարշապատ, 1880, էջ 140):

Այս կտորի հայերեն բնագրի ասել բառը նույն Դատաստանագրքի 18-րդ դարի սկզբների վրացերեն թարգմանության մեջ, որ դարձյալ մենք ենք հրատարակել 1927 թ. (տես Թբիլիսիի համալսարանի հրատ., էջ 96) թարգմանված է ֆարթուլի ձևով.

«Ունդա մոնաներա մղվղլիս ֆարթուլիք»,
այսինքն՝

«Պետք է զղճա քահանայի ասմունքով»,

Նույնպես և Սայաթ-Նովան իր վրացերեն խաղերից մեկում, ի միջի այլոց, ասում է (Ի. Գրիշաշվիլու հրատ., էջ 111).

«Էրթի սիտղվա ֆարթուլի մաքլս»,
այսինքն՝

«Մի խոսք ունիմ ֆարթուլի»:

Այստեղ ևս քարթուլի-ն համապատասխանում է բարձր ոճով ասմունքին, հայրենի՛ն, հայերենի՛ն:

Երրորդ. «Թարգմանի», «նաթարգմաների» բառը հին վրացերենում նշանակում է ոչ թե «թարգմանություն», «թարգմանված», այլ մեկնաբան-նություն, մեկնաբանած:

Հետևապես, «Վազրենավորը» պոեմի համապատասխան տան մեզ հետաքրքրող տողը պետք է հասկանալ այսպես. «Պարսկական (մահմեդական) կյանքից վերցրած այս զրույցը բարձր ոճով է գրված (մեկնաբանած)»:

Մրա կապակցությամբ որոշ իմաստ է ստանում նաև պոեմի նախերգանքի նույն 9-րդ տան 2-րդ տողը, ուր կարդում ենք.

«Վիթ մարգարիտի օբոլի, խելիս խել սազոգմաների»,

որը նշանակում է ոչ թե՝

«Ինչպես որք մարգարիտը ձեռքից ձեռք թավալվող»,

այլ՝

«Ինչպես հազվագյուտ մարգարիտ ձեռքից ձեռ թավալվող»:

Մրանով հեղինակն ուզում է ասել, որ իր ձեռքն ընկած սյուժեն (ֆարուսան) հազվագյուտ մարգարտի տեսակի բան է:

Մոտե Խոնելու «Ամիրանդարեջանիանի»-ի, Շավթելու «Աբդուլ-Մեսիա»-ի, Սարգիս Թմոզվելու «Դիլարգեթի»-ի (Դիլարիանիի), նաև «Տարիել»-ի (Տարելիանիի) մասին պոեմի վերջաբանում բերված հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ հեղինակը լավ ծանոթ է ժամանակակից և նախորդ շրջանի վրաց գրականությանը, ինչպես և ժողովրդական բանահյուսությանը, որտեղից էլ նա առատ կերպով քաղում է իրեն համար կարևոր նյութերը (սյուժեն, ավանդությունները, առածները և այլն):

Վրաց գրավոր և բանավոր գրականությունից դատ, Շոթա Ռուսթավելին քաջ ծանոթ է նաև արևելյան ու արևմտյան գրականություններին. հատկապես նա ծանոթ է իրանական գրականությունից Գուրգանի «Վիսոմամին»-ի հետ. այդ երևում է պոեմի հետևյալ տողերից, նվիրված Ավթանդիլին, որ մենք առաջ ենք բերում Գ. Ասատուրի թարգմանությամբ.

Մի օր մըտավ նա մի երկիր անմարդաբնակ, վայրի, տըրտում,

Ամբողջ ամիս նա ման եկավ, չըհանդիպեց աղամորդու.

Այդպիսի ցավ չէր հանդիպել ոչ Ռամին և ոչ Վիսին.

Օր ու գիշեր նա մըտորում էր միայն իր յարի մասին:

Թիաժամանակ, Ռուսթավելին լավ ծանոթ է հին և ժամանակակից փիլիսոփայությանն ու կրոնական աշխարհայացքներին, ինչպես և հին «աստղաբաշխությանը», երբ արևի ու լուսնի հետ միասին հիշատակում է Զուար, Մուշթար, Մարիխ, Ասպիրոզ և Օտարիդ լուսատուները, իսկ Թամարին աստվածացնելով՝ արևին է նամանցնում:

ЗАМЕТКИ ВОКРУГ ШОТА РУСТАВЕЛИ И ЕГО ПОЭМЫ „ВИТЯЗЬ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ“

(Р Е З Ю М Е)

Считая в основном правильным традиционное мнение, согласно которому Шота Руставели признается современником царицы Тамары (1184—1213), автор статьи останавливается на некоторых деталях из цикла вопросов по руставелологии, давая таковым то или иное освещение. В частности, наличие в одной из строф пролога слова „к'арт'ули“ признается термином не этнического порядка, а как обозначение высокого стиля стихотворной обработки, в противовес прозаическому изложению, велеречия и пр. И в этом смысле „к'арт'ули“ находит определенную аналогию в армянском „*h*айрен“ = „*h*айрен“. Так понят этот термин также в грузинском переводе Судебника Мхитара Гоша, т. н. карабахском варианте поэмы Шота Руставели, и у Саят-Новы (в одном из грузинских стихов).

Л. Меликсет-Бек

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

1

Ստ. Զորյանն իր բեղմնավոր դրական գործունեության ընթացքում շոշափել է բազմապիսի թեմաներ, որոնք կարելի է համախմբել հեռեկալ ընդհանուր վերնագրերի տակ.— գավառի և մասամբ քաղաքի մանր մարզկանց բարձրն ու տիպերը, գյուղը, նահապետական անհետացող տիպեր, պատերազմի հեռանքները, պատերազմի և ուղղակի ազգեցույթյունը մանրբուրժուական խավերի վրա և այդ ազգեցույթյան տակ նրանց վերափոխման պրոցեսը և սոցիալիստական առօրյան:

Մանր մարզկանց ներկայացնող ամենարնորոշ նովելներն են՝ «Բարեկամներ», «Օրիորդ Մարիամը», «Զերմաչավոր», «Դարգարար Հակոբը», «Ժամկոչ Անտոնը», «Շաքարաման», «Վերակացուն» և այլն: Ընդհանրությունն այս կարգի աիպերի մեջ այն է, որ նրանք խղճով, անճարակ մարդիկ են, իրենց մտածողությամբ, իրենց ձգտումներով, իրենց հասարակական դիրքով ծայր աստիճան մանր, կամքի արտահայտությունից, նախաձեռնությունից, սկզբունքից գրեթե զուրկ և գտնվում են մի տեսակ քարացած վիճակում: Այդ կյանքում ամեն ինչ հավիտենական անշարժության մեջ է, լճացման մեջ: Սովորույթների և նախապաշարմունքների ազդեցության տակ ճնշվում, ոչնչացվում է ամեն մի ձգտում, մարդը՝ օրորոցից մինչև գերեզման՝ շղթայված է, սովորույթի ուժը օրենքի ուժ է ստացել և միանգամ ընդմիշտ որոշվել է ամեն տեսակ հարաբերությունների մի շրջանակ, որից դուրս ցատկելու ամեն մի փորձ պատժվում է այդ մարզկանց անճարակության հետևանքով:

Այդ մանր մարզկանց նկարագրելիս՝ հեղինակը չի գործադրում խիստ մերկացնող մեթոդ, այնքան, որքան այդ մարդիկ իրենք հանդիսանում են սոցիալական անարդար կարգերի զոհեր. ծաղրելուց առաջ տեսք է նրանց խղճալ, ափսոսալ մարզկային էություն այդ աստիճան մանրացման, քաղքենիական ըթուլթյան և մտավոր ազդատուության համար: Այդ է պատճառը, որ Զորյանի նուրբ հումորը հաճախ աննկատելի, թերես նույնիսկ իրեն համար, փոխվում է կարեկցանքի, խղճահարություն:

Գյուղը Զորյանի ստեղծագործությունների մեջ բավական տեղ է գրավում: Գյուղի վիճակը տարբեր նովելներում գիտված է տարբեր տեսանկյուններով: Այդ նովելների շոշափած թեմաների համադրումը կարող է տալ 20-րդ դարի առաջին քառորդի հայգյուղի հարաբերականորեն ամրողջական պատկերը:

Գյուղի սոցիալական հարաբերությունները, գյուղի կյանքը շատ կողմերով արտացոլված են «Ծովան» նովելի մեջ: Գյուղացու գրությունը, նրա խղճալի, կիսաանասնական կյանքը, տգիտությունը, մանր սեփականությանն ամուր կառչելը, իմ—քոյի տարիներ տևող և միշտ նոր սրությամբ արծարծվող վեճը, ընտանեկան բարքերը, տիրոջ և ծառայի հարաբերությունները նկարագրված են այս նովելի մեջ ճշմարտացի, համողիչ և ընդհանրացված գույներով: Գյուղացու գրության մի շարք այլ կողմեր վեր են հանված հետևյալ նովելների մեջ. «Ծեծի օգուտը» (գյուղացու իրավագուրկ վիճակը), «Ինժեների մայրը» (շահագործման մեթոդներից մեկը), և այլն:

Չնայած գյուղի մասին գրված բազմաթիվ երկերի, այնուամենայնիվ հայ գյուղացու հոգեբանությունը մեր դրականության մեջ շատ քիչ է դրսևորված: Զորյանը այս ուղղությամբ արել է որոշ քայլեր: Այս տեսակետից ուշագրավ է մանավանդ «Սատանա» նովելը՝ մեկը Զորյանի ամենահաջողված նովելներից: Գյուղացի երիտասարդի կերպարը, նրա ներքին աշխարհը, նրա գարմանալի միամտությունը, նրա դատողություններն ու հասկացողությունները տրված են շատ բնորոշ և կենդանի գույներով: Այս նովելի մեջ դրսևորվել է հեղինակի տատմելու, կառուցելու տաղանդը և նուրբ դիտողականությունը: Այստեղ Զորյանը գործադրել է տիպիկ կերտման իր մեթոդներից մեկը, այն է՝ երևույթը հերոսի հոգեբանությամբ և ըմբռնումներով ներկայացնելը, և հասել է հիանալի արդյունքի:

Հոգեբանական խորը և հուզական նովել է «Անհայտ թելերը»: Գեղջկուհու մայրական պարզ, բայց ջերմ սերը նկարագրված է սքանչելի հասակությամբ, քիչ, բայց բնորոշ գույներով: Գյուղացու մանր-սեփականատիրական հոգեբանությունը հաջող է պատկերված «Ճանկապապե» մեջ: Այդ շտրքի նովելների մեջ հեղինակը նկարագրում է նաև գյուղական քահանաների տիպեր, ծաղրում է նրանց ազահությունը («Տնօրհներք»), տգիտությունը («Հայր Արմոնը»), փոռոտիությունն ու ոչնչությունը («Տեր Հայրապետը»):

Գյուղին նվիրված նովելներից են նաև «Սպիտակ տան բնակիչները», «Պապն ու թոռը» և «Ծեր Սոսին»: Այդ նովելների մեջ լիրիկական քնքշությամբ են պատկերված անհետացող նահապետական տիպերը: Այս երկերի մեջ հեղինակը մարգկանց գիտում է բնության մեջ, մարդու կյանքը կապում է բնության հավերժության հետ, որպես նրա մի մասնիկը:

Զափազանց հուզական և գեղեցիկ նորավեպ է «Հանեսը», որի մեջ Զորյանը յուրատիպ ձևով պատկերել է բնամանեկան այլասերված բարքերի գոհ հանդիսացող մանկան ողբերգությունը:

2

Եթե անցյալ դարի 80-ական թվականներին ռեալիզմի առաջ գրված էին կնոջ ազատության, կնոջ իրավունքների պաշտպանության և ապահարդանի խնդիրները, ապա 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի ռեալիստ հեղինակը, ընտանեկան բարքերը նկարագրելիս՝ հանդիպում է ամենուրեք կապիտալիզմի ազդեցության տակ ընտանիքի այլասերման, անբարոյականացման:

կապիտալիզմի այլասերող, անբարոյականացնող ազդեցութիւնը նկարագրված է «Կրակ» վիպակում: Այս վիպակի մեջ հեղինակը նկարագրում է անառականոցի բացումը մի փոքրիկ գավառական քաղաքում: Երկաթուղուց հետո, որը մանր գործատերերի համար բերեց անասական փլուզում, սա երկրորդ խոշոր երևույթն է այդ քաղաքում, որը բերում է բարոյական փլուզում: Երևույթը նոր է և անսպասելի, դեռես տիրում են նահապետական բարքեր, «Կողմնակի» ուրիշ դեռ անձանոթ է մարդկանց, պարկեշտութիւնը, համեստութիւնը համարվում են կանանց զարգեր... և հանկարծ քաղաք են մտնում մերկ, շպարված կանայք և ամոթխած քաղաքացիների առջ փռում են իրենց, ինչպես կասեր Զոհրապը, «վաճառիկ հրապույրները»: Այդ տիղմի մեջ են ընկնում հետզհետե մեծ թվով զոհեր: Դրանց շարքին է տատկանում իր ընտանեկան հարկը միայն ճանաչող դերձակ Օհաննեսը, որի ընտանեկան դրաման 'սյուլթ է ծառայել այս վիպակին:

Օհաննեսի կինը, Մարիամը, ամեն կերպ ուզում է փրկել ամուսնուն, դիմում է զանազան միջոցների, բայց կիրքը տանում է Օհաննեսի «կամքը, ինչպես վայրի ձին հեծվորին», տասնութամյա կապուտաչյա Լիզայի կանչող ժպիտը, հրավիրող հայացքը նորից և նորից ձգում են նրան:

Վիպակի գլխավոր հերոս՝ Մարիամի տիպը վերին աստիճանի բարդ է: Նրա հոգեկան ապրումները, նրա հոգեբանական բարդ անցումները չեն ենթարկվել անհրաժեշտ մշակման, տիպի զարգացումը հետևողականորեն չի տրված, սակայն հեղինակին ընդհանուր առմամբ հաջողվել է տալ խանդի ազդեցութեան տակ Մարիամի ունեցած ապրումները, որոնց աստիճանական զարգացումը տանում է նրան մի վճռական քայլի. Մարիամը որոշում է այրել պոռնիկանոցը: Այս քայլին նախորդող հոգեբանական երևույթների վերլուծութիւնը վիպակում տրված է հմտութեամբ:

«Կրակ» վիպակը դրված է Զորյանի դրական գործունեութեան առաջին շրջանում (1916—1919) և միակ երկն է, որի մեջ համակերպվող, զոհ լինելու հակամետ հերոսների փոխաբեն՝ նկարագրվում է բողոքող, ընդվզող կնոջ տիպը:

3

«Պատերազմ» ժողովածուն, ըստ հրատարակութեան երրորդը, հեղինակի ստեղծագործութեան մեջ նոր էտապ է հանդիսանում ոչ միայն իր հասարակական-գաղափարական նշանակութեամբ, այլև արվեստով ու էմոցիոնալ հագեցվածութեամբ: Այս ժողովածուի մեջ ակնառու է հեղինակի աճը, հեղինակի ներքին շահագրգռվածութիւնը նկարագրած երևույթների նկատմամբ: Փոխվում են Զորյանի հերոսները, լայնանում է նրանց մտահորիզոնը: Հեղինակն այս ժողովածուի մեջ նկարագրում է ոչ թե պատերազմը, այլ նրա թողած հետեանքները մասնավորապես գյուղի վրա: Ժողովածուի ամենասավար և հաջողված պատմվածքն է «Պատերազմը»: Զորյանի այս կարգի երկերի հաջողութեան պատճառն այն է, որ նա նկարագրում է իրեն շատ լավ ծանոթ կյանքը: Բացի դրանից՝ նա երևույթը դիտում է այդ միջավայրը բնորոշող հոգեբանութեամբ, դատողութիւններով. այս ձևով հեղինակը

նակը կարծեք վերանում է, և ընթերցողը գործ ունի սոսկ երևույթների և նրանք կրողների հետ:

Պատմվածքի թեման հետպատերազմյան համաշխարհային գրականու-
թյան բազմիցս շոշափած թեմաներից է: Դա երիտասարդ զինվորի ողբեր-
գուեթյունն է, որը դժբախտուեթյուն է ունեցել պատերազմի դաշտում չմեռ-
նելու: Նա տուն է վերադառնում խեղանդամ, իր ցավի ամբողջ դառնության
գիտակցության տակ ճգմված, բայց հեռավոր մի հույս, մի թանգագին
շղթա դեռ նրան կապում է կյանքին—այդ նրա կինն է: Սակայն որքան
անավոր է լինում նրա հոգեկան փլուզումը, ինչպիսի՜ ծայր աստիճանի է
հասնում նրա հուսահատությունը, երբ այդ վերջին հույսն էլ կտրվում է:
Կինն ամուսնացել է ուրիշի հետ. «Օտարականի պես կանգնել էր Դավիթը
սենյակի մեջտեղ և չորս կողմն էր նայում»—ասում է հեղինակը: Պարզ
բայց հուզող տողերով է նկարագրել հեղինակը Դավիթի ապրումները: Առանձ-
նապես հաջող է գյուղացի մոր կերպարը. նա անսահման բարության, քրն-
քշուեթյան, նվիրվածության մի տիպար է, որքան իդեալական պարզություն,
գուրգուրանք և սեր կա այդ նահապետական մոր մեջ, միևնույն ժամանակ,
որքան բարձր, անկեղծ և ինքնաբուխ հումանիզմով է օժտված այդ աշխա-
տավոր կինը:

Իր հարուստ և խորաթափանց դիտողության շնորհիվ Ջարյանին հա-
ջողվել է պատերազմի հետևանքները նկարագրել տարբեր կողմերով: Պատե-
րազմի դոհեր են հանդիսանում ոչ միայն նրա անմիջական մասնակիցները,
այլև նրանք, ովքեր, թիկունքում նստած, թվում է թե ոչ մի առնչություն
չունեն պատերազմի հետ: Տիկին Մարին, «Շուկայում» հուզական նորավե-
պի հերոսուհին, պատերազմի տատառով դրկվել է իր ամուսնուց և նրա
հետ՝ նաև ապրուստի միջոցից: Նա ստիպված է վաճառել իր տան իրերը,
սկզբում ուրիշների միջոցով, ապա անձամբ: Առաջին անգամ շուկա դուրս
գալն արտասովոր է նրա համար և տանջալից, նա ամաչում է, կարմրում:
Մարին գեղեցիկ կին է, նրա գեղեցկությունն ավելի է դնահատվում, քան
իր վաճառած իրերը: Մարին ամեն կերպ դիմադրում է, «բայց երեխաները
հաց են ուզում», և նա ընկնում է մեկի դիրկը: «Տիկին Մարին ընդունում
է նրան քաղաքավարությամբ, իսկ երեխաները նրան «քեռի» են ասում:
Իայց մի բան տարօրինակ է թվում նրանց՝ երեխաներին, որ քեռու գնա-
լուց հետո մայրիկը միշտ լաց է լինում...»:

Այս ժողովածուի հաջողված նովելներից են նաև «Երզը», «Ջրհորի
մոտ» և «Օհանի մահը»: Սրանք, ինչպես և «Ինվալիդ» նովելը միևնույն
գաղափարական առանցքի շուրջն են դառնում: Դա աշխատավորական տար-
բերի հումանիզմն է, աշխատավոր ժողովրդի եղբայրական համերաշխու-
թյան գաղափարը, որ, հակառակ ազգային պատենշների, հակառակ արհես-
տականորեն իրար դեմ ստեղծված թշնամական բանակներին՝ գտնում է իր
հիթը:

Օհան ամու տղային թյուրքերն սպանել են Ղարսում, այժմ թյուրքա-
կան բանակի նահանջից հետո, Օհան ամու տանն է փնացել մի թյուրք
զինվոր. վրիժառուեթյան հնարավորությունը պատրաստ է, Օհան ամին վա-
ղուց որոճում է այդ միտքը, բայց վիրավոր զինվորի արցունքներն ստի-

պում են իջեցնել բարձրացրած կացինը, բուժել նրա վերքերը և սեփական կյանքի գնով աղատել նրան: Ահա կանգնած են դեմ դեմի թշնամի բանակները («Ջրհորի մոտ»), շոգ է, ծարավ են, ջրհորն իր մոտիկութամբ ծաղրում է առավել համարձակներին ու անհամբերներին և նրանք աստիճանաբար մոտենում են ջրհորին, առաջ մեկ, ապա մյուս կողմից, հետո գալիս միանում են, իրար հյուրասիրում, իրար հասկանում են առանց իրար լեզուն իմանալու և ուրախ են, ժպտում են, ծիծաղում... «Ես մինչև հիմա էլ չեմ հասկանում, թե ինչ՞ էինք ծիծաղում... էնքան գիտեմ, որ ուրախ էինք, շատ էինք ուրախ...» —ասում է պատմվածքի հերոս Բաղդասարը: Այդ ծիծաղը, ույզ ուրախությունը հենց այն հոգեկան բավականություն արտահայտությունն է, որ առաջանում է նրանց խորապես մարդկային զգացմունքից, նրանց իսկապես թշնամի չլինելու զգացմունքից:

Հայերը և թուրքերը կուվում են Շուշում («Ներք»), ինչո՞ւ են կուվում, իրենք ել չեն հասկանում, բայց «թշնամիներ են», կուվում են գիշեր-ցերեկ, քայց ահա մի երգ, հասարակ մի երգ կանչում է նրանց համերաշխության, ստիպում է զենքը ցած դնել և մի ամբողջ գիշեր այլևս չկրակել: Նույնքան շուգական պատմվածք է «Ինվալիդը»: Հայկական բանակը գրավում է թուրքական մի գյուղ, ղինվորներից մեկը մոտենում է հայերին հայհոյող մի կնոջ սպանելու, սակայն երբ կինը բաց է անում իր շուրջը փռված ամուսնու և զավակների դիակները, ցույց տալիս իր կուրծքը, գինվորը հիշում է իր մորը, զենքն իջեցնում և շվարած կանգ է առնում մարդկային այդ թշվառության առաջ: Պատերազմական «օրենքներով» ղինվորը «հանցանք» է գործել, նրամանատարը խփում է նրան, և ղինվորը զբկվում է իր մի ոտից:

Այս նշած նյութերից արդեն պարզ է դառնում «Պատերազմ» ժողովածուի ակնառու տարբերությունը նախորդ ժողովածուներից: Այստեղ ավելի լայն է հեղինակի տեսադաշտը, ավելի հասուն նրա գոյություն. այն անտարբերությունը, որ զգացվում էր նրա առաջին շրջանի որոշ գործերի մեջ, այստեղ չկա այլևս: Հեղինակն արդեն դիտե ընթերցողի ապրումները կազմակերպել, գիտե ջերմություն և հուզականություն զնել իր գործերի մեջ: Այս ժողովածուն նշանակալից է նաև այն տեսակետից, որ որոշակի բեկում է ստեղծում գաղափարական հագեցվածության տեսակետից և անցման կամուրջ հանդիսանում դեպի սեփական թեմատիկան:

Զորյանը, որպես սեփական հեղինակ, հետևում է դեպքերի և մարդկանց զարգացմանը, վերափոխմանը և սեփականորեն արտացոլում այդ ամենը: Զորյանի հերոսներն իրենք ապրում են վերափոխման պրոցես: Այդ վերափոխումը սկզբում տեղի է ունենում տարերայնորեն, — Օհան ամին («Օհանի մահը»), հայ ղինվորը («Ինվալիդ») դեռևս չեն գիտակցում իրենց քայլի գաղափարական նշանակությունը, նրանց գործունեությունը թելադրվում է մարդկային - աշխատավորական հոգեբանությամբ: Այդ վերափոխման պրոցեսը գիտակցական է դառնում դեպքերի հասունացման ազդեցության տակ: Պասսիվ, կամազուրկ մարդիկ ոչ միայն անցնում են ղիմազրության, այլև պայքարի: «Վախը» նորավեպի հերոս Դանիելի կերպարով տրված է այդ անցումը: Ցարական բանակի սպայության գազանություններից փախու-

չելով՝ Դանիելը քաղաքացիական կոիմսերի տարիներին անցնում է ուսուցչի կողմը և հետապնդում հատկապես սպաներին:

4

Ստեփան Զորյանն իր դրական գործունեության երկրորդ շրջանով պատկանում է սովետական դրականությանը: Սակայն առաջին և երկրորդ շրջանների միջև չի կարելի չհնկատել որոշակի կամուրջ: Այդ կամուրջը նկատելի է և՛ ստեղծագործական մեթոդի փոփոխման, և՛ աշխարհայացքի ուսուցչի տնայնացման պրոցեսի մեջ: Նկարագրական ռեալիզմից՝ ինչպիսին էր նրա գրական ուղղությունն առաջին և երկրորդ ժողովածուների նովելների մեծ մասի մեջ՝ Զորյանը հետդեհտե անցնում է քննադատական ռեալիզմի տարրերի գործադրման («Կըակ»-ը, «Պատերազմ» ժողովածուն), իսկ հետագա երկերի մեջ նկատելի է նրա անցումը դեպի սոցիալիստական ռեալիզմը: Գաղափարական և ստեղծագործական այդ դարգացումը տեղի է ունենում աստիճանաբար, իրականության փոփոխման հետ միասին:

Զորյանի՝ «մանր» մարդկանց աստիճանական փոփոխման լավագույն հայելին «Պատերազմ» ժողովածուն է: Այստեղ փոխվում են մարդիկ, փոխվում են նրանց մտածողությունն ու հոգեբանությունը, փոխվում է նաև Զորյանի վերաբերմունքը դեպի կյանքը: 1919 թվին Զորյանն ավարտում է «Կըակ» պատմվածքը, որի մեջ դուրս է բերում հակադրվող հերոսուհու տիպ: «Պատերազմ» պատմվածքի մեջ արդեն երևում է դասակարգային հակադրության մոմենտներ: «Վախ»-ի հերոս Դանիելը մղում է գիտակցված պայքար, սակայն նա անցել է ուսուցչի կողմը, կարծեք, վրեժից դրված: Այդ կերպարի մեջ դեռևս չի երևում կադմակերպված ուսուցչի տները, սակայն այդ կերպարը անցման կամուրջ է հանդիսանում «դեպի Հովսեփը» («Հեղկոմի նախադահը», 1923 թ.):

«Հեղկոմի նախադահը» Զորյանի առաջին երկն է, որ պատկերում է Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու համար տարվող պայքարը: Հեղինակն այս նշված գործերի մեջ կյանքն արդեն դիտում է դարգացման պրոցեսում, լինելիության մեջ, բոլորովին հակառակ իր առաջին շրջանի որոշ գործերի, որոնց մեջ կյանքը լճացած է, անշարժ: Զորյանի հերոսների դարգացման ուղին բարդ է և հետաքրքրական: Ծեր Պողոսից («Բարեկամներ») մինչև Հովսեփը («Հեղկոմի նախադահը») անճանաչելիս են փոխվում է ամեն ինչ. անճարակ, անսկզբունք, կամքից և սլաքարելու որևէ ցանկությունից դուրկ անճնավորության փոխարեն՝ որոշ գաղափարի նվիրված և այդ գաղափարի իրականացման համար վճռական պայքարի սլատրաստ հերոսներ:

Հովսեփը հին ուսուցչի տներ է. տալիս է շարունակ նա զգացել է իր կնոջ խնամքն ու հոգատարությունը: Մինևույն ժամանակ նա սիրում է նրան, սակայն ուսուցչի տների պարտականությունն ստիպում է նրան զոհաբերել այդ սերը: Իր կնոջ եղբայրները հականեր են, նրանք մասնակցում են հակասովետական հեղաշրջման նախապարաստմանը, նրանց պետք է զնդակահարել: Հովսեփի մեջ պայքարում են դեպի իր կինը տածած սիրտ և ուսուցչի տների պարտքի զգացմունքները. նա շատ լավ գիտակցում է, որ

իր կինը դադափարապես հասունացած չէ և դրանից հետո չի կարող իրեն սիրել, որ նրանց մեջ կստեղծվի անջրպետ, այդ պատճառով նա ապրում է որոշ հոգեկան երկվություն, սակայն՝ ունուցիտների պարտքը հաղթանակում է, և նա ստորագրում է հակաների գնդակահարման որոշումը: «Հեղկոմի նախագահը» ժամանակի առումով առաջին արձակ երկն է սովետական թեմատիկայով և նշանակալից երևույթ է այն իմաստով, որ հայ արձակի պատմության մեջ հանդիսանում է շրջադարձային մոմենտ:

Զորյանի հետևողականության ստեղծագործությունների մեջ հատուկ նշանակություն է ստանում «Գրագարանի աղջիկը»: Այս երկը թե՛ իր հասարակական, թե՛ գեղարվեստական արժեքի տեսակետից մինչև այժմ չի գնահատված ըստ արժանվույն: Այս վիպակի մեջ նույնպես հեղինակը գործադրում է իր սիրած ստեղծագործական մեթոդը, այն է՝ ներանալ հերոսներից մեկի մեջ (գլխավոր հերոսի) և երևույթը պատկերել նրա ըմբռնումներով, դեպքերի գնահատականը տալ նրա հասկացողություններով: Այս մեթոդը «Գրագարանի աղջիկը» վիպակում ստացել է իր ամենացայտուն կիրառումը և տվել է գեղարվեստական մեծ էֆեկտ: Թեև հեղինակը երկն անվանել է «Գրագարանի աղջիկը», բայց գլխավոր հերոսը ոչ թե գրագարանի աղջիկն է՝ Վիկտոր Դանիելյանցը, այլ նրա մայրը. այդ ոչ միայն այն պատճառով, որ երկի մեջ սկզբից մինչև վերջ ներկա է մայրը, և ոչ այն պատճառով, որ մյուս կերպարները նույնպես ներկայացվում են մոր միջոցով, այլ այն պատճառով, որ դեպքերի ամբողջ հյուսվածքը տրված է մոր կերպարով, որ այդ դեպքերը գնահատված են մոր աշխարհայացքի և աշխարհըմբռնման միջոցով: Հեղինակը, կարծեք, մի կողմ է քաշվում, իր դրիչը հանձնում է այդ հերոսուհուն, և սա է դրում վիպակը, և հեղինակն այդ կատարում է այնքան հարազատորեն և համոզիչ, հերոսի ինքնացուցադրումը կատարված է այնքան բնական և ճշմարտացի, որ ներկայացվող կերպարը դառնում է վառ և կենդանի: Մոր կերպարը Զորյանի ստեղծած հաջող կերպարներից մեկն է: Այդ կերպարը իր հոգեբանությամբ, իր ապրումներով, իր դատողություններով ու արտահայտությունների ձևերով, գործածած լեզվով՝ համեմված ժողովրդական առածներով և ասույթներով, ժողովրդական լեզվի շարահյուսական խտացումների գործադրումով՝ վերին աստիճանի տիպականացված է և իր ժամանակի աշխատավոր հայ մոր կերպարի լավագույն կերտվածքն է հանդիսանում: Այս տեսակետից նույնպես «Գրագարանի աղջիկը» ներկայացնում է գեղարվեստական մեծ արժեք:

«Գրագարանի աղջիկը» վիպակում հեղինակը կարողացել է սեզմ, բայց ընդգրկող գծերով տալ Փետրվարյան և հատկապես Հոկտեմբերյան ունուցիտի ազդեցությունը Հայաստանում և այդ ազդեցության տակ խմորվող դեպքերը, որոնց աստիճանական զարգացումը բերեց Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելուն: Գիչ, բայց բնորոշ շտրիխներով պատկերված է դասակարգային պայքարի դինամիկան, ունուցիտն ու ժողովրդի առաջնությունը, կոնտրակուլցիայի դիմադրությունը, այդ դիմադրության հաղթանարումը և ունուցիտի հաղթանակը Հայաստանում: Այս երկի առավելություններից մեկն այն է, որ ունուցիտի դիտված է իր լինելիության, իր անման, զարգացման մեջ: Հեղինակը կարողացել է ցույց տալ, որ շար-

ժուռը, թեև սկզբում փոքրածավալ՝ ունի աճման հնարավորություն: Հեղինակը դինամիկայի մեջ է դիտել նաև ուկրաինացիների ազդեցությունը մանր-բուրժուական խավերի վրա: Մոր կերպարն իր աստիճանական զարգացման մեջ լուրջ պրիզմա չէ, որի միջոցով դիտված է երևույթը. հեղինակին հաջողվել է այդ կերպարով ներկայացնել ժողովրդական դանդախներին հասարակական աճը: Չնայած մայրը դեռևս չի գիտակցում դեպքերի քաղաքական իմաստը, բայց արդեն խախտվում են նրա կրոնական գզացմունքները, և նա հասնում է բուրժուազիայի էություն ըմբռման՝ թեև յուրովի, պրիմիտիվ ձևով: Սկզբում նա կուրորեն հավատում էր իր տանտիրոջը՝ Մեխակին—քաղաքի «պատվավոր» մարդկանցից մեկին, բայց շուտով հասկանում է, որ իր աղջիկը ճիշտ էր ասում, թե «հարուստները խիղճ չունեն, նրանք լավ են, երբ քեզանից օգտվում են, երբ իրանց համար բան ես անում, երբ խոնարհ ես: Դրուստ որ... աչքերս բացվեցին» («Գրադարանի աղջիկը», 1934 թ. հրատ., էջ 79):

Սեղմ գրելու արվեստը Ջորջանը գործադրում է նաև «Գրադարանի աղջիկը» վիպակում: Մեխակի, նրա կնոջ և երկու աղջիկների կերպարները տրված են սեղմ, բայց բնորոշ գծերով: Այդ ընտանիքով ցուցադրված է բուրժուական ընտանիքի բարոյական սնանկությունը, այլասերվածությունը: Առանձնապես այդ շեշտված է Անիչկայի և Սոնիչկայի կերպարներով, որոնք ամեն օր շպարվում են և վազում հոմանիսների որսի: Այս երկու կերպարները, որոնք իրենց նախորդներն ունեն «Վահանի ցավը» նորավպի մեջ, իրենց զարգացումն են ստանում «Սպիտակ քաղաքի» հերոսներից մեկի՝ Ռոզայի կերպարի մեջ:

Մոր կերպարից հետո ուշադրություն արժանի է Վիկտորի կերպարը: Այդ կերպարը նույնպես ունի իր նախորդներն ու շարունակությունը հետևյալ ձևով—Դանիելը («Վախը»), Հովսեփը («Հեղկոմի նախագահը»), Վիկտորը («Գրադարանի աղջիկը»), Տիգրանը («Սպիտակ քաղաք»): Այս շարքի մեջ իր ուկրաինացի կոփվածությունը, իր վճռականությունը, արդիվները հաղթահարելու իր տոկուն կամքով՝ հատուկ նշանակություն է ստանում Վիկտորը:

5

Ջորջանի հետոկոտեմբերյան շրջանի երկու այլ աշխատությունները «Վարդաձորի կոմունան» և «Սպիտակ քաղաքը» աստիկերում են գյուղի ու քաղաքի սոցիալիստական առօրյան, գյուղի ու քաղաքի վերակառուցման, վերափոխման աշխատանքը:

«Սպիտակ քաղաքը» վեպի մեջ արժարժված են մի շարք պրոբլեմներ—քաղաքի սոցիալիստական շինարարությունը, սովետական ընտանիքի հարցը, հին և նոր սկզբունքների փոխհարաբերությունը խնդիրը: Վեպի հիմնական գաղափարական առանցքը, որի շուրջը դառնում է սյուժե—հին և նոր մարդկանց հին և նոր ըմբռումների բաղխումն է, պայքարը: Նորն արտահայտված է վեպի գլխավոր հերոս Տիգրանի միջոցով, հինը՝ Ռոզայի, Իլիասի, Միրյանի: Տիգրանը կոմունիստ է. նա հավատում է իր գործին և ամբողջ հոգով նվիրված է դրան: Ապագայի հեռանկարը նրա համար դար-

ձել է կիրք, որը կլանում է նրա ամբողջ էությունը: Նա հավատացած է, որ նոր կենցաղը, նոր հոգեբանությունը հնարավոր է ստեղծել նոր պայմանների մեջ միտյն, ուստի նա ձգտում է հիմնովին վերակառուցել հին քաղաքը, ստեղծել նոր՝ կոլեկտիվ ձգտումներին նպաստող բնակարանային պայմաններ, նոր տներ, որովհետև, ինչպես Տիգրանն է ասում՝ «հին տունը պատավի նման նոր թարմ բան չի ընդունում իր մեջ... հին սովորությունները, հին կենցաղը, հին հոգեբանությունը, նախապաշարունակներն ու տրագիգիաները հին տներում ավելի երկար են ապրում»:

Տիգրանի հակադրությունն է բուրժուական մտավորական Միրյանը: Նա կյանքի վրա նայում է որպես մի ասպարեզի, որից պետք է առավելապես օգտվել: Ամեն ինչ, որ հնարավոր է և կարելի է վերցնել՝ այդ թույլատրելի և համարում նա: Կինը, փառքը, դրամը, ապրուստի և վայելքի բոլոր միջոցների ստեղծումը կազմում են նրա մտավոր ու հոգեկան ձգտումների բովանդակությունը: Իր աշխատանքի հասարակական նշանակությունը, նպատակադրման դադավարական կողմը նրան բոլորովին չի հետաքրքրում: Բուրժուական մտածողության և բուրժուական բարոյականի տիպիկ ներկայացուցիչ է Միրյանը:

Բուրժուական դաստիարակության անդրադարձումը կնոջ հոգեբանությունից միջոցով տվել է հեղինակը Ռոզայի կերպարով: Ռոզան և Միրյանը միևնույն մտածողությունն ունեն՝ վերցնել առավելագույնը կյանքից: Իրենց եսի ձգտումների բավարարման համար նրանք կանգ չեն առնում որևէ խոչընդոտի առաջ, չունեն որևէ սրբություն, որևէ սկզբունք, որը կարելի չլինի ոտնահարել: Գոյություն պայքարը նրանք հասկանում են բիոլոգիական իմաստով, կյանքի հասարակական կողմը նրանց համար անըմբռնելի է: Ռոզան այս վեպի ամենահաջողված տիպն է և դիտված է միջավայրի մեջ, նա իր մոր, իր քեռու և առհասարակ իր քաղքենիական-բուրժուական միջավայրի ծնունդն է: Հեղինակին հաջողվել է Ռոզայի ողջ էությունն արտահայտել հետևյալ սեղմ, բայց տիպը միանգամայն ցայտուն դարձնող խոսքերի մեջ. «Պետք է կյանքը վայելել, МИЛАЯ, ասում է Ռոզան, երկրորդ անգամ աշխարհ չենք գալու»: «Կյանքը ի՞նչ է, եթե ոչ—սիրել, լավ հագնվել, լավ գրոսնել, ձամբորդել. մնացածը դատարկ բան է. СУЕТА СУЕТ, ո՞նց որ կասեր քեռիս... Մարդուս լավ ապրելն է մնում: Ի՞նչ վերաբերում է երեխաներիդ—դրա համար է, որ չեմ ուզում երեխա ունենալ: Ա՛յ, տեսնում ես, որ երեխան, մորս ասած, «ոտի կապանք է»...»:

Անա այս կնոջ ազդեցություն տակ է ընկնում Տիգրանի կինը՝ Աննան:

Աննայի կերպարը վեպի նպատակադրման տեսակետից չափազանց կարևոր է: Այս կերպարի միջոցով հեղինակը ցույց է տալիս երկու ազդեցությունների առկայությունը՝ Տիգրանի և Ռոզայի: Ինքը՝ Աննան, ինչպես երևում է Ռոզայի վերհիշումներից, պատկանել է նույն միջավայրին, ինչ որ Ռոզան. նա նույն հայացքներն է ունեցել, և եթե ամուսնացել է կոմունիստի հետ, ապա սոսկ այն պատճառով, որ ենթադրել է, թե կոմունիստներն ամենից լավ պիտի ապրեն: Նրա կյանքը ամուսնական շրջանում ընթանում է համեմատաբար խաղաղ, երեխաները, ընտանեկան հոգսը կլանում են նրա ժամանակը և այլ հետաքրքրություն ասպարեզ չեն թողնում:

Տիգրանն իր շիտակ, ազնիվ, զիրք բնավորությամբ դժգոհության որևէ աօրթ չի տալիս:

Այդ խաղաղ կյանքի մեջ Ռոդան իր «մեծ քաղաքի», ավելի ճիշտ կլինի ասել, բուրժուական սովորույթի հովերով արկերծում է մտցնում: Այդ բնտանեկան կյանքը, որը Ռոդայի իդեալը չէ, անմիջապես դառնում է խոսակցության առարկա և Ռոդայի դատողությունների ազդեցության տակ՝ Աննայի մեջ վերականգնվում է նախկին կիսը: Ահա այստեղից սկսվում է ընտանեկան դրաման, որի հանգուցը հյուսվում է Աննայի ու Միրյանի սիրո շուրջը և լուծվում Տիգրանի ներողամտությամբ: Տիգրանն Աննայի քայլը պատճառաբանում է նրանով, որ վերջինս չի ընդգրկված հասարակական աշխատանքի մեջ, որի համար ինքն իրեն է մեղադրում և դրանով իսկ դանում Աննայի արդարացումը:

Անշուշտ, Տիգրանի կերպարի մեջ կան ոռոմանտիկական տարրեր, ոռոմանտիկական է նույնպես վեպի վերջավորությունը: Վեպի վերջում Տիգրանն ավելի շուտ հեղինակի՝ այդ խնդրում ունեցած հայացքի կրողն է հանդիսանում, քան կենդանի մարդ: Նրա վարմունքը՝ սիրած կնոջ դավաճանությունն այդպես շուտ և առանց տանջանքների ներկելը՝ գեղարվեստորեն չի պատճառաբանված: Շատ ավելի ռեալիստորեն է տրված բուրժուական ընտանիքը՝ հանձինս Ռոդայի և Իլիասի: Իլիասը նայում է իր կնոջ վրա լոկ որպես հաճույքի առարկայի ե գոհ է նրա կոկետությունից: Ռոդայի քմահաճույքների կատարումը նույնպես հետապնդում է այդ նպատակը:

Այս վեպի հետաքրքրական կերպարներից է նույնպես աղախնու՝ Բուրաստանի կերպարը, որը դեռևս նահապետական բարքերի անաղարտությունը պահպանել է և ամբողջ հոգով հակակրում է «լպստած» Ռոդային, արտահայտելով միաժամանակ հեղինակի հակակրանքը:

6

Հեղինակի վերջին ստվար աշխատությունը «Մի կյանքի պատմություն»-ն է: Վեպը դեռ չի ավարտված, սակայն գրված երկու գրքերը կարող են գաղափար տալ վեպի մասին:

«Մի կյանքի պատմություն»-ը սյուժետային կենտրոնն չունի, գա մեմուարային վեպ է իր բոլոր առանձնահատկություններով: Այս տեսակետից նա հիշեցնում է Շիրվանզադեի «Կյանքի բովից»-ը, այն տարբերությամբ, որ «Կյանքի բովից»-ն ավելի մոտենում է մեմուարի, իսկ «Մի կյանքի պատմություն»-ը՝ վեպի: Այս վեպի մեջ Ջորջանի վրձինը զանազան ներկեր ունի, ներկեր, որոնք հիշեցնում են հեղինակի անցյալ ստեղծագործությունը, և ներկեր, որոնք նոր են ու թարմ, Ջորջանի ստեղծագործական ոճի մեջ նորություն է հատկապես վեպի մի մասը—փաստաբանի և իր կնոջ մասին եղած նկարագրությունը, որը հիշեցնում է բալզակյան ոճը: Այս վեպի մեջ էլ հեղինակը միացել է մեծ մասամբ նովելիստ: Կան գլուխներ, որոնք կարելի է զատել որպես առանձին նովելներ:

Գլխավոր հերոսը՝ Աուրենը, մասերն ու գլուխներն իրար կապող կենտրոնն է, որի շուրջը դառնում է վեպի հարուստ բովանդակությունը: Այդ

բովանդակությունը 20-րդ դարի առաջին քառորդի հայ գավառացի երիտասարդի պատմությունն է: Այդ գլխավոր հերոսի շուրջը հյուսվում են զանազան դեպքեր, դառնում են զանազան դեմքեր և ուրվագծվում քառորդ դարի պատմություն: Այս վեպը հրաշալի դիրք է առանձնապես պատանիների համար, գրված է քնարական շնչով, տեղ-տեղ ջերմության և հուզականության սքանչելի օրինակներ տալով: Այս վեպի մեջ հեղինակը նորից անդրադառնում է իր մանկական տարիներին, նկարագրում գավառական փոքրիկ քաղաքը, որն այնքան ծանոթ է Զորյանի ընթերցողներին: Այստեղ նա ընդհանրացնում և ի մի է բերում իր տպավորությունները, սակայն հեղինակի հայացքները փոխվել են, փոխվել է նրա ստեղծագործական մեթոդը. նա ոչ միայն արտացոլում է իրականությունը, այլև դատավճիռ է կարգում այդ իրականության նկատմամբ: Նկարագրելով ժամանակի սոցիալական հարաբերությունները, նա ընդգծում է իր տենդենցը, բողոքում ցարական գաղութացման և ասիմիլացիոն քաղաքականության դեմ, նկարագրում ցարական բյուրոկրատիայի ուժիմը, հայկական դպրոցների փակումը և բռնի ուսուցման քաղաքականությունը: Երկրորդ հատորում կյանքը շատ ավելի հախուռն է, անմիջապես աչքի է դարձնում գավառի և մեծ քաղաքի տարբերությունը, զգացվում է քաղաքային կյանքի եռ ու զեռը, շարժունությունը, հակասությունները: Երկրորդ հատորում մեծ տեղ է բռնում նաև բանվորական շարժման, ռևոլյուցիոն ընդհատակյա աշխատանքի նկարագրությունը: Այս ընդարձակ աշխատության մեջ ընթերցողի աչքի առաջով անցնում են բազմաթիվ կերպարներ, որոնք ներկայացնում են գավառի ու քաղաքի կյանքը:

7

Տարիների ընթացքում Ստեփան Զորյանը ձեռք է բերել դրական դպարի կուլտուրա: Այդ կուլտուրան արտահայտվում է նրա ողջ գրելակերպի մեջ:

Զորյանի արվեստի համար ամենից ավելի բնորոշն է պարզությունն ու բնականությունը—պարզություն լեզվի, ոճի, պատկերների և տիպերի կերաման մեջ: Այդ պարզությունը ներդաշնակում է այն կյանքին, որի արվեստագետն է Զորյանը: Զորյանն իր ողջ ստեղծագործական էությունը իր միջավայրի ծնունդն է, նա չի կեղծում, չի խտացնում իր նկարագրած կյանքի գույները: Զորյանի միջավայրը, այդ միջավայրից ստացած իր սպավորությունները հենց ատաղձ են հանդիսացել իր ստեղծագործություններին ոչ միայն տալով դեպքեր ու տիպեր, այլև պատկերավոր մտածողության հենք: Դա ցայտուն կերպով երևում է Զորյանի պատկերավորության միջոցների մեջ, որոնցից բերենք համեմատության մի քանի օրինակներ.

«Եփրեմ պապի գլուխը շարունակ դողում էր հասած արեածաղկի պես» («Պապն ու թոռը»): «Կաշաղակի բները ծառերի վրա» նամանցված է «ճղների արանքն ընկած հովվի վափախի», կամ հետևյալ համեմատությունը՝ «Օհանի սիրտը քցում էր ոնց որ խնոցի»:

Պատկերավորության միջոցներ շատ չի գործածում Զորյանը, նա

էֆեկտի է հասնում այլ միջոցներով, սակայն երբեմն Զորյանին հաջողվում է տալ պատկերավորութեան շատ յուրատիպ օրինակներ այսպես, օրինակ՝ ալիքները, որոնք «մոռնալով զարնվում էին միմյանց», համեմատված են «իրար կրծոտող շներին» հետ, կամ ջրվեժը նմանեցված է «ժայռից կախված առասպելական միրուքի», որ «ցնցվում ու տատանվում է հովից»։ Վերին աստիճանի օրիգինալ է անձրևի նկարագրութունը— «կայծակը փայլատակեց, և նրա լույսի մեջ անձրևը թվաց երկնքից կախված առեջի թելեր»։

Զորյանը հաճախ ինքնատիպութեան է հասնում նաև հերոսների արտաքին նկարագրութեան մեջ։ «Վախը» նովելի հերոսներից մեկը— մի սպա՝ նկարագրված է հետևյալ ձևով. «կապույտ քիթ, զարու հասկերի նման րարակ շեկ բեխեր և թուխ, մսի մեջ կորած բուրբ աչքեր»։ Այս սեղմ նկարագրութունը հերոսի արտաքինը միանգամայն տեսանելի է դարձնում. այստեղ երևում է նույնպես դյուզական պատկերներով մտածելը— բեխերը՝ գարու հասկեր։ Սևում գրելու արվեստին Զորյանը հասնում է նաև արտաքին նկարագրութունների մեջ. հայկական լեռնային գյուղի տիպիկ պատկերը տրված է հետևյալ ձևով. «Մի նեղ ձորակի մեջ, սարի արևադեմ լանջին կպած, կաղնուտը նայում է երկնքին»։ Հեղինակը բնորոշ, րայդ խոշոր շտրիխներ է գործածում, վրձինի մեծ շարժումներ— նեղ ձորակ, սարի արևադեմ լանջ, որին կպած է գյուղը։ Գյուղի դիրքի պատկերացումն անմիջապես ստացվում է։ Շատ բնորոշ և յուրատիպ ձևով է տվել հեղինակը նաև իր ծննդավայրի ընդհանուր նկարագրութունը— «Սարերի արանքն ընկած փոքրիկ քաղաքը նոր կղիմիսդրե տանիքներով նմանվում է խոր ափսեի մեջ լցրած խմորեղենի» («Հեղկոմի նախագահը»)։

Ինչպես այս պատկերների, նույնպես և տիպերի կերտման եղանակների մեջ երևում է Զորյանի հաջողութեան պատճառներից մեկը՝ նրա նուրբ դիտողականութունը։ Տիպերի կերտման իր երկու եղանակներն էլ— հերոսի մեջ ներանալը և տպավորութունների հաղորդման ձևը— հենվում են այդ նուրբ և զարգացած դիտողութեան վրա։

Իր տիպերի կերտման, նկարագրութունների, պատկերավորութեան միջոցների և առհասարակ ողջ գրելակերպի մեջ Զորյանը ռեալիստ է. իրականութեան զգայնութունը չափազանց ուժեղ է նրա մոտ։ Զորյանը հրապարակ եկավ այն ժամանակ, երբ հայ գրականութեան մեջ իշխում էր լալկան ոռոմանտիզմը, երբ վերամբարձ ոճը և էժանագին, պաթետիկ զգացմունքները համարվում էին գեղարվեստականութեան ապացույցներ, բայց իրականութեան այդ ուժեղ զգայնութունը ցույց տվեց նրան միայն սեռալիզմի ճանապարհը։ Զորյանի ռեալիզմը նրա գրական դործունեութեան առաջին շրջանում վերին աստիճանի ժուժկալ է, հաճախ ավելի քան պետք է։ Սյդ ժուժկալութունը երբեմն փաստել է Զորյանի ոճին, զրկել է այդ ոճը անհրաժեշտ պայծառութունից։ Սակայն իր լավագույն գործերի մեջ Զորյանը հասնում է ոճի յուրահատուկ պայծառութեան, պայծառութուն, որի մեջ կա յուրատեսակ մեղմութուն, նույնիսկ ցնցող տեսարանները մեղմանում են հեղինակի վրձինի տակ։ Վառ գույներ Զորյանը չի սիրում. նա կիսագույների հեղինակ է։ Այդ կիսագույներն էլ ողողված են ոչ թե արևի, այլ լուսնակի լույսով։ Զորյանի ոճին հատուկ է նաև քնարական

ջերմությունը, մանավանդ իր լավագույն գործերի մեջ նա հասնում է խոսքի և գրացմունքի բանաստեղծություն:

Զորյանն արձակագիր է, բայց երբեմն հանդես է բերում բանաստեղծի հոգի: Զորյանի պոեզիկ զգայնությունն օրինակ կարող է հանդիսանալ «Ծանուկներ» արձակ, սքանչելի բանաստեղծությունը, որի մեջ մեծագույն քննությունամբ նկարագրված են երեք որբ մանուկներ: Զորյանը գիտե տեղին գործածել զգացմունքի նոտաներ և այդ շաղկապելով իր գրելակերպի պարզության հետ, հասնել ցանկալի էֆեկտի: Դրան նպաստում է նաև այն հանդամանքը, որ նա ունի մշակված ու կիրթ լեզու, և լավ գիտե իր նկարագրած կյանքը: Այդ արտահայտվում է ոչ միայն նկարագրությունների, այլև հերոսների խոսակցություն մեջ, որ վերին աստիճանի տիպիկ է և բնորոշ: Զորյանի որոշ հերոսներ իրենց խոսակցություն այդ տիպիկությամբ դառնում են ցայտուն և շոշափելի: Հեղինակին հաջողվում է նաև բնության նկարագրությունը: Անմիջապես զգացվում է, որ հեղինակը բնությանն անծանոթ մարդ չէ, որ նա ապրել է բնության թովչանքը, զգացել է նրա գեղեցկությունը:

Զորյանը գրել է վեպեր և նորավեպեր, սակայն նրա գրական փառքը կազմում են նորավեպերը: Որպես նորավեպագիր, նա նվաճել է իր մնայուն և կարևոր տեղը մեր գրականության մեջ:

Զորյանի երկերը թարգմանված են մի շարք լեզուներով և ունեն ընթերցողների լայն շրջան: Նրա, որպես գրողի, արժեքը գերաճել է հայ գրականության սահմանը և ստացել համամիութենական նշանակություն:

СТЕПАН ЗОРЯН

(Р Е З Ю М Е)

Степан Зорян является одним из выдающихся представителей армянской советской прозы.

Творческая деятельность Зоряна делится на два периода: дооктябрьский и послеоктябрьский. В первом периоде Зорян реалистично изобразил нравы „мелких“ людей города и провинции. Он показал трагедию угнетенных людей, находившихся под пятой царизма, национальной буржуазии и в окопах патриархальных нравов и предрассудков.

Одним из удачных сборников Зоряна является „Война“. В новеллах этого сборника автор изображает процесс постепенной переделки сознания мелкобуржуазных слоев общества под влиянием войны и революции.

Это изменение сознания масс под влиянием Великой Октябрьской революции ярко выражено в повестях—„Девушка из библиотеки“ и „Председатель ревкома“. Зорян в этих повестях изображает гражданскую войну и процесс установления Советской власти в Армении.

В своих последующих произведениях („Белый город“ и „Вардазорская коммуна“ Зорян рисует социалистическое строительство города и деревни.

Большим событием является в армянской советской прозе роман Зоряна „История одной жизни“. В этом романе он воспроизводит жизнь армянского народа в условиях самодержавия за последние десятилетия.

Зорян—крупный новеллист. Он умеет в маленьких новеллах сжато и красочно показать целую полосу жизни в ее характерных чертах. Зорян—подлинный продолжатель традиций армянской классической прозы.

Произведения Зоряна переведены на многие языки народов Советского Союза и пользуются большой популярностью.

М. Июсян

Проф. д-р геологич. наук О. КАРАПЕТЯН

О ВОЗМОЖНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОИЗВОДСТВА В АРМЕНИИ ИЗВЕСТКОВО- ПУЦЦОЛАНОВОГО ЦЕМЕНТА

Известно, что смесь некоторых естественных гидравлических добавок в виде вулканических мелких выбросов (пуццоланов, санторинских земель и т. п.) с известью при совместном перемоле их, затворения с водой образует растворы, способные затвердевать не только в воздухе, но и под водой.

Такие материалы, придающие известе гидравлические свойства, известны в строительном деле под названием *цемянок* или *гидравлических добавок*.

Те же добавки применяются также и в смеси с портланд-цементом. В первом случае они называются *известково-пуццолановыми цементами*, а во втором случае — *пуццолановыми портланд-цементами*.

Последние суть продукты, получаемые путем тщательного механического смешения заводским способом *портланд-цемента* или готового *клинкера* с мелко измельченными гидравлическими добавками. Весовой процент портланд-цемента в этой смеси определяется в зависимости от состава и свойства добавки.

При изготовлении известково-пуццоланового цемента не требуется ни клинкера, ни портланд-цемента. Наибольшее значение для использования местных сырьевых ресурсов в области вяжущих растворов приобретают в настоящее время растворы на базе известково-пуццолановых вяжущих материалов. Кроме относительной дешевизны, вяжущие материалы более доступны для местной промышленности как в отношении получения исходных материалов, так и в отношении организации технологических процессов.

Путем организации цомольно смесительных установок без обжига пуццоланов, при смеси последних с известью получается прекрасный вяжущий материал. Весовое содержание извести обычно колеблется от 15 до 30%.

Современное строительство требует новых стройматериалов для современных конструкций. Спрашивается, какая причина, что при наличии в Армении огромного количества пуццоланов до сих пор эта промышленность осталась на точке замерзания. Причиной тому, по моему, служат крайне скудные знания в отношении свойства имеющегося в изобилии в Армении сырья в виде пуццоланов.

В 1931 году мною был поставлен вопрос перед ВСНХ Армении — использовать это сырье для изготовления известково-пуццоланового цемента.

Для разрешения этой проблемы специально был вызван в Армению крупный специалист проф. С. И. Дружинин, который вполне одобрил и приветствовал реализацию этого дела в Армении. Для организации этого производства были куплены помольные установки.

В моем докладе на первой закавказской конференции по бетону и железобетону — о значении естественных материальных ресурсов Арм. ССР в бетонном деле вновь был выдвинут вопрос об организации в Армении производства известково-пуццоланового цемента. Конференция, одоблив эту идею, постановила:

„Конференция также находит необходимым поставить изучение вопроса о получении высококачественного известково-пуццоланового цемента на базе лавалинских жирных известняков, пуццоланов и гидравлической извести на базе джаджурских известковых мергелей“.

На конференции относительно производства и применения известково-пуццолановых цемента было признано необходимым:

а) Организовать помольные установки для размол гидравлических добавок в первую очередь на предприятии Ани-пемза.

б) Организовать помольно смесительные установки для известково-пуццолановых цемента и пр.

в) Производство известково-пуццолановых цемента должно базироваться, в первую очередь, на применении анинской пемзовой мелочи и пр. (см. печатный сборник № 3. Итоги первой закавказской конференции по бетону и железобетону, 1936 г., Тифлис).

Значение местных новых строительных материалов в современном строительстве достаточно четко определено в соответствующих постановлениях Партии и Правительства, указавших на необходимость широкого развития промышленности местных строительных материалов в целях удовлетворения потребностей растущего социалистического строительства.

Находя своевременным организацию производства пуццолано-

вого цемента в Армянской ССР, как важнейшее задание в третьей пятилетке, следует ускорить это начинание.

Разрешение этой проблемы имеет сугубую актуальность. Необходимо лишь сломить существующую инертность и скептицизм относительно этого производства.

Еще с древних времен римляне были знакомы с гидравлическими свойствами вулканических мелких выбросов, в изобилии представленных в окрестностях Рима, Неаполя и пр. К числу таких продуктов вулканических извержений принадлежат пуццоланы, добываемые у подошвы Везувия, в местности *Пуццоли*, откуда эти продукты и получили свое название.

Санторинские земли известны на некоторых островах Греческого архипелага — Санторино, Аспронизи и пр. Подобные материалы римляне добывали также на берегах Рейна в Германии. Впоследствии, по примеру римлян, такие же продукты были открыты в Оверне—во Франции, в Андернахе—в Германии и в др. странах, где имеются новейшие вулканические выбросы.

Арм. ССР, как страна новейших вулканических центров, обладает в изобилии этими вулканическими продуктами.

Начиная со времен древних римлян, строительство применяло эти вяжущие материалы на многих сооружениях, особенно в гидротехнических работах, учитывая особую устойчивость пуццолановых добавок в водах не только пресных, но и соляно-морских. По этим именно признакам царская Россия ввозила значительное количество этого сырья из Италии и Греции при возведении сооружений Кронштадта, Одесского порта и проч. Повидимому, наши предки в Армении были знакомы с этими материалами и их свойствами под влиянием римской и греческой культуры.

Многие монументальные здания, храмы, палаты, мосты, водопроводы древней Армении, возраст которых исчисляется более тысячелетий, поражают нас необыкновенной прочностью их вяжущих материалов.

Вокруг них складывались легендарные представления вроде того, что, мол, растворы этих сооружений были приготовлены на молоке или на белках яиц и проч.

Однако, многочисленные исследования показали ложность подобных представлений. Вся тайна заключается в том, что многие вулканические выбросы Арм. ССР, в том числе туфы и некоторые виды пемзовой мелочи, обладают такими же гидравлическими вяжущими свойствами, как и пуццоланы.

Теперь только выясняется, что древние монументальные сооружения, храмы и здания развалин гор. Ани возведены на базе раствора извести и анийской пемзовой мелочи, известной под именем анийского пуццолана.

Вначале, при эксплуатации пемзовых залежей Ани-пемзы, пемзовая мелочь шла в отвал и являлась большим бременем и помехой для развертывания рудничного хозяйства. Применение этих материалов в качестве песка при составлении растворов показало, что пемзовая мелочь является не только простым заполнителем, но и отличной гидравлической добавкой, увеличивающей схватывающее свойство растворов; теперь этот материал под названием анийской пуццоланы идет как добавка в цементном производстве закавказских цементных заводов и на базе этого материала изготавливается пуццолановый портланд-цемент.

Многочисленные опробования дали целый ряд доказательств о прекрасных гидравлических свойствах этого материала, после чего быстро стали гаять отвалы рудников Ани-пемза под напором интенсивно растущего требования строительства на этот материал, именующийся анийским пуццоланом.

Параллельно с практическим внедрением пемзовой мелочи в строительство ряд научно-исследовательских строительных организаций произвел серьезные работы над изучением свойств этого материала.

К таким серьезным работам относятся труды „Рус-Черстря“, Всесоюзного института минерального сырья (труды инж. Михайлова, Попова), Института закавказского сооружения, работы лаборатории проф. Кинда в Ленинграде, работы проф. Александрова И. А. — „Производство и свойство пуццолановых цементов на основе пемзы и туфов“ („Строительные материалы“, № 4, 1932 г.) и т. п.

Работа проф. Александрова И. А. обсуждалась в московской комиссии по добавкам в 1932 г. и получила следующую оценку:

„Исходя из данных инж. Александрова, показавших, что 80% пемла (анийский пуццолан) и 20% извести, будучи теснейшим образом перемешаны, дают хороший известково-пуццолановый цемент, обратить внимание Союзцемента на *необходимость развития и внедрения в практику* этого вяжущего гидравлического материала, более дешевого, чем портланд-цемент и могущего частично заменить последний“.

Такое же решение вынесла первая закавказская конференция по бетону и железобетону.

Таким образом, вяжущее свойство анийской пемзовой мелочи получило свое научно-практическое признание в отношении необходимости изготовления известково-пуццоланового цемента.

Запасы пемзовой мелочи в Ани-пемзе весьма значительны и гарантируют на долгие годы производство известково-пуццоланового цемента. Запасы пемзовой мелочи так называемого пуццолана на одном лишь центральном участке Анийского месторождения, на площади 168 гектаров, определены и утверждены РКЗ бывшим Закав-

казским Геологическим трестом в размере 12.689.960 куб. метров (прот. № 2, РКЗ, Зак. Геол. треста, 28/IV — 1931 г.).

Известняк же в неисчерпаемом запасе имеется в Давалинском месторождении. Кроме этого месторождения, неисчерпаемые запасы хороших известняков имеются около ст. Агин.

Таким образом, в отношении запаса сырья производство известково-пуццоланового цемента вполне обеспечено. Имеются налицо прекрасный, уже испытанный так называемый анийский пуццолан и давалинская чистая, весьма жирная известь.

В третьей пятилетке для гидротехнических сооружений республики требуется огромное количество гидравлического цемента. Строительство это сильно заинтересовано вопросом получения известково-пуццоланового цемента.

Строительство нового известково-пуццоланового завода в третьей пятилетке, по нашему мнению, должно идти в первую очередь по этой линии.

Постройку кадрового цементного завода довольно большой мощности нельзя считать реальной и обоснованной. Но для частичного покрытия потребности крупных строек, а равно и удовлетворения нужд районного строительства, в частности гидравлических сооружений, диктуется необходимость постройки нового завода для производства указанного сорта цемента соответственно небольшой мощности.

Важность и актуальность организации цементных установок при крупных гидротехнических строительствах отражены в специальном постановлении СНК СССР от 17 ноября 1937 года.

Для этой цели целесообразно завод нового типа основать в г. Ереване.

В вопросе определения пункта строительства завода решающим фактором служат сырьевая база и пункты потребления. Не меньшую роль играют в этом деле энергетические и транспортные факторы и возможность комплектования рабсилы.

Все эти условия возможно создать в самом г. Ереване.

Мощность завода, в первую очередь, должна быть небольшая, — даже в полузаводском масштабе. В состав завода войдет, главным образом, помольно-смесительный цех. Вопрос водоснабжения легко разрешим в г. Ереване.

Все другие условия производства известково-пуццоланового цемента именно в Ереване весьма благоприятны.

При рациональной постановке этого дела в цемента этого сорта будет нуждаться не только армянское, но и союзное строительство.

Для начала этого дела в первую очередь потребуется приоб-

ретение помольно-смесительного оборудования, соответствующего типу цементного производства.

Рост строительства в третьем пятилетии выдвигает большую потребность в новых видах дешевых материалов и в частности в этом новом типе цемента, являющемся одним из лучших вяжущих материалов.

28/XII—1940 г.

г. Ереван.

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿՐԱՊՈՒՑՑՈՒԱՆԱՅԻՆ ՑԵՄԵՆՏ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Դեռ հին ժամանակներից հայտնի է, որ հրաբուխներից արտավիժված նյութերը, ինչպես օրինակ՝ ալյուրեղ կոչված պոլեցցոլանները, սանտորյան հողերը, տրասսները և այլ հրաբխային նյութերը, խառնելով կրի հետ, ստանում են ցեմենտի առանձնահատուկ մի տեսակը, որը հիդրավլիկ բնույթ ունի:

Այդ բոլոր արտավիժված հումքերն ունեն քիմիական միատեսակ հատկություններ, որ իրարից տարբերվում են միայն նրանով, որ պոլեցցոլանները, Սանտորյան հողերն ունեն փուխր, մանրացած, ոչ-շաղկապված բնույթ, իսկ տրասսները հանդիսանում են որպես կարծր քարատեսակ: Պոլեցցոլանները մեծ մասշտաբով մշակվում են Վեզով հրաբխի մոտ գտնվող Պոլեցցոլի գյուղի շրջանում, իսկ սանտորյան հողերը՝ Սանտորյան կղզու վրա:

Սովորական պորտլանդ ցեմենտ պատրաստելու համար կրաքարը և կավը որոշ սոկոսային հարաբերությամբ խառնում են իրար հետ, բարձր աստիճանի ջերմությամբ այրում են միասին, նախապես այդ նյութերը փոշիացնելով ազորիքներով: Այդ խառնուրդի այրումը կատարվում է պատվող թանգարժեք վառարանների մեջ և ստացվում է ալյուրեղ կոչված կլիմկեր՝ որը հատուկ ազորիքներով փոշիաձև մանրացնում են և, ալյուրեղով, ստանում են պարտլանդ ցեմենտ: Որոշ տեսակի ցեմենտ պատրաստելու համար այդ ցեմենտներին, սոկոսային որոշ հարաբերությամբ, խառնում են պոլեցցոլաններ, կամ տրասսներ և, ալյուրեղով, ստանում են կրա-պոլեցցոլանային պորտլանդ ցեմենտ:

Կրա-պոլեցցոլանային ցեմենտը գործ է ածվում գլխավորապես ծովային և առհասարակ ջրային շինարարության մեջ: Սովորական ցեմենտը ծովային ջրերում ենթարկվելով ծովային սուլֆատային ջրերի ազդեցության, շուտով կազմալուծվում և քայքայվում է, իսկ կրա-պոլեցցոլանային ցեմենտները, ընդհակառակը, չեն ենթարկվում քայքայման. այդ պատճառով կրա-պոլեցցոլանային ցեմենտների մեծ պահանջ կա ջրաշինարարական պետքերի համար: Այդ ցեմենտը գործ է ածվում նաև սովորական և հիմնավոր շինարարության համար: Հայաստանի շինարարները, հոռմայեցի շինարարների փորձից օգտվելով, հնագույն դարերում կրա-պոլեցցոլանային խառնուրդն օգտագործել են առանց նրանք ազորիքների միջոցով մանրացնելու և իրար

խառնելու: Անի քաղաքի, Զվարթնոց տաճարի, հին կամուրջների շողախը պատրաստված է այդ նյութերի խառնուրդից: Այդ նյութերն առատորեն ներկայացված են Հայաստանում որպես նորագույն հրաբուխների երկրում, ուստի հնարավոր է Հայաստանում ևս հիմնել այդ նոր տեսակի ցեմենտի գործարան, որպիսիներն արտասահմանում՝ Իտալիայում, Փերմանիայում, Ճապոնիայում վաղուց արդեն գոյություն ունեն: Այդ տեսակի ցեմենտը մեծ նշանակություն ունի Սևան-Ջանգու շինարարության և առհասարակ Մովսեսական Միություն շինարարության համար: Երևանը, իբրև կենտրոն, կարևոր դիրք ունի այդ տեսակ ցեմենտ պատրաստելու գործում — Անի-պեմզայից կարող է ստանալ պուցցոլան, իսկ Արարատից (Դավալուից)՝ կիր: Այս առաջարկությունն իրագործելու դեպքում Հայաստանի համար կբացվի արդյունաբերության մի նոր ճյուղ, որը մեծ նշանակություն կունենա թե՛ Միության շինարարության կապակցությունը և թե՛ Հայաստանի համար:

Պրոֆ. դոկտ. Հովհ. Կարապետյան

С. А. МОВСЕСЯН

**ПИРДОУДАНСКОЕ МЕДНО-МОЛИБДЕНОВОЕ
МЕСТОРОЖДЕНИЕ***(Главнейшие выводы)*

Пирдоудан один из крупнейших медно-молибденовых месторождений Союза ССР. Он расположен в западной части Кафанского района Армянской ССР и в настоящее время находится в стадии промышленного освоения.

Географическое положение месторождения определяется координатами $46^{\circ}7'$ восточной долготы от Гринвича и $39^{\circ}9'$ северной широты.

Район Пирдоуданского месторождения принадлежит к области альпийской складчатости и крупных разломов и поднятий южной Армении.

В геологическом строении этой области принимают участие: метаморфические сланцы и вулканогенные породы докамбрия, или нижнего палеозоя, вулканогенные и осадочные толщи юрского, мелового и третичного возрастов. Все упомянутые толщи сложены в крупные складки общекавказского - СЗ простирания, усложненные дизъюнктивными нарушениями. Возраст последней фазы складчатости — послеолигоценовый.

Вулканогенные породы прорваны мощной интрузией гранитоидов третичного (послепалеоценового) возраста, слагающей южную половину Конгуро-Алангезского хребта, на площади до 1000 кв. км. Кроме того, эта интрузия имеет широкое развитие в Иранском Кардаго.

Конгуро-Алангезский интрузив представляет собой сложный плутон, в котором устанавливается несколько последовательных фаз интрузивной деятельности, связанных с процессом дифференциации в едином магматическом очаге.

В центральной части Конгуро-Алангезского хребта, где расположено Пирдоуданское месторождение, выделяются три последовательные фазы интрузивной деятельности. Первая фаза представлена преимущественно монцонитами, подчиненными им кварцевыми монцонитами, диоритами, сиенитами, сиенито-диоритами, габбро-диори-

тами и габбро. Вторая—характеризуется более постоянным составом и представлена, главным образом, банатитами, с незначительными отклонениями состава последних в сторону гранодиоритов и сиенито-диоритов. Третья—самая молодая представлена порфировидными гранитами и гранодиоритами.

Последними проявлениями интрузивной деятельности района являются многочисленные дайки гранодиорит-порфиров, сиенит-порфиров, диорит-порфиров, альбитофиров и относительно малочисленные жилы лампрофиров, аплитов и пегматитов.

В области Конгуро-Алангезского плутона известны многочисленные гидротермальные—медные, медно-молибденовые месторождения. Контактные месторождения железа, меди, молибдена, андалузита, шеелита относительно малочисленны.

Рудопоявление локализуется, главным образом, в периферической части плутона—вблизи контакта последнего с вмещающей вулканогенной толщей, вдоль линий крупных региональных нарушений, а также вдоль относительно мелких разломов, частью выполненных дайками гранодиорит-порфиров и другими, близкими к ним жильными породами. Кроме того наблюдается территориальная связь минерализации с контактами интрузивных пород различных фаз.

Характерными для металлогении района металлами являются медь и молибден. Наряду с ними широко распространено и железо в виде магнетита, гематита и пирита. Свинец и цинк играют подчиненную роль. Более ничтожное распространение имеют мышьяк, серебро и вольфрам, лишенные самостоятельного практического значения. Кроме них в рудах месторождений района встречаются в весьма ничтожном количестве висмут, золото, олово и ванадий.

Интересны процессы концентрации большого количества алюминия в виде минерала андалузита, обусловленные, вероятно, местной миграцией металла в связи с постмагматическими процессами.

Район собственно Пирдоуданского месторождения сложен третичными интрузивными и частью вулканогенными (ср. эоцен?, юра?) породами. Последние развиты в северной части рудного поля и представлены порфиритами и подчиненными им туфами, туфобрекчиями, туффитами;

Среди интрузивных пород, прорывающих вулканогенные, выделяются две основные разновидности (фазы плутона):

1) относительно древние монцониты и подчиненные им кварцевые монцониты, сиениты, сиенито-диориты, диориты, габбро-диориты;

2) более молодые порфировидные граниты и гранодиориты.

Монцониты слагают почти все рудное поле, а порфировидные граниты и гранодиориты—западную и юго-западную части района

месторождения. Контакт между породами обеих групп в районе месторождения тектонический. Их разграничивает крупный региональный тектонический разлом СЗ ($320-340^\circ$) простирания при падении плоскости контакта на северо-восток под углом $45-55^\circ$.

В районе месторождения имеют широкое развитие жильные порфиры, среди которых преобладают гранодиорит-порфиры. Дайки порфиров мощностью от 1—10 до 20—22 м в пределах самого месторождения приурочены, главным образом, к монцонитам и следуют по двум основным направлениям — СЗ и СВ. Падение преимущественно крутое, для первых обычно на СВ и для вторых на СЗ. Мелкие жилы гранит-аплита и аплита редки.

Тектоника месторождения характеризуется в основном наличием указанного выше регионального разлома, контролирующего не только оруденение Пирдоудана, но и значительную часть рудопроявления района (месторождения Агарак, Джиндара и др.). Разлом этот предположительно характеризуется как надвиг (монцониты, издвинутые на порфировидные граниты (?)).

Кроме того, в Пирдоудане известны многочисленные, сопряженные с основным разломом крупные и в особенности мелкие тектонические трещины, развитые, главным образом, в монцонитах. В результате все рудное поле представляет собой примыкающую к надвигу зону интенсивного дробления. Крупные трещины имеют обычно северо-западное ($290-340^\circ$) и северо-восточное ($60-80^\circ$) простирания с преимущественным падением первых на СВ под углом $50-90^\circ$ и вторых — на СЗ под углом $45-75^\circ$. Трещины обеих систем впоследствии были выполнены жильными порфирами и кварцево-рудными жилами.

Полевыми наблюдениями установлена многофазность деформации рудного поля, вызванная частыми передвижками по основному разлому (надвигу).

Минерализация Пирдоуданского месторождения приурочена почти исключительно к монцонитам. Главное рудное поле ограничивается, с одной стороны (с севера), линией контакта монцонитов с вулканогенной толщей и, с другой (с запада и юго-запада), региональным разломом (тектонический контакт монцонитов с порфировидными гранитами).

Оруденение связано, главным образом, с гидротермально измененными в различной степени (редко свежими) монцонитами.

Гидротермальное изменение рудовмещающих монцонитов выражается, главным образом, в окварцевании, серитизации, карбонизации, каолинизации, хлоритизации, образовании калиевого полевого шпата и альбитизации. В измененных породах встречаются следующие минералы (в порядке убывающей распространенности): кварц, карбонаты, калиевый полевой шпат, каолинит, хлорит, сери-

цит, альбит, апатит, эпидот, биотит, турмалин и рудные минералы. Самыми существенными из перечисленных минералов являются первые шесть; остальные играют второстепенную роль. Ко вторичным нерудным минералам относятся гипс и часть каолинита зоны окисления.

Выделяются следующие основные типы измененных пород: 1) серицито-кварцевые (вторичные кварциты), 2) серицито-кварцево-кальполевошпатовые, 3) кальполевошпато-карбонатные, 4) кварц-карбонато-каолинитовые и др. Переходы между ними, как и последних со свежими монцититами, постепенны и неупловимы. Однако, в пространственном расположении различных типов измененных пород наблюдается следующая закономерность: непосредственно в альбанде даек порфиров и крупных кварцеворудных жил развиты наиболее высокотемпературные образования—более интенсивно метаморфизованные породы (вторичные кварциты). По мере удаления от них степень метаморфизма постепенно падает.

Жильные порфириды в пределах рудного поля подвергались в основном тем же гидротермальным изменениям, что и монцититы, с той лишь разницей, что метаморфизм порфиров часто более интенсивен. Они определенно дорудного возраста и нередко секутся кварцеворудными жилами.

Основным типом оруденения Пирдоудана является штокверково-вкрапленный или рассеянный, представленный густой сетью мельчайших рудоносных прожилков и, одновременно, вкрапленностью рудных минералов, приуроченных, главным образом, к гидротермально измененным монцититам.

Жильный тип, имея в целом подчиненное значение, на отдельных участках представляет значительный промышленный интерес.

Штокверково-вкрапленное оруденение, контролируемое, главным образом, дайками гранодиорит-порфиров, а также зонами наибольшего дробления и отдельными крупными тектоническими трещинами (впоследствии выполненными кварцево-рудными жилами), образует вдоль последних зоны мощностью от 1—2 до 20—25 м. По мере удаления от даек, либо кварцево-рудных жил, степень метаморфизма пород и оруденения постепенно падает и уже в свежих монцититах оруденение либо вовсе отсутствует, либо представлено очень слабо. Места пересечения основных рудопроводящих каналов (рудных зон) представляют особенно интенсивную минерализацию (рудные узлы или столбы).

На центральном участке месторождения, где контролирующее оруденение структуры (дайки, крупные трещины, выполненные кварцево-рудными жилами) имеют большое развитие, а главное—расположены близко друг от друга, сопровождающие их рудные зоны,

соединяясь друг с другом, образуют одно сплошное и крупное рудное поле.

В региональном разломе (надвиге) и в примыкающей к нему узкой зоне интенсивно перетертых монцонитов оруденение практически отсутствует.

Гидротермально измененные дайки гранодиорит-порфиров рудного поля безрудны или же минерализованы в слабой степени.

В месторождении распространены следующие первичные рудные минералы: *главные* — халькопирит, молибденит, пирит; *второстепенные* — гематит, сфалерит, галенит, магнетит, борнит, энаргит; *редкие* — аргентит и висмутин. Из вторичных рудных минералов встречаются (в порядке убывающей распространенности): лимонит, малахит, ковеллин, азурит, тенорит, борнит, куприт, халькозин, молибдит, повеллит, брошантит, хризоколла, церуссит, смитсонит, каламин, самородная медь.

Кроме меди и молибдена в рудах Пирдоудана встречаются в малых количествах свинец и цинк, а в более ничтожных концентрациях — мышьяк, висмут, серебро, золото, сурьма и вольфрам. Помимо них, спектральным анализом установлены: никель, кобальт, ванадий, бериллий, цирконий, сурьма и хром.

Первичная зональность выражена в том, что ближе к основному разлому (к порфиroidным гранитам) и к узлам контролирующих оруденение структур встречаются высокотемпературные, а далее от них — более низкотемпературные минералы.

Вторичная зональность выражена неотчетливо. В зоне окисления, достигающей глубины 40—50 м, руды окислены не полностью. Зоны выщелачивания и сульфидного обогащения развиты слабо.

Главнейшими структурами в формировании месторождения являются разломы и зоны дробления монцонитов, молибденовые интрузии порфировых гранитов и гранодиоритов, региональный разлом и сопряженный с ним зона интенсивного дробления монцонитов и большое скопление даек гранодиорит-порфиров в последних.

Крупные разломы — зоны дробления, частью выходящие дайками порфиров, послужили основными рудопроявляющими каналами.

Минерализующие растворы, генетически связанные скорее всего с молодыми порфиroidными гранитами и гранодиоритами района месторождения, проникая в зону дробления и соприкасаясь с мелкими блоками раздробленных монцонитов, оказались в условиях быстрого понижения температуры и давления, в связи с чем равновесие в растворах нарушилось и началось осаждение металлов. Жильные порфиры представляли собой, по сравнению с раздробленными монцонитами, среду, значительно менее благоприятную

для отложения рудных минералов, в силу чего оруденение в них представлено в весьма слабой степени.

В месторождении проявляется многофазность процесса рудоотложения, связанная, по-видимому, с повторными деформациями рудного поля. Первые порции гидротермальных растворов в основном не отлагали металлов и привели к интенсивному гидротермальному метаморфизму монзонитов и жильных порфиров.

Основная масса металлов скорее всего приносилась главным образом во втором периоде минерализации, после гидротермальной переработки рудовмещающих пород и образования в них многочисленных мелких трещин.

Характер соединений, в которых молибден вносился из глубин земной коры, не установлен. Наиболее вероятным кажется вынос молибдена в виде щелочных сульфосолей. Однако, не исключена возможность, что молибден из глубин магматического очага выносился в виде гетерополикремневых кислот и частью фосфористых соединений (наличие апатита).

Грубая схема общего хода развития магматического процесса, начиная с момента образования интрузии порфировидных гранитов, представляется в следующем виде: продолжавшаяся в недрах Конгуро-Алангезского плутона дифференциация привела к отщеплению от остаточной магмы некоторой ее части и формированию многочисленных даек гранодиорит-порфиров и близких к ним по составу жильных образований, пронизывающих в числе других пород района также и порфировидные граниты.

Последующая дифференциация остаточного расплава привела к выделению, с одной стороны, отщепленных жильных пород—пегматитов, аплитов и лампрофиров (формирование которых опережает рудный процесс) и, с другой—флюидов, обогащенных кремнекислотой, водой, а также соединениями меди и молибдена.

Последующие тектонические нарушения в районе месторождения открыли пути для поднятия рудоносных флюидов из магматического очага в верхние зоны раздробленных монзонитов.

Нужно полагать, что первые порции гидротермальных растворов, образовавших калиевый полевой шпат, серицит, кварц первой генерации, биотит и турмалин, были высокотемпературными и, вероятно, граничили с пневматолитами.

Последовавшие за ними богатые металлами растворы, создавшие главное оруденение месторождения, обладали несколько более низкой температурой; ассоциация минералов в рудных жилах и прожилках—кварц (подчиненные—калиевый полевой шпат, серицит), халькопирит, молибденит, пириг, магнетит, гематит (подчиненные—сфалерит, галенит и др.) говорит о том, что основная минерализация Пирдоудана протекала в условиях, соответствующих концу гипо-

термальной и началу мезотермальной фаз образования рудных месторождений по Линдгрону. Однако, рудоотложение в незначительных масштабах протекало и позже, при более низкотемпературных условиях, доказательством чему служат рудные прожилки с содержанием карбонатов и кварцево-карбонато-полиметаллические образования.

Обладая рядом структурных и минералогических особенностей, Пирдоуданское месторождение имеет особенно много общих черт с Агаракским, расположенным в пределах того же Конгуро-Алангезского плутона, а также (правда, в меньшей мере) с Коунрадским, Алмалыкским и Северо-Американскими медными и медно-молибденовыми порфирированными месторождениями.

Октябрь 1940 г., город Ереван.

ՓԻՐԴՈՍԻՒՎԱՆԻ ՊՂԻՆՁ-ՄՈՒԼԻԲԴԵՆԻ ՀԱՆՔՎԱՅՐԸ

(Ա.Մ.Փ.Փ.ՈՒՄ)

Հողվածում բերված են ՄՍՈՄ ամենախոշոր պղինձ-մոլիբդենի հանքավայրերից մեկի—Փիրդուսեզանի գեոլոգիական կազմության ուսումնասիրության հիմնական եզրակացությունները:

Հանքավայրի շրջանում տարածված են երրորդական ինտրուզիվ և մասամբ հրաբխային (միջին էոցեն(?), յուրա?) սպառներ. վերջիններս ներկայացված են գլխավորապես պորֆիրիաներով և պատվում են ինտրուզիայով:

Ինտրուզիվ սպառների մեջ առանձնացվում են երկու տարբեր ֆազաներ—համեմատաբար հին մոնցոնիաներ և նրանց հատող պորֆիրային զրանիաներ: Այդ երկու ֆազաների ճիշտ կոտնակառված անցում է խոշոր ուղիանալ բեկում, որն ունի հյուսիս-արևմտյան տարածում ($320 - 340^\circ$) և ստուգում է ամբողջ ուսյունի հանքայնացման զգալի մասը:

Մոնցոնիաները հանքավայրի սահմաններում ենթարկված են ուժեղ կտրատումների և հատվում են զրանոգիտրիտ-պորֆիրների բաղմամբով շայկաներով, որոնք ունեն երկու հիմնական ուղղություն՝ հյուսիս-արևմուտյան և հյուսիս-արևելյան:

Փիրդուսեզանի հանքայնացումը կազմված է գլխավորապես հիդրոթերմալ ալլախիտիված մոնցոնիաների հետ: Մոնցոնիաների ճիպոխումներն արտահայտված են կվարցացումով, սերիցիտի շագիտայով, կարբոնատիզացիայով, կալիինիզացիայով, կալի-դաշտային շգատի առաջացումով և ալբիտիզացիայով:

Հիդրոթերմալ լուծույթների ազդեցությամբ ասի առաջացել են հետեվյալ միներալները.—

Ոչ մետաղայիններից: Գլխավորները՝ կվարց, կարբոնատներ, կալի-

զաչառային շրջան, կառվելիս, խառնիս, սերտեցիս, սղլվիս նրկարդումիսները՝ ապրտիս, կզիզտիս, բխուլիս և սաւքեռային:

Հանքալոյիններքից: Մըլքան զմէջ զ՝ զաւրիտեցիս, մեղք մեկու, միքեւտ նախապահակները՝ հեմտախտ, մեմալեցիս, գրանկեւտ, զարմաւտ, զարմիս, կուտգիտ, շագուտգյուտները՝ սղլվեմտիս և բու՝ զաւրիտ:

Փիլոգաւորանի հանքալոյինացիան հիմնակաւ սմալք շամարլուտ, շակվերկա, ներիակվայինը: Երանգային տեղը ստարարտա նշանակութեան զաւրիտ:

Պոչմանմայրկրկենային հանքալոյինացիւմը պիտաւ որ սղլեա կոտքեմ և գրանոգիտրիտ-գորֆիլիտերի զալկաների, ինչպես նաեւ զանեւտիտա կոտրատաների գնտայի ու ստանձին խաչոր շեմտանակաւ: Տնչորքի հետ Երանք նեւտգալուտ լցվել են կիւրցյուտանքային նրանեւտը: Սղլք հանքալոյինացիւմը վերջինները՝ կրկայնալոյինը սաւղ սղլուտ և գրանկեւտ սրանք սեմեկ և զմինչև 20-25 մ. կարողութիւն:

Կալիաներից, կամ կվարցային հանքային նրակներից հեւանալուտ գուզընթաց՝ ինչպես սպտաների մեւտամորֆիլզմի տնչուկա էլ հանքալոյինացիան սաւթձանը հեւագնեւտ նվաղուտ և և համեմտվ իւրտ մանդոնիտներին կամ բարդութիւն բացակալուտ է, կամ ներկայացուլուտ է շատ լիւււլ կերպով: Հիմնակաւ հանքալոյին խաղովակների (չաւուրեւ) համտան տեղերը ներկայացուլուտ են տիւլի ինտեւտիւ միներալիզացիալով (հանքային հանդուլլները):

Հանքալոյինի կենտրոնակաւ մատուտ, որտեղ հանքալոյինացիւմը նակզ զալկաներն ու հանքանչուլթ պարտանալող կվարցի խաչոր նրակները մեծ ստարածուտ ունեն և, որ պիտալորն է, գրամալորլուտ են իւրարից շատ ձաւիկ սղլանդ ուզեկցող հանքային գրանտները միտանալող կարց նեւտ, սաւթուտընդ ու մի խաչոր համտարտաւ հանքային գաւա:

Մեկլանալ խախտման մեջ և որան հարազ պարլուտ մանդոնիտների նեւզ գնտալուտ հանքալոյինացիւմը գրանակրտներն զալկալուտ է:

Հանքալոյին գաւալի հիւտաներն ու սղլուտիլ զմ գրանոգիտրիտ-գորֆիլիտերի զալկաները կըմ հանքալոյինացիւմ զնեւ կըմ զալկալուտին հանքալոյին ու պարտանակուտ:

Հանքալոյին սաւթուտընեւ պիտալոր փոլորտները հանգիտալուտ են մանդոնիտները պատաղ գրանիտների և գրանոգիտրիտների կողք ինտրագիտան, սեղրանալ զեկրտա և որանդ նեւտ զալկալուտ մանդոնիտները ինտեւտալով կոտրատաների գնտան, ինչպես նաեւ վերջիններին մեջ կենտրոնաղլուտ գրանոգիտրիտ-գորֆիլիտերի զալկաներու կոտրատան գնտայի խաչոր բեկուտները, որանք մասամբ լցված են գորֆիլիտերի զալկաներով, հանգիտացել են որպես հիմնակաւ հանքալոյին խաղովակներ: Միներալիզացիա սաւթ ընրող լուծուլթիները, որանք գեմեալիզորեն տվիլի շատ կաւլուտ են հանքալոյինի շրջանի ամենաերիտասարդ պորֆիրանման գրանիտների և գրանոգիտրիտների հետ, ներթափանցելով կոտրատուներին գնտան, շփվելով շարդալուտ մանդոնիտները մանք օղակների հետ, Վերմաստիձանի և Տնչուտն արագ անկման պատձառով կորցրել են իրենց հալխասարակչուլթյան սղլուտանները, և սկսել են լուծուլթից անշատվել մեւտալները:

Հանքալոյինուտ հանգեւ է գալիս հանքանչուլթի հոտեցման բաղմալուտ-

զուժյուշ, որը ըստ հնունդիս, նապակած է հանքավայրի դաշտի կրկնակի (повторный) պեֆերմացիայի հետ: Հիդրոթերմալ լուծույթների առաջին բաժինը (порция) հիմնականում մետաղներ էի առաջացրել (էի նստեցրել), միայն մոնոսնրաներն ու երակային պորֆիրները ենթարկել է հիդրոթերմալ մետամորֆիզմին:

Մետաղների հիմնական մասան ախիլի շատ բնրվել է զլխավորապես մրներադիրացիայի երկրորդ փազարում: Իրը արգեն նանք պարունակող ապաներն ենվարելվել էին հիդրոթերմալ մերածշտիման, ու նրանց մեջ առաջացել էրն բազմաթիվ մանր մոլորակաճրներ:

Հանքանյութի առաջացման հիմնական փազան սեղի է ստեղծել մետաղային հանքազանքերի առաջացման (ըստ Լինդգրենի) հիդրոթերմալ ֆազայի վերջում և մեդրթերմալ ֆազայի սկզբում:

Ս. Մոխիսյան

М. М. ЛЕБЕДЕВ

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ АРМЕНИИ

(Итоги VII тома „Схемы генерального плана комплексного энергетически-ирригационного использования вод озера Севан, реки Занги и Араратской котловины“).

Работа составлена на основе критической переработки имевшихся проектов, схем использования и кадастровых материалов.

При определении установленной мощности гидростанций принято кустование всех гидросистем, что позволяет повысить использование паводковой энергии за счет регулирующих возможностей основных рек Армении—Занги и Базарчая.

Регулирующие системы Армении в основном—комплексные, т. е. должны обеспечить как выработку энергии кустом по графику, нужному для потребителя, так и подачу воды в оросительные каналы по графику полива.

График энергетических попусков должен иметь максимум с октября по март, а ирригационных—с июля по сентябрь. Таким образом, в графике регулирующих систем создается естественный провал с апреля по июнь, покрываемый паводковой энергией незарегулированных рек.

Исключительно благоприятным обстоятельством для куста Армении оказывается ранний (снеговой) паводок. Если бы реки Армении, подобно, напр., рекам Западной Грузии, имели бы поздний, ледниковый паводок, то паводковая энергия вырабатывалась бы одновременно с энергией на оросительной воде, создавая пик энергетического графика. При раннем же паводке паводковая, оросительная и энергетическая вода в сумме дает необходимый ровный график, обеспечивая потребителя дешевой круглогодовой энергией.

Благодаря этому все системы должны быть включены в единый куст, что повышает использование паводковой воды и, за этот счет,—использование воды в целом. Приводимые ниже результаты подсчетов исходят из работы всех систем в кусте.

Второй основной принцип использования водных ресурсов Армении в условиях большого значения ирригации — максимальное использование для орошения на высоких отметках рек, не представляющих большого энергетического интереса. При этом комплексные

системы орошают более низкие территории, пропуская воду через свои гидростанции и, тем самым, повышая часы их использования. Если в этом случае удастся такую реку в достаточной мере зарегулировать, то отпадает необходимость строительства на ней гидростанций и энергетика в целом удешевляется. Так, нами исключено энергетическое использование рек Касах и Веди и верхнего течения реки Бамбак; следует также рассмотреть в этом направлении более подробно схему использования р. Гарни.

Отказ от строительства средних и крупных станций на р. р. Касах и Веди и возможный отказ на Гарни не означают потери выработки, т. к. соответственно увеличивается выработка Севанского каскада.

Таблица I

Гидроэнергетические ресурсы Армении

№ № п/п	Река	Количество ступеней	Установл. мощн. мвт	Средне-го- довая выра- ботка млн. квтч	Характер графика
1.	Севан-Занга	8/9*	623**	2484/966*	компл. регул.
2.	Базарчай	6	217	1149	энерг.-регул.
3.	Дебет	3	86	377	сезонный
4.	Дзорагет	5	75	305	"
5.	Охчи	3	21	180	зарегулир.
6.	Актафа	5	33	144	сезонный
7.	Зап. Арпачай	4	23	141	ирриг.-регул.
8.	Гарни	4	15	58	" сезон.
9.	Тарса	3	12	51	сезонный
10.	В. Арпачай	1	5	37	зарегулир.
11.	Маман	3	7	36	сезонный
12.	Бамбак	1/0***	10/0***	49/25***	сезонный***
Итого		46	1127	5011/3493*	

Характеристика графика выработки отдельных систем приведена в таблице II. Наиболее характерными точками графика являются среднемесячные мощности в январе (зимний минимум расходов падает на январь), мае (основной паводковый месяц) и августе (пик орошения приходится на август).

* Во втором периоде (после окончания слива вековых запасов озера Севан) ликвидируется Озерная ГЭС и добавляются две электростанции на заполнении водохранилищ. Соответственно выработка каскада снижается на величину выработки на попусках из вековых запасов.

** Дана для первого периода.

*** Числитель — вариант прямого использования; знаменатель — вариант переброски в Дзорагет; при втором варианте часть сезонной энергии теряется.

Таблица II

Среднемесячная мощность гидросистем Армении
в характерные месяцы средневодного года

№№ п/п	Р е к и	Среднемесячная мощность <i>мвт</i>		
		Январь	Май	Август
1.	Севан-Занга	350/160*	120/60*	350/90*
2.	Базарчай	140/180**	140/140**	140/25**
3.	Д е б е т	25	65	46
4.	Дзорагет	20	71	28
5.	О х ч и	21	21	21
6.	Ахстафа	7	33	11
7.	Зап. Арпачай	9	23	18
8.	Г а р н и	6	15	3
9.	Т а р с а	2	12	3
10.	Вост. Арпачай	4	4	4
11.	М а м а н	3	7	4
12.	Бамбак	4	10	2
	Итого	631/441*	521/461*	515/255*

Помимо приведенных ресурсов, степень изученности которых в достаточной мере гарантирует возможность их использования, Армения располагает значительными резервными гидроэнергетическими ресурсами, требующими дополнительного изучения.

Сверх этого, Армения располагает порядка 250 мил. *квтч* гидроэнергии по малым водотокам для нужд сельской электрификации.

Общая потенциальная годовая выработка может быть оценена по всем водотокам в 5—5,3 миллиарда *квтч*; сверх того, вековые запасы оз. Севан эквивалентны угольному бассейну с запасами 78 млн. Т.У.Т., а соответствующая годовая выработка равна (при 50 годах использования) 1,5 миллиарда *квтч*.

Топливные ресурсы Армении ничтожны и не обеспечивают даже отопительных и технологических нужд республики. Представляют интерес ресурсы ветра и солнца, однако их изучение находится в зачаточном состоянии.

* Числитель—первый период без водохранилищ; регулирующие показатели могут быть подняты за счет использования резервов или постройки водохранилищ. Знаменатель—второй период с Егвардским и Ошаканским водохранилищами; регулирующие показатели могут быть подняты за счет использования резервов.

** Числитель—при использовании водохранилищ по проектному графику. Знаменатель—при перераспределении многолетнего регулирования между Севан-Зангой и Базарчаем, рассмотренном в IX томе схемы Севан-Занги.

Таблица III

Резервные ресурсы районной гидроэнергетики

№ № п/п	Р е к а	Характер резерва	Возможная выработка млн. квтч	Характер графика
1.	Севан-Занга	Рационализация водопотребления, использование грунтовых и возвратных вод.	350—400	регул. энерг.
2.	Базарчай	Захват в водохранилища дополнительной воды при перераспределении регулирования.	90	рег. энерг.
3.	Аракс	Использование участка между Ордубад и Шахтагты.	750	регул. компл.
4.	Прочие реки	Устройство водохранилищ и повышение использования паводкового стока.	300	регул. энерг.
	Итого	—	1500	регуляр.

С. К. ДАЛЬ**ДАнные О РЕЗУЛЬТАТАХ АККЛИМАТИЗАЦИИ
ЕНОТОВИДНЫХ СОБАК В АРМЯНСКОЙ ССР**

Уссурийские еноты или енотовидные собаки (*Nystereutes procyonoides ussuriensis* Matsch.) в естественном ареале на территории СССР встречаются на Дальнем Востоке и изредка в Забайкалье.

Средний живой вес этих животных обычно 6-8 килограмм, некоторые из них достигают 10 килограмм. Длина енотовидной собаки 75—80 сантиметров, из которых 18—25 см приходится на хвост. Окраска меха колеблется от тускло-рыжеватого до темнобурого цвета.

Мех енотовидных собак обладает высокими качествами, шкурка этих животных расценивается в 190 рублей (по цене 1937 г.).

Енотовидные собаки хорошо разводятся в неволе и легко акклиматизируются. В целом ряде пунктов СССР этих животных неоднократно выпускали на волю вне их естественного ареала в целях их акклиматизации и повышения производительности охотугодий.

В 1934 г. енотовидные собаки были выпущены в охотугодья Арм. ССР. Материал для выпуска, в количестве 102 экз. этих животных, был получен из Бакурианского зверосовхоза (Грузия). Отбор группы для выпуска в Арм. ССР был произведен в сентябре 1934 г. Кроме 2-х молодых животных, возраст остальных отобранных енотовидных собак установлен не был. Количество самцов и самок было равно. За 1934 г. стадо енотовидных собак в Бакурианском зверосовхозе почти не дало приплода. Причины отсутствия приплода остались не установленными, но налицо имелись: плохой уход, неправильность кормления животных и наличие стрептококков.

Выпуск енотовидных собак в Арм. ССР был произведен на северном склоне Памбакского хребта в Кироваканском районе (против с. Воскресеновка).

Это мероприятие было осуществлено Союзпушнинной. В дальнейшем наблюдения над результатами акклиматизации у нас енотовидных собак вела Гос. Охотинспекция Арм. ССР.

В 1939 и 1940 г. сведения о результатах акклиматизации енотовидных собак в Арм. ССР собирались зоосектором Биологического ин-та АрмФАН'а. Данные, собранные нами при помощи личных наблюдений и опросов ряда лиц, связанных с работой Госохотинспекции, мы считаем не лишними интереса и излагаем их в виде этой небольшой статьи.

Наиболее ценные данные о результатах акклиматизации енотовидных собак в Арм. ССР нами были получены от следующих лиц: Н. П. Силантьева, М. И. Чичова, Н. Е. Рудометкина и В. В. Самодурова.

Всем им автор приносит свою глубокую благодарность.

В целях акклиматизации енотовидных собак в Арм. ССР эти животные были здесь выпущены на волю в октябре 1934 г. Местом для выпуска енотовидных собак были избраны два пункта, а именно: Березовая и Теплая балки, находящиеся в окрестностях села Воскресеновка (1810 м. н. у. м.). Оба эти пункта характеризуются наличием дубового и смешанного леса с обилием скал, в которых имелись старые барсучьи норы. Рядом с местом выпуска енотовидных собак находится верхнее течение рек Акстафа и Гарпи. На их берегах обычны заболоченные участки, а по руслу много колдобин и перекатов.

Первое время после выпуска енотовидные собаки совершенно не боялись человека. По ночам они устраивали успешные набеги на курятники ближайших селений и постепенно расселялись в различных направлениях. Через несколько дней после выпуска около Воскресеновки енотовидные собаки появились в окрестностях селений Гамзачиман и Фиолетово.

Наступившие вскоре холода заставили енотовидных собак обратиться в старые барсучьи норы, где они и проспали всю зиму.

Весной 1935 г. енотовидных собак наблюдали на местах их выпуска и около Фиолетово. В мае этого года взрослого уссурийского енота с шестью хорошо бегающими детенышами наблюдали на Черкесской поляне около Воскресеновки. Другую самку с тремя молодыми зарегистрировали в скалах верхнего течения р. Акстафа (на высоте 1760 м. н. у. м.). Около с. Фиолетово в 1935 г. енотовидные собаки часто встречались в „Кочках“ (Панькин ключ) и в „Лагерях“ (между 3—4 километром дороги по направлению от Фиолетово в Дилижан), в последнем пункте наблюдалась самка с шестью детенышами. Кроме этого, в этом же году енотовидные собаки наблюдались в урочище Шаврух (12 экз.), около Волчьих ворот, во Фроловой балке и Кузнечной пади.

В урочище „Большой камень“ (сев. склон Памбакского хребта

против Фиолетово) 25 октября 1935 г. была найдена енотовидная собака, разорванная, повидимому, лисицей.

За этот год енотовидные собаки заселили старые барсучьи норы в нижней трети северного склона Памбакского хребта и на южном склоне Акстафинского хребта, в окрестностях села Фиолетово. Летом значительное количество молодых уссурийских енотов наблюдалось на луговине между Фиолетово и Гамзачиманом (в Ледяевой канаве). Здесь эти животные сами устроили себе ряд нор в глинистых откосах и промоинах почвы.

В 1936 году енотовидные собаки наблюдались там же, где они были и в предыдущем году. Кроме этого, один уссурийский енот был пойман в окрестностях Улашиха (южный склон Памбакского хребта), и несколько этих животных заселили норы в ближайших окрестностях Танзутского рудника.

Около Воскресеновки 13 апреля 1936 г. (в Гилюте) была найдена павшая самка енотовидной собаки с восемью эмбрионами, размером около 10 см каждый.

За 1937 год енотовидные собаки проникли на север до окрестностей Шагали (Оралекса). В восточном направлении эти животные заселили южный склон Акстафинского хребта и северный склон Памбакского хребта около Дилижана. Далее енотовидные собаки были встречены до окрестностей с. Головино.

В 1938 г. пара енотовидных собак наблюдалась в селении Тайчарух (долина р. Мисхана), затем этих животных видели в Джархече (11 километров ниже Дилижана), около Иджевана и Кировакана (по р. Ванк-дзор).

Весной 1938 г. около Воскресеновки была обнаружена павшая енотовидная собака. По непроверенным слухам, за эту же весну несколько павших енотовидных собак было найдено около Гамзачимана.

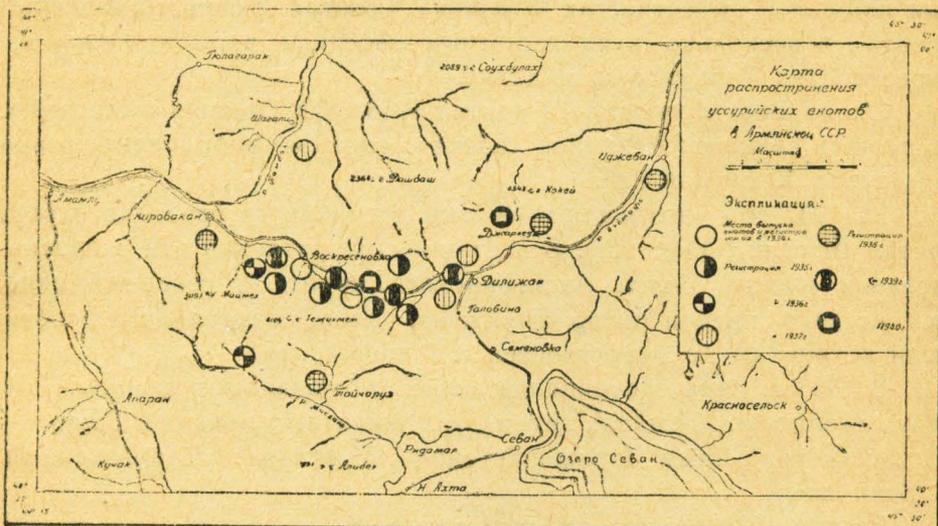
Летом 1938 г. взрослую енотовидную собаку с двумя детенышами наблюдали в Березовой балке у норы на высоте 2150 м. н. у. м.

За 1939 г. енотовидные собаки были отмечены около Воскресеновки, Гамзачимана, Фиолетово и Дилижана. Осенью 1939 г. этих животных мы неоднократно наблюдали в сумерки на Дедовой поляне в окр. Воскресеновки.

В апреле 1940 г. пара павших енотовидных собак была найдена в окрестностях Воскресеновки. Летом этих животных здесь никто не видел. Повидимому, енотовидные собаки перешли из окрестностей Воскресеновки вниз по р. Акстафа. Значительное количество енотовидных собак летом 1940 г. держалось в кочках Большого и Малого лугов в окр. Фиолетово. Осенью (18 сент. 1940 г.) одна енотовидная собака наблюдалась в долине р. Агарцин.

Данные, имеющиеся у нас в отношении питания енотовидных

собак в условиях Арм. ССР, весьма ограничены. По анализам осенних экскрементов этих животных выяснено, что в основном в это время года енотовидные собаки здесь питаются ячменем, овсом, рожью, гречихой и клубнями картофеля. Изредка в экскрементах нами обнаруживались остатки насекомых и других животных. Летом 1940 г. большое количество следов енотовидных собак около Фиолетово было встречено там, где водятся лягушки; повидимому, последние привлекают сюда енотовидных собак, являясь об'ектом их питания. В 1939 и 1940 г.г. молодых енотовидных собак несколько раз находили среди посевов зерновых культур (рожь, пшеница) около селений Гамзачиман и Фиолетово.

О времени размножения енотовидных собак в Арм. ССР можно судить по следующим данным:

В 1940 г. пара молодых енотовидных собак была поймана в окрестностях Фиолетово 18 июля. Вес этих животных был 1145 и 1170 гр; по А. Н. Скородумову (3), возраст их определяется в 50—60 дней, следовательно, время рождения данных экземпляров находится между 20 и 30 мая. Беременность у енотовидных собак, по А. Н. Скородумову (4), продолжается в среднем 61—62 дня. Следовательно, спаривание родителей упомянутых молодых енотов было между 18 и 28 марта. Сроки спаривания и щенения у енотовидных собак здесь могут быть и более ранние, так, например, вес щенков уссурийских енотов, добытых в окрестностях Воскресеновки 7. IX. 1939 г., был 4050 и 4800 гр, возраст их определяется в 110—130 дней, а время рождения приходится между 1 и 20 мая. Спаривание енотовидных собак в данном случае было между 28 февраля и 18 марта.

В Ы В О Д Ы

1. Енотовидные собаки в условиях северных районов Арм. ССР акклиматизировались вполне успешно. Они расселились на значительную территорию и приспособились к местным условиям питания.

2. Одним из наиболее существенных моментов, препятствующим увеличению количества енотовидных собак в Арм. ССР, является наличие обильного весеннего снегового покрова.

Пробуждающиеся весной от зимней спячки енотовидные собаки вынуждены разыскивать свой корм в снегу, что в условиях леса является весьма затруднительным.

Падеж енотовидных собак на Памбакском хребте весной, повидимому, объясняется их голодовкой в это время года. Кроме этого, несомненно, что плохое питание после зимней спячки должно отрицательно влиять и на процесс спаривания этих животных.

3. В целях дальнейшего, более успешного размножения енотовидных собак в Арм. ССР желательно проведение следующих мероприятий:

а) При наличии обильного снегового покрова на Памбакском хребте в весеннее время года в тех местах, где встречаются енотовидные собаки, их необходимо систематически подкармливать. В качестве подкормки можно рекомендовать печеный хлеб, а также дробленую рожь, пшеницу, ячмень, овес, различные бобовые и гречиху—в виде каши. В случае возможности, весьма желательно производить также подкормку вареным мясом различных домашних животных.

б) В осеннее время года желателен отлов енотовидных собак в целях их расселения в более пониженных лесных районах Арм. ССР.

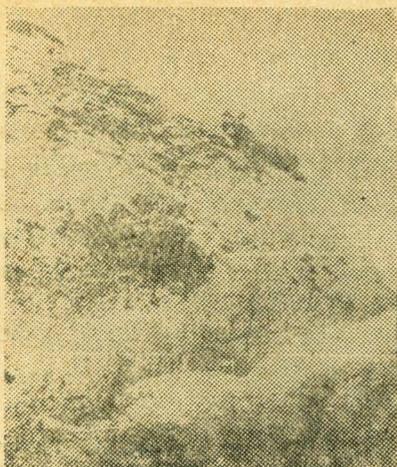

Фото № 1. Енотовидная собака
в скалах окрестностей села
Воскресеновки.

Фото № 2. Истоки р. р. Акстафа и Гарни.
X—место выпуска енотовидных собак
в 1934 г.

Фото № 3. Северный склон Памбакского хребта
против с. Фиолотово. Урочище с наибольшим
количеством енотовидных собак в 1940 г.

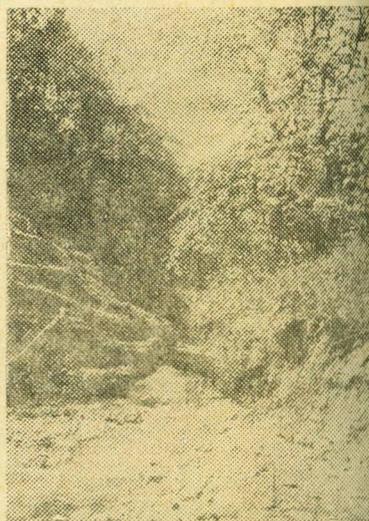

Фото № 4. Тип леса в окрестно-
стях Танзутского рудника.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Даль С. К.*—Докладная записка о результатах командировки по обследованию нор енотовидных собак в Кироваканском и Дилижанском районах. 1939 г. Рукопись.

2. *Даль С. К.*—К методам исследования распространения енотовидных собак в Армении. 1940 г. Рукопись.

3. *Скородумов А. Н.*—Выращивание молодняка серебристо-черных лисиц, американских хорьков и уссурийских енотов. Журн. Охотничий промысел, № 4, 1939 г.

4. *Скородумов А. Н.*—Разведение уссурийских енотов. Огиз, 1937 г.

**ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԶՐԱՐՉԱԿԵՐՄ ՇՆԵՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ ԱԿԼԻՄԱՏԻՉԱ-
ՑԻԱՅԻ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

(Ս Մ Փ Ո Փ Ո Ի Մ)

Զրարժակերպ շները լավ բազմանում են անազատ վիճակում և շատ հեշտ ակլիմատիզացիայի ենթարկվում: Նրանց հայրենիքը Հեռավոր Արևելքն է: Զրարժակերպ շան մորթին, 1937 թ. գներով, արժե 190 ուրբլի:

Եթե նկատի ունենանք ջրարժակերպ շների ակլիմատիզացիայի հնարավորությունները, ինչպես և նրանց մորթիների բարձր արժեքը, ապա այդ կենդանիները գնահատելի օբեկտ են հանդիսանում որսավայրերը հարստացնելու համար:

Հայկ. ՍՍՌ-ում ջրարժակերպ շները, թվով 102 հատ, բաց են թողնված 1934 թվին. նրանք բերվել են Բակուրիանիի գազանատվյալից (Վրաստան) և բաց թողնվել Փամբակ լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջում՝ Կիրովականի շրջանի Վոսկրեսենովկա գյուղի դիմաց:

Զրարժակերպ շները համակերպվել են այդ տեղին, բաց թողնելուց մի քանի օր հետո բնակութուն են հաստատել գորշուկների (барсук) բներում, իսկ հետո սկսել են իրենք իրենց համար փորել այգուխիները:

1934 թվից մինչև 1940 թիվը ջրարժակերպ շներ հայտաբերված են Հայկական ՍՍՌ-ում Վոսկրեսենովկայի, Համզաչիմանի, Ֆիոլեսովոյի, Կիրովականի, Դիլիջանի, Գոլովինոյի, Զարխեջի, Հաղարձին գետի հովտի, Իջևանի, Շահալիի, Թայչարուխի և Ուլաշիձի շրջակայքում:

Ներկայումս ջրարժակերպ շներ ամենից ավելի գտնվում են Ֆիոլեսովո գյուղի մոտ:

Մեր պայմաններում ջրարժակերպ շների հաջող բազմացման համար ցանկալի է դարձնանք լրացուցիչ կեր տալ նրանց:

Ս. Կ. Դալ

З. АСТВАЦАТРЯН и Г. ЯРОШЕНКО

К БИОЛОГИИ ТРАГАНТОВЫХ АСТРАГАЛОВ АРМЕНИИ

I

Трагантовые, или камеденосные, астрагалы Армении представлены несколькими видами, из коих наибольшим распространением пользуются следующие виды: *Astragalus microcephalus* w., *Astragalus erinaceus* F. et M., *Astragalus strictifolius* Boiss., *Astragalus lagurus* w. и *Astragalus aureus* w.

Трагантовые астрагалы представляют собою весьма медленно растущие колючие кустарники, произрастающие обычно на самых сухих местообитаниях — южных каменистых склонах с мало-мощной почвой в пределах высоты от 1000 до 2400 метров над уровнем моря. Преобладающим возрастом трагантовых астрагалов Армении является возраст 25—40 лет. В этом возрасте диаметр ствола у шейки пня равен обычно 3—5 см, при высоте кустов около 40—60 см и ширине кустов в 50—80 см. Шейка пня кустов трагантовых астрагалов всегда находится на глубине 10—25 см ниже поверхности почвы, что имеет непосредственную связь с весьма оригинальными процессами камедобразования в древесине растений. В сердцевине и сердцевинных лучах трагантовых астрагалов содержится трагантовая камедь — коллоидальное вещество, химический состав которого не вполне установлен. Из мест поранений древесины полужидкая, студенистой консистенции камедь выходит наружу и, высыхая на воздухе, затвердевает. Наибольшие количества камеди содержатся в центральном стержневом корне трагантовых астрагалов.

Главнейшими составными элементами древесины трагантовых астрагалов являются — сосуды, представленные исключительно точечными сосудами, либриформ, или механическая ткань, с очень толстыми клеточными стенками и древесная паренхима; последняя содержится в сердцевине, сердцевинных лучах и, кроме того, представлена отдельными группами клеток, рассеянными в древесине, между сосудами и либриформом. Сердцевинные лучи древесины переходят в луб, расширяясь по направлению к периферии и переходя в паренхиму луба. Тонкая прокладка из паренхимы обычно

наблюдается и на границе между двумя соседними годовыми кольцами.

Такое же строение, как древесина ветвей, имеет и древесина корня. Клетки паренхимы обычно содержат мелкие крахмальные зерна шаровидной формы. Особенно богаты крахмалом клетки паренхимы на границах смежных годовых колец, а также клетки паренхимы луба.

Тангентальный разрез древесины корня представлен на рис. № 1. Здесь видны сердцевинные лучи в поперечных разрезах, окруженные в виде как бы футляра волокнами либриформа. Между ними расположены точечные сосуды, разделенные поперечными перегородками.

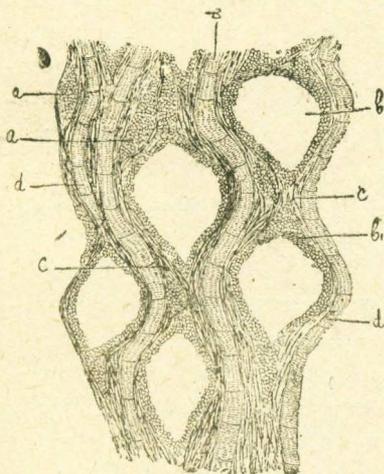

Рис. № 2. Тангентальный разрез старой древесины корня *Astragalus microscephalus* со скоплениями камеди в центральных частях сердцевинных лучей.

а—сердц. луч с неразложившейся паренхимой, б—скопления камеди в центр. частях сердцевинных лучей на местах разложившейся паренхимы, в₁—неразложившаяся паренхима по периферии полостей сердцевинных лучей, с—либриформ, d—точечные сосуды. Увелич. 1:15. Рис. Н. Григорян.

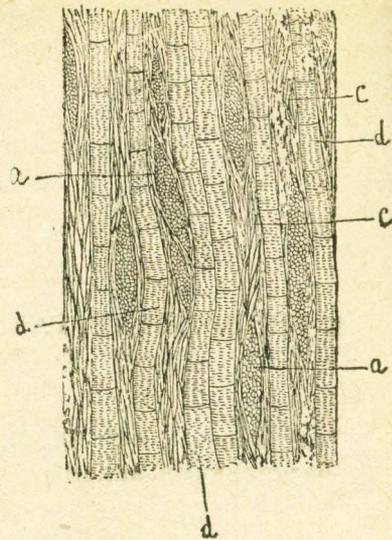

Рис. № 1. Тангентальный разрез старой древесины *Astragalus microscephalus* с неразложившейся паренхимой сердцевинных лучей. а—сердц. лучи, с—либриформ, d—точечные сосуды. Увелич. 1:15.

Рис. Н. Григорян.

II

Исследования показали, что камедь образуется при распаде паренхимы ветвей и корней астрагалов. Образование камеди у молодых всходов астрагала начинается в сердцевине корня и ветвей со второго года жизни. Однолетние всходы, а также новые побеги старых кустов имеют неповрежденную сердцевину диаметром около 1 мм. На втором году жизни наблюдается распад клеток паренхимы в центральной части сердцевины, причем клеточные оболочки постепенно разбухают, превращаясь в камедь. С течением времени процесс распада клеток паренхимы с образованием камеди распространяется из сердцевины в сердцевинные лучи, прежде всего в центральных их частях (т. е. обращенных к сердцевине). Одновременно очаги распада клеток паренхимы

возникают в паренхиме луба. Эти очаги распада лубяной паренхимы обособлены от основного очага распада паренхимы сердцевинны, так как отделены от последней частями сердцевинных лучей с неразложившейся паренхимой. Диаметр сердцевинны корня и ствола *A. microscephalus* в возрасте 1—2 лет составляет около 1 мм. Как известно, обычно у древесных пород сердцевина с ростом дерева не растет. Начиная со второго года жизни рост в толщину ствола и корня происходит исключительно путем откладывания камбием последовательно годичных слоев древесины, диаметр же сердцевинны остается неизменным в течение всей жизни дерева.

У трагантовых астрагалов наблюдается иная картина. С возрастом кустов астрагалов диаметр сердцевинны или, вернее, центральной полости, бывшей сначала заполненной сердцевинной, но в дальнейшем заполненной камедью, образовавшейся при распаде сердцевинной паренхимы, постепенно увеличивается, достигая у старых кустов диаметра до 1 см. Также с возрастом увеличиваются и площади поперечного сечения сердцевинных лучей, которые у старых кустов в центральных частях также лишены паренхимы и заполнены камедью. У старых кустов часто распадается и превращается в камедь и паренхима, находящаяся на границах смежных годичных слоев, вследствие чего годичные кольца легко отстают друг от друга.

Чем больше разложилось паренхимы в древесине астрагалов, тем больше камеди содержит древесина. Исследования показывают, что главные запасы камеди находятся в центральном корне куста. Наземные части кустов содержат камедь в гораздо меньшем количестве. В отношении содержания камеди можно различать два крайних типа макро-строения древесины центр. корня и главных ветвей куста. При первом типе строения древесины центральная камеденосная полость корня имеет диаметр не более 2—3 мм. От центр. полости отходят полости сердцевинных лучей, также заполненные камедью, главным образом, в концах, обращенных к центру ствола или корня. Эти центральные концы полостей сердцевинных лучей расширены. Так как сердцевинные лучи очень густо пронизывают древесину корня и ствола, то древесина астрагалов в свежем виде довольно мягка, легко режется ножом и имеет консистенцию губчатого вещества, поры которого заполнены студенистой трагантовой камедью. При втором типе структуры древесины центр. корня мы видим широкую центральную камеденосную полость, диаметром около 1 см или даже больше. В прилегающей к этой полости внутренней части древесины полости сердцевинных лучей сильно расширены и заполнены камедью. Полости сердцевинных лучей настолько широки, что древесина имеет как бы сетчатую структуру с широкими петлями, заполненными камедью и узкими прослойками

древесины между петлями. На рис. № 3 представлен ряд тангентальных разрезов древесины корня такого экземпляра астрагала. Видимые на разрезах отверстия представляют поперечные разрезы полостей сердцевинных лучей. По мере приближения к центру корня площади поперечных сечений сердцевинных лучей увеличиваются. При этом высота полостей уменьшается, а ширина увеличивается. При осмотре таких разрезов древесины получается впечатление, что у старых кустов астрагалов расширение полостей сердцевинных лучей происходит за счет распада древесины, равно как и расширение полости сердцевины происходит за счет распада и превращения в камедь древесины, окружающей полость сердцевины. Однако детальные микроскопические исследования показали, что дело обстоит иначе.

Оказывается, что ни точечные сосуды, ни либриформ древесины в камедь не переходят и что в камедь переходят только стенки клеток паренхимы. Расширение камедесодержащих полостей сердцевинных лучей происходит путем сжатия (укорочения) корней в вертикальном направлении.

Явление укорочения корней (*contraction*) известно было и раньше для многих растений, преимущественно ксерофитов. Так, у ряда луковичных растений вследствие сокращения (контракции) корней луковицы втягиваются иногда на значительную глубину под поверхность почвы и т. п. Сокращения корней, описанные до сих пор в литературе, объясняются главным образом уменьшением объема клеток вследствие потребления растениями запасов питательных веществ, находящихся в этих клетках.

У трагантовых астрагалов факт сокращения (контракции) корней подтверждается, с одной стороны, тем, что шейка пня у кустов астрагалов всегда находится ниже поверхности почвы на 10—20 см и более. Чем старше куст, тем глубже под поверхностью почвы находится шейка пня.

Явление сокращения корней подтверждается также микроскопическим исследованием тканей древесины астрагала. На рис. № 1 представлен тангентальный разрез древесины молодого корня *A. microcephalus*, у которого камеди пока мало и сердцевинные лучи состоят из неразложившейся еще паренхимы. На рис. № 2 предста-

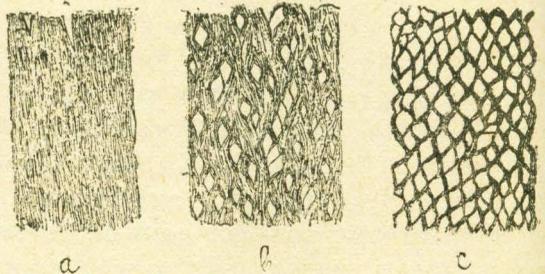

Рис. № 3. Развернутые годичные слои в верхней части корня *Astragalus microcephalus* возраста 40 лет. а—наружный годичный слой возраста 4 лет. б—годичный слой возраста 20 лет. с—центральный годичный слой возраста 35 лет. Увелич. 1:2. Рис. Н. Григорян.

вден тангентальный разрез древесины корня того же вида астрагала (центральная часть корня), в котором процессы распада древесины и контракции корней зашли уже далеко. Здесь сосуды направлены не вертикально, а изогнуты зигзагообразно, что происходит вследствие сокращения корней в вертикальном направлении. Сокращение корней вызвало здесь расширение полостей сердцевинных лучей при сокращении их длины в вертикальном направлении и увеличении их ширины в горизонтальном. Форма поперечных разрезов при этом изменилась из щелевидной в округлую при общем увеличении площади поперечного сечения. Сокращение корней в вертикальном направлении должно сопровождаться удлинением окружности каждого годичного слоя, т. е. увеличением диаметра корней. При этом объем корня или отрезка ветки увеличивается.

Расширение корней в радиальном направлении при сокращении их длины в вертикальном сопровождается увеличением диаметра центральной полости с сердцевиной. Следов растворения элементов древесины в центральной полости также не обнаруживается, и здесь запасы камеди возникают в результате разложения паренхимы сердцевины.

Расширение как полостей сердцевинных лучей, так и полости сердцевины сопровождается размножением клеток паренхимы. Поэтому в содержащих камедь полостях всегда у стенок полостей наблюдается слой паренхимы, клетки которой непрерывно размножаются в части паренхимы, прилегающей к стенкам полостей, в то время как клетки паренхимы в центре полостей постепенно распадаются с образованием камеди. Таким образом, у трагантовых астрагалов наблюдается чрезвычайно характерное явление постепенного расширения (роста) центральной сердцевинной полости. Как мы уже отметили выше, у древесных и кустарниковых растений сердцевина откладывается на первом году жизни и в дальнейшем не растет. Рост стебля и корня в толщину происходит путем откладывания камбием годичных колец. У трагантовых астрагалов наблюдается совершенно иная картина. Здесь паренхима сердцевины и сердцевинных лучей непрерывно растет и отодвигает ткани древесины наружу. Центральная часть паренхимы сердцевины и сердцевинных лучей постепенно распадается с образованием камеди, в то время как в наружных (периферических) частях сердцевинной паренхимы продолжается деление клеток. Давление паренхимы, в соединении с осмотическим давлением постепенно накапливающейся камеди, распирает ткани древесины и вызывает увеличение объема корней и ветвей, а это возможно только при условии одновременного сокращения длины корней ветвей, что и наблюдается. Таким образом, механизм сокращения (контракции) корней и ветвей у трагантовых астрагалов про-

текает совершенно своеобразно и отлично от других растительных видов, у которых это явление также наблюдается.

Процесс распада стенок клеток паренхимы с образованием камеди продолжается в течение всей жизни растений, т. е. в течение десятков лет. При контракции корней и расширении их в радиальном направлении наибольшей деформации подвергаются ткани центральных колец, которые при этом сильно разрастающимися сердцевинными лучами разделяются часто на отдельные клочья, связанные со следующими снаружы годичными слоями. Иногда при разложении паренхимы, находящейся между годичными слоями, эти клочья разорванных центральных годичных слоев отделяются от остальной древесины и остаются включенными в камедь. Крахмальные зерна, содержащиеся в клетках паренхимы, при распаде последних остаются неизменными и включенными в камедь. В древесине старых кустов астрагала наиболее деформированными оказываются ткани центральных годичных слоев, которые, в связи с этим, и наиболее налиты камедью. Наружные годичные слои менее всего деформированы или вовсе не деформированы и содержат сравнительно мало камеди. Это вполне понятно, так как наружные слои откладываются на несколько десятков лет позже внутренних, причем свежая, вновь образованная камбием древесина наружных годичных колец накладывается уже на старые деформированные ткани центральных годичных колец.

Точно так же развивается процесс камедобразования и в паренхиме луба. С ростом корней и ветвей по диаметру ткани луба растягиваются в тангентальном направлении за счет размножения паренхимы луба в наружных частях луба. Тангентальные разрезы луба корней астрагалов выявляют точно такую же картину расширения площадей поперечного сечения сердцевинных лучей, какая наблюдается и на тангентальных разрезах древесины. Поэтому у астрагалов при сокращении корней на^у коре обычно не появляется горизонтальных складок, которые описаны для растений, корни которых сокращаются вследствие опорожнения клеток тканей и спадения их стенок; кора корней астрагалов обычно остается гладкой.

III

Трагантовая камедь относится к категории так называемых „гидрофильных коллоидов“. Последние часто содержатся в клетках тканей ксерофильных растений. Гидрофильные коллоиды обладают способностью поглощать и аккумулировать в тканях большие количества влаги. Трагантовая камедь при набухании поглощает до 50-кратного объема воды. Физиологическая роль камеди сводится главным образом к аккумулированию влаги в организме растения.

Однако этот способ аккумуляции влаги совершенно своеобразен, так как камедь сосредоточена не внутри клеток тканей растения, а вне тканей, образуя как бы искусственно созданную самым растением среду, которая окружает ткани растения.

Внутри растения давление несколько выше атмосферного, причем повышенное давление внутри камеденосных полостей возникает за счет осмотического давления трагантовой камеди. При поглощении влаги объем камеди увеличивается, что вызывает повышение давления в том случае, если камедь находится в замкнутом пространстве. Ткани астрагалов обладают известной эластичностью и при повышении внутри тканей давления объем корня или ветвей может несколько увеличиваться, как описано в предыдущей главе. С другой стороны, упругость тканей создает встречное давление, препятствующее дальнейшему набуханию камеди.

При поранениях древесины астрагалов повышенное давление внутри камеденосных полостей вызывает выход наружу некоторого количества камеди, который продолжается до тех пор, пока давление внутри камеденосных полостей не сравняется с атмосферным. Падение давления внутри камеденосных полостей делает возможным дальнейшее поглощение камедью влаги и набухание камеди. При этом увеличение объема камеди, при наличии раны, делает возможным выход наружу излишнего объема камеди, возникшего вследствие набухания камеди. На этом основана методика подсочки астрагалов.

Для выяснения степени разжижения содержащейся в растениях камеди после подсочки нами было произведено определение содержания влаги в свежей камеди 3-го ноября 1940 г.; для этого из центральных (сердцевинных) полостей стержневых корней растений, которые были подсочены в июне месяце 1940 г., была извлечена камедь и после взвешивания высушена до воздушно-сухого состояния. Одновременно была извлечена камедь из контрольных неподсоченных кустов. После высушивания и вторичного взвешивания камеди оказалось, что камедь из различных подсоченных кустов при высушивании до воздушно-сухого состояния теряла в весе от 61,0 до 69,1% первоначального веса, в среднем 64,8%. Камедь из контрольных неподсоченных кустов теряла в весе от 46,5% до 50,5%, в среднем 48,1%.

Техника добывания камеди из астрагаловых кустов заключается в подкапывании кустов таким образом, чтобы были обнажены от земли находящаяся под поверхностью земли шейка пня и верхняя часть центрального стержневого корня, после чего в верхней части корня делается ранение (прокол), доходящее обязательно до центральной (сердцевинной) камеденосной полости. Проколы можно делать толстым шилом, ножом и т. п. или же просверливать

отверстия природным буравом. Для получения максимального, возможного к добыче количества камеди прокол обязательно должен дойти до центральной камеденосной полости. Впитываемая корнями растения влага поглощается камедью, рассеянной в сердцевинных лучах, по всему растению, причем излишний объем камеди, возникший вследствие ее набухания, проталкивается из сердцевинных лучей в центральную полость и из последней выходит через отверстие прокола.

Наблюдения за ходом выделения камеди велись нами летом 1940 г., с июня по август месяц, в сухую, жаркую солнечную погоду. Наблюдения в июле 1940 г. в средней горной зоне (высота 1350 метр. над ур. моря) в ур. Баш-Гарни проводились в исключительно жаркую и засушливую погоду, причем оказалось, что у разных кустов выход камеди заканчивался в срок, от 5 до 7 суток, и затем в течение июля и в начале августа месяцев выхода больше не было, вследствие чего с опытных кустов была собрана камедь и наблюдения были прекращены. В октябре месяце в этом районе была сырая дождливая погода. Подсоченные кусты были проверены нами 3-го ноября 1940 г., причем оказалось, что за период дождей из старых поранений выделилось снова большое количество камеди. Эта камедь не могла быть ни собрана, ни учтена, так как от сырости камедь расплылась в полужидкую массу и пролилась на землю. Поскольку причиной выделения камеди из подсоченных кустов является осмотическое давление камеди, то вполне понятно, что в сырую погоду должно выделяться больше камеди. Однако камедь, выделяющаяся в сырую погоду, не скоро затвердевает и разлагается на открытом воздухе или же просто теряется, как и произошло в описанном случае. Поэтому добывание камеди практически приурочивается всегда к жаркой солнечной погоде.

Вторая часть стационарных наблюдений была проведена в период времени с 13 августа по 5—6 сентября 1940 г. в ур. Агкент Микоянского района на высоте 1700 метров над ур. моря. Здесь наблюдения продолжались всего 24 дня, причем за этот период из 35 подопытных кустов *A. microscephalus* закончили выделение камеди 29 кустов, а у 6 кустов к моменту прекращения наблюдений выделение камеди продолжалось. Там же из 40 подобных кустов *A. strictifolius* в течение срока наблюдений (24 дня) только у 19 кустов закончилось выделение камеди, а у остальных 21 куста выделение камеди, хотя в очень небольших количествах, продолжалось и после прекращения стационарных наблюдений.

Нижеследующие таблицы показывают, как распределяется количество вышедшей из кустов камеди суммарно для всех подопытных кустов. В этой таблице весь период стационарных наблюдений (24 дня) разбит на 4 периода, по 6 дней, причем количество вышед-

шей из кустов камеди по шестидневкам показано в ‰‰ к общему количеству камеди, вышедшей за все 24 дня.

I шестидн. II шестидн. III шестидн. IV шестидн. за 24 дня

<i>A. microcephalus</i>				
72,7‰	15,8‰	7,3‰	4,2‰	100,0‰
<i>A. strictifolius</i>				
46,6	26,3	22,3	4,8	100,0‰

Эти таблицы показывают, что выделение камеди у *A. microcephalus* падает значительно скорее, чем у *A. strictifolius*. Это связано, повидимому, с тем, что камедь *A. strictifolius* имеет более густую и вязкую консистенцию, поэтому труднее выходит из ран и процесс выхода камеди продолжается дальше.

Практически процесс выхода камеди у *A. microcephalus* заканчивается в 12—15 дней. После этого срока выделение камеди незначительно, в то время как у *A. strictifolius* камедь продолжает выделяться в рентабельных для сбора количествах около 18 дней.

Впрочем, эти сроки условны, так как зависят от погоды, в частности от атмосферных осадков и связанной с ними влажности почвы. Наилучшая качественная камедь получается при добывании ее в сухую жаркую погоду, когда камедь быстро засыхает и затвердевает. Если же высыхание камеди продолжается несколько дней, то, с одной стороны, камедь начинает загнивать с приобретением желтовато-бурой окраски, а с другой—к ней прилипает пыль, что также понижает ее технические свойства.

При промышленном добывании камеди первый сбор надо производить примерно через 5—8 дней после нанесения поранений. Затем необходимо периодически (каждые 6—8 дней) осматривать подсоченные кусты, и если камедь продолжала выделяться, то периодически повторять сборы. В дождливую погоду повторные сборы камеди следует производить каждые 3—4 дня, причем, если камедь не вполне высохла, собирать влажную камедь и просушивать ее затем искусственно.

Изучение суточного ритма выделения камеди дало следующие результаты: в первый день подсочки выделяется небольшое количество камеди немедленно после нанесения поранения, но эта камедь обычно заполняет только трещину прокола или же немного выходит из раны наружу. В течение следующей за проколом ночи выходит уже довольно заметное количество камеди.

В течение следующего дня выхода камеди или не замечается, или же наблюдается в незначительных количествах. В течение второй ночи после прокола выделяется максимальное суточное количество камеди. В дальнейшем камедь выделяется только в ночное время, считая за ночь период от захода до восхода солнца, причем

суточные количества выделяемой камеди постепенно падают, хотя падение это не непрерывное, но иногда в течение периода выхода камеди, после прекращения или уменьшения выхода, наблюдается второй максимум выхода. Повторные максимумы выхода камеди особенно обычны для *A. strictifolius*. Выделение камеди только в ночные часы объясняется, повидимому, тем, что днем происходит более интенсивное испарение влаги листьями, вследствие чего поглощаемая корнями влага испаряется и не аккумулируется. Ночью транспирация ослабляется и поглощаемая корнями влага аккумулируется камедью, повышая ее осмотическое давление и вызывая этим выход камеди наружу из поранения.

Описанный в этой главе механизм выделения камеди из растений может быть использован для добывания камеди из срезанных и даже совсем высохших кусков корней и ветвей астрагалов. Так, если куски корней или ветвей срубленных кустов астрагалов положить в сосуд с водой, то камедь, находящаяся в древесине астрагалов, поглощает воду, набухает и начинает выделяться из концов отрезков древесины. Выделение камеди ускоряется, если отрезки корней или ветвей астрагалов расколоть вдоль, чтобы раскол прошел бы через центральные сердцевинные камеденосные полости. Кусты астрагалов в большом количестве срубаются колхозниками для заготовки топлива в безлесных районах, причем находящаяся в кустах камедь сжигается и теряется для народного хозяйства. Путем предварительного вымачивания расколотых отрезков стволов и корней астрагалов можно было бы предварительно выделять из древесины камедь и использовать ее для технологич. производства. Камедь, выделяемая таким путем, очень чиста и свободна от пыли, сора и др. включений, понижающих техническую ее пригодность.

Если принять во внимание, что концентрация камеди в неподсочных кустах равна с округлением 50%, а после подсочки камедь разжижается до степени концентрации 35%, то путем вычислений находим, что при подсочке кусты трагантовых астрагалов выделяют примерно около 30% всех запасов камеди, содержащихся в данном кусте. Поэтому наибольшие количества камеди при подсочке можно добыть из кустов, содержащих наибольшие запасы камеди в своей древесине. Содержание камеди может быть определено глазомерно, путем пробных разрезов некоторого числа кустов астрагалов. Разрезы делаются поперечные на главном корне под шейкой пня и затем производится тангентальный разрез древесины корня в центральной части корня (у центральной камеденосной полости). Кусты, у которых диаметр центральной полости превышает примерно 4 мм и у которых в центральной части древесины тангентальные разрезы

имеют вид сетки с крупными петлями (рис. № 3), наполненными камедью, дают высокие сравнительно выходы камеди при подсочке. Кусты с узкой центральной камеденосной полостью и плотной древесиной с узкими седцевидными лучами дают малые выходы камеди. Таким образом, можно ориентировочно судить о степени камеденосности отдельных зарослей трагантников. В этом отношении устанавливается следующая закономерность: чем суше и жарче (ниже над ур. моря) местообитание трагантников, тем большие выходы камеди получаются при подсочке кустов астрагала. Чем выше над ур. моря местообитания трагантников, тем меньшие выходы камеди получаются при подсочке кустов.

При производстве массовых опытных подсочек кустов трагантовых астрагалов (*A. microcephalus*, *A. erinaceus*, *A. strictifolius*) оказалось, что трагантовые астрагалы возраста 25—40 лет в верхней горной зоне (на высоте 1900—2000 метр. над ур. моря) дают при подсочке в среднем 2,0—2,5 *г* сухой камеди с куста, в то время как трагантовые астрагалы тех же видов в средней горной зоне дают 4,0—4,5 *г* камеди с куста. Однако, в одном и том же участке колебания камедепроизводительности отдельных растений наблюдаются в очень широких пределах. В то время как некоторые кусты давали выход камеди менее одного *г* с куста, у других, находящихся рядом кустов выход камеди с куста достигал 60 и более *г*.

IV

Ослизнение клеточных стенок паренхимы с превращением их в камедь происходит, очевидно, под влиянием специального фермента, который действует разлагающе только на стенки клеток паренхимы, но не затрагивает клеток других тканей. Обработка микроскопических препаратов древесины астрагалов хлор-цинк-йодом показывает, что стенки клеток паренхимы состоят из целлюлозы без лигнина (окрашиваются хлор-цинк-йодом в фиолетовый цвет), в то время как стенки клеток всех остальных тканей древесины состоят из целлюлозы и лигнина (окрашиваются хлор-цинк-йодом в желтый цвет). Отсюда вытекает вывод о химической близости целлюлозы и трагантовой камеди. Очевидно, что трагантовая камедь возникает в растениях при гидролитическом распаде целлюлозы. Главной составной частью трагантовой камеди является бассорин, для которого некоторыми авторами указывается та же эмпирическая формула $(C_6H_{10}O_5)_n$, которая приводится и для целлюлозы.

Возникает вопрос о возможности искусственного приготовления камеди путем разложения целлюлозы действием фермента или химически-технологическими методами. Биохимическое изучение процессов превращения целлюлозы в трагантовую камедь, протекающих в живых растениях, может дать руководящие нити для разработки

проблемы искусственного приготовления камеди из целлюлозы, добываемой из отходов древесины любых пород или же из отходов, богатых гемицеллюлозой (напр. кукурузные качаны), поскольку имеются основания также для допущения химической близости бассорина к гемицеллюлозе. Разрешение этой проблемы имеет огромное народнохозяйственное значение, так как создает перспективы возможности приготовления более дешевой камеди в неограниченных количествах и значительно менее трудоемкими методами, чем добытие камеди из живых растений путем подсочки. Разрешение этой проблемы явилось бы наилучшим методом освобождения СССР от необходимости импорта камеди. Эта проблема, по нашему мнению, должна быть срочно включена в тематику химических институтов. Удобнее всего эту тему было бы разрабатывать в Арм. ССР, где имеется возможность иметь под руками свежую живую древесину трагантовых астрагалов.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՐԱԳԱՆՏԱՅԻՆ ԱՍՏՐԱԳԱԼՆԵՐԻ ԲԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ի Մ)

Հայաստանի տրագանտային աստրագալները ներկայացված են հետևյալ տեսակներով՝ *Astragalus microcephalus* N., *Astragalus erinaceus* F. et M., *Astragalus strictifolius* Boiss, *Astragalus lagurus* N., *Astragalus aureus* N. և այլն:

Տրագանտային խեժն առաջանում է տրագանտային աստրագալների ճյուղերի և արմատների բնափայտում, միջուկի, միջուկային ճառագայթների և լուբի պարենքիմի բջջաթաղանթների քայքայման հետևանքով: Տրագանտային աստրագալների բնորոշ բիոլոգիական առանձնահատկությունը հանդիսանում է միջուկի և միջուկային ճառագայթների պարենքիմի անընդհատ աճումը, այստեղից էլ միջուկի և միջուկային ճառագայթների խոռոչների լայնացումը: Պարենքիմի բջիջներն այդ խոռոչների կենտրոնում աստրագալների կյանքի ընթացքում անընդհատ քայքայվում են՝ առաջացնելով խեժ, այն ժամանակ, երբ խոռոչների եզրերում գտնվող բջիջներն անընդհատ բազմանում են: Պարենքիմի աճման այս պրոցեսն առաջ է բերում արմատների և ճյուղերի ծավալի մեծացում, որը տեղի է ունենում նրանց տրամագծի մեծացման և երկարություն կարճացման միջոցով: Արմատների ու ճյուղերի կարճացման հետևանքով միջուկային ճառագայթների ընդլայնական կտրվածքների մակերեսը մեծանում է, իսկ լիբրիֆորմի անոթները և բջիջները զիզգազաձև են դառնում, ինչպես ցույց է տրված № 1 նկարում:

№№ 1 և 2 նկարներում ցույց են տրված *Astragalus microcephalus*-ի արմատի բնափայտի տանգենտալ կտրվածքները նախքան արմատների կարճանալը և նրանց կարճանալուց հետո:

Արմատները կարճացման հետևանքով աստրագալի արմատավզիկը քաղվում է հողի տակ և 30—40 սանտիմետրի թիկերի մոտ հասնում հողի մակերեսից 10—20 սմ խորության:

Սեփի ֆիզիոլոգիական դերը հանգում է խոնավության ակկումուլյացիային: Աստրագալների բարձրատիճան չորագիմացկանութունը պայմանավորվում է այդ խեփի առկայությամբ աստրագալների բնափայտում:

Բնափայտի ֆլասավածքներից խեփը դուրս է գալիս խեփի օսմոտիկ ճնշման ազդեցության տակ, որը արմատային սիստեմի կողմից կլանված խոնավութունը ներծծում է:

Սեփը դուրս գալուց հետո, կենդանի բույսերի բնափայտում եղած խեփի կոնցենտրացիան իջնում է, դառնալով 35%, սկզբում ունեցած 50%-ի դիմաց:

Այսպիսով՝ բույսն իր վրա կատարված վերքերից դուրս է հանում տանյակ տարիների ընթացքում իր մեջ կուտակած ամբողջ խեփի մոտ 30%-ը, որից հետո խեփի ելքն ընդհատվում է:

9. Աստվածատրյան և Գ. Յարաշենկա

АРМЕН ТАХТАДЖЯН**О ПРИМИТИВНОМ ТИПЕ ПЛАЦЕНТАЦИИ У ANGIOSPERMAE**

В ряду Pteropsida плацентация развивалась от терминальной через маргинальную к ламинально—абаксиальной. Архаические папоротники из порядка Coenopteridales сохранили еще терминальную плацентацию своих предков—псилофитов.

Дальнейшие изменения плацентации у папоротников теснейшим образом связаны с изменением листовых органов. В связи с образованием „мегафиллов“ терминальная плацентация дает начало маргинальной, или краевой. Как показывают сравнительная морфология и васкулярная анатомия, маргинальные спорангии являются фактически терминальными на сегментах листа.

Из маргинальной плацентации возникает ламинальная или поверхностная плацентация. Теоретически она может возникать двумя способами. Первый способ есть „веббинг“ — расширение и краевое срастание листовых сегментов и образование, таким образом, листовой пластинки с поверхностными спорангиями. Спорангии при этом всегда оказываются на нижней, или дорзальной (абаксиальной), стороне листа, так как здесь они оказываются в лучших условиях защиты. За исключением редких тератологических случаев, абаксиальная плацентация у папоротников никогда не встречается. Подобный путь образования дорзальной плацентации весьма наглядным образом демонстрируют представители семейства Osmundaceae. Таким же образом, несомненно, возникла дорзальная плацентация у *Christensenia* (Marattiaceae). Интересно, что жилкование здесь сетчатое. Это также есть следствие „веббинга“. Второй способ возникновения ламинальной плацентации несколько сложнее. Наряду с „веббингом“ здесь имеет место еще так называемое „филетическое скольжение“. Оно сводится к постоянному, происходящему в течение филогенеза перемещению спорангия на дорзальную поверхность листа. В семействе Schizaeaceae этот филогенетический процесс повторяется в онтогенезе („онтогенетическое скольжение“).

Дорзальная плацентация представляет собой значительный шаг вперед по сравнению с маргинальной. Эта последняя была невыгодной для растения по двум причинам: она мешала свободному

краевому росту листовой пластинки и, кроме того, не обеспечивала спорангиям надежной защиты.

Таков путь развития плацентации у Filicinae. У Gymnospermae мы сталкиваемся с различными вариантами тех же основных типов, но при значительно большей сложности их филогенетических взаимоотношений. У третьей ветви Pteropsida, у покрытосемянных растений, плацентация приобретает столь оригинальные черты, что становится очень нелегким делом ее филогенетическое истолкование.

В группе Angiospermae все изменения в плацентации происходят в замкнутой сфере завязи на небольшом и ограниченном пространстве и в обстановке сложных гистологических структур. Типы плацентации здесь очень разнообразны и взаимоотношения их еще до сих пор не всегда понятны. Для внесения ясности в этот вопрос необходимо прежде всего выяснить примитивный тип плацентации покрытосемянных и затем попытаться выяснить его происхождение.

Большинство морфологов считает наиболее примитивным краевое семярасположение. Выдающийся русский теоретик *Б. М. Козо-Полянский* (1922:139; 1928:63) первый высказал идею о примитивности „диффузной“ плацентации. По его мнению, „краевое семярасположение можно вывести из рассеянного путем редукции семяпочек, кроме сидячих по краю. Обратное выведение морфологически невысказано“. Эта мысль вполне правильна. Но в остальном его аргументация не всегда удачна. Так, например, совершенно неверно с современной точки зрения, что у папоротников „краевое положение спорангиев есть прогресс по отношению к разбросанности их по жилкам“. В действительности у папоротников маргинальная плацентация примитивнее разбросанной. К идее о примитивности рассеянной плацентации, независимо от *Козо-Полянского* и гораздо позже него, пришел и *Hutchinson* (1934: 26). Но, по своему обыкновению, он не подкрепляет это положение никакой аргументацией. Идею о примитивности диффузной плацентации принял также ученик *Козо-Полянского*, воронежский ботаник *Зажурило* (1939), который совместно с *Кузнецовой* попытался подкрепить ее анатомическим исследованием гинеция *Butomus umbellatus* и *Nuphar luteum*.

Выбор между двумя точками зрения затрудняется тем, что в то время как первая как будто бы согласуется с ходом эволюции плацентации у папоротников (от маргинальной к ламинальной), вторая находит себе прочную базу в современных представлениях о филогении покрытосемянных и о „примитивной расе“. Диффузная плацентация встречается у таких, несомненно, примитивных семейств, как *Lardizabalaceae*, *Nymphaeaceae*, *Butomaceae*, *Hydrocharitaceae*. Многие из принадлежащих сюда типов крайне архаичны. Осо-

бенно архаичны лардизабаловые. Нимфейные — также чрезвычайно древняя группа. Они занимают промежуточное положение между двудольными и однодольными. Также примитивно семейство *Vitaceae*, которое легко вывести из типа нимфейных и от которого в свою очередь произошло сем. *Hydrocharitaceae*. Во всех этих группах диффузная плацентация связана с большим числом семязачатков на плодолистике. У других многоплодиковых произошло прогрессивное уменьшение количества семязачатков в каждой карпиде, и в связи с этим плацентация постепенно потеряла свой первоначальный примитивный характер. Все эти соображения склоняют нас к признанию гипотезы *Козо-Полянского*.

Каким же, однако, образом можно свести диффузную и притом еще *адаксиальную* плацентацию примитивных покрытосемянных к плацентации их предков — голосемянных? *Козо-Полянский* выходит из положения тем, что связывает покрытосемянные с описанной из пермо-карбона и триаса группой энгерациевых, имевших вентральные или адаксиальные спорангии. Но, как показала Isabel Brown (1933:350), роды *Tingia* и *Noeggerathia* близки к клинолистикам. Теперь уже вряд ли можно в этом сомневаться. Но если *Noeggerathiales* относятся к *Sphenopsida*, то тогда уже нет никакой возможности выводить из них покрытосемянные, которые, вне всякого сомнения, относятся к *Pteropsida*.

Плацентация голосемянного порядка могла быть или ламинальной, или маргинальной. *Зажурило* и *Кузнецова* (1939:91) склоняются к первому. Они считают возможным допустить, что предки покрытосемянных, повидимому, еще задолго до замыкания у них мегаспорофиллов приобрели диффузную плацентацию. По их мнению, среди различных вариантов укрытия семязачатков у голосемянных имел место и такой, при котором семязачатки перемещались на адаксиальную поверхность мегаспорофилла, располагаясь на ней диффузно. При этом они ссылаются на случаи адаксиальной плацентации у современных папоротников. Они приходят, таким образом, к выводу, что мегаспорофилл голосемянных, давший начало плодолистике, „представлял собою лист с трехчленной пластинкой, несшей на своей адаксиальной поверхности диффузно-плацентированные семязачатки. Перед превращением макроспорофилла в замкнутый плодолистик имело место сращение долей листа. В результате возник цельный макроспорофилл, несший три комплекса семязачатков, каждый из которых снабжался своей системой пучков. При возникновении покрытосемянности макроспорофилл завернулся так, что краевые половинки обеих лопастей впились внутрь полости завязи и срослись по линии, близкой к главным пучкам боковых лопастей. Возникла та гипотетическая структура, которая с нашей точки зрения является исходной для покрытосемянных. В пестике, образованном в резуль-

тате такого сращения, семязчатки располагались по всей адаксиальной поверхности плодолистика и снабжались пучками боковых и средней лопастей плодолистика. Плацентация в этом случае была в полном смысле слова диффузной" (стр. 92). В дальнейшем имела место редукция как частей плодолистика, так и семязчатков и возникли другие модели плацентации.

Против этой гипотезы можно выставить следующие возражения: 1) Среди голосемянных, как ныне живущих, так и ископаемых, совершенно неизвестны трехчленные или вообще расчлененные спорофиллы с ламинальной плацентацией. У известных нам форм плацентация семязчатков или терминальная, или маргинальная. Если, как у микроспорофиллов некоторых беннеттитов, плацентация алаксиальная, то спорофилл всегда простой. 2) У папоротников неизвестно адаксиальное расположение спорангиев. *Зажурило* и *Кузнецова* ссылаются на указанный *Гебелем* случай адаксиальных спорангиев у некоторых папоротников. Но, как указывает сам *Goebel* (1930: 1302), эти спорангии являются здесь ненормальными и, по-видимому, абортивны и наряду с ними всегда встречаются нормальные абаксиальные спорангии. 3) Не учитывается то обстоятельство, что в ряду *Pteropsida* адаксиальная или вообще ламинальная плацентация может быть лишь в результате „веббинга“, а не до „веббинга“ у еще расчлененного спорофилла, как это допускается в гипотезе. 4) Эта гипотеза связана с рядом формальных натяжек и произвольных допущений и не представляет никаких преимуществ перед другой, возможной гипотезой, которую мы здесь попытаемся изложить.

Предок покрытосемянных должен был иметь маргинальную плацентацию. Краевое расположение семязчатков мы встречаем у многих представителей *Sucadofilicales*. Таковую же плацентацию мы наблюдаем у саговников. Все другие, известные у голосемянных модели плацентации развились из маргинальной. В частности, *вторично-терминальная* плацентация семязчатков *Bennettitales* есть результат редукции мегаспорофилла с краевой плацентацией. У некоторых беннеттитов путем „веббинга“ сложного микроспорофилла из маргинальной плацентации возникла *адаксиальная*. Путем „веббинга“ же должна была возникнуть адаксиальная плацентация на мегаспорофиллах *Angiospermae*. Адаксиальная плацентация могла возникнуть только в результате „веббинга“. Но „веббинг“ предполагает наличие сложного листа. Возник ли действительно плодолистик из сложного мегаспорофилла или он есть результат замыкания простого листового органа?

Sinnot и *Bailey* (1915) привели в свое время ряд серьезных доказательств в пользу того, что примитивный лист покрытосемянных был не простой и черешковый, а пальчато-трехлопастной

или тройчатый и сидячий. Он был трехнервный. Васкулярное снабжение листа имело три прорыва или лакуны, что видим и теперь у многих более примитивных форм. Изучая васкулярную анатомию плодолистиков, Eames (1931) пришел почти к таким же выводам, что и Sinnot и Bailey. Карпеллярные пучки оказались пальчаторасположенными в типичных случаях в числе трех и берут начало из трех следов через три прорыва. Средняя жилка листа и соответствующая ей дорзальная или медианная жилка плодолистика оказались, по исследованиям Sinnot и Bailey и Eames, двойными. Они представляют собой пару пучков, а не единственный пучок. На двойную природу средней жилки семядолей указал Vignou (1926). Филогенетическое значение двойного медианного пучка огромно. Он как бы связывает между собой листовую орган с примитивным дихотомическим ветвлением (Hunt, 1937: 289). Двойная средняя жилка представляет собой отражение первичной дихотомии той архаической системы ветвления, которая дала начало мегафиллу. Таким образом, от современных листьев и плодолистиков мы можем постепенно перейти к пальчато-трехлопастным органам с двойной средней жилкой и от этих последних к дихотомическим системам ветвления первоначальных „теломов“. Сопоставляя исследования Sinnot и Bailey и Eames со сравнительной морфологией листьев примитивных голосемянных и наиболее примитивных покрытосемянных (особенно Lardizabalaceae, Berberidaceae и Paeoniaceae), мы приходим к выводу, что прототип листа Angiospermae был перисто-тройственный или многократно-тройственный, но не однажды-тройчатый.

Сложные спорофиллы предков Angiospermae должны были иметь маргинальную плацентацию. В процессе эволюции спорофиллы постепенно образовали биспорангиатные шишки, и чем компактнее становились последние, тем все более упрощались и уменьшались в величине спорофиллы. Путем протекавших совместно „веббинга“ и редукции получался все более простой мегаспорофилл. Но по мере краевого срастания сегментов мегаспорофилла семязачатки из краевого положения должны были постепенно перейти в поверхностные. Они попрежнему сидели на концах жилок, соответствующих верхушкам сегментов сложного спорофилла, но теперь эти жилки уже не все доходили до краев сплошного листа, а заканчивались внутри более или менее простой пластинки. Возникла „рассеянная“ плацентация. Филогенетическое скольжение здесь не могло иметь решающего значения, и возникновение ламинальной плацентации было простым следствием „веббинга“. Однако с точки зрения защищенности семязачатков далеко не все равно—с какой стороны спорофилла они окажутся в результате „веббинга“. Для растения, спорофиллы которого образуют „цветок“, абаксиальное распо-

жение спорангиев уже не может считаться рациональным. В компактном образовании, каким является цветок, наилучшая защита спорангиев достигается на адаксиальной стороне. Ведь именно эта сторона является здесь „внутренней“. У папоротников такой „внутренней“ стороной была абаксиальная сторона спорофилла. Поэтому, при срастании сегментов примитивного мегаспорофилла плаценты загнулись не на абаксиальную, а на адаксиальную сторону пластинки. Это—процесс чисто адаптивный и экологически вполне понятный. Аналогичное явление можно наблюдать на простых лепестковидных микроспорофиллах беннеттита *Williamsoniella*. Здесь также в результате „веббинга“ микроспорангии оказались на адаксиальной стороне. Вполне понятно, конечно, что в цветке беннеттитов абаксиальное положение было бы для них значительно менее благоприятным. Во всех случаях, когда спорофиллы образуют „цветок“, начинает происходить „веббинг“ и маргинальная плацентация заменяется адаксиальной. В микроспорофиллах беннеттитов мы можем наблюдать разные стадии этого процесса. Защита семязачатка и развитие мегаспорофиллов пошло у них, однако, в очень своеобразном направлении и поэтому эти последние редуцировались у них до простых ножек.

Предложенная нами гипотеза происхождения рассеянной адаксиальной плацентации покрытосемянных приобретает тем большую вероятность, что она позволяет включить *Angiospermae* в линию развития *Pteropsida* с большей легкостью и последовательностью, чем это можно было бы сделать при всякой иной интерпретации.

Ереван, 15. I. 1941.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Bower, F. O.* 1923—1928. *The Ferns*. Vol. I—II, Cambridge.
2. *Browne, Isabel.* 1933. *The Noeggerathiae and Tingiae. The Effects of their Recognition upon the Classification of the Pteridophyta*. *New. Phyt.*, v. 32, № 5.
3. *Bugnon, P.* 1926. *La dichotomie cotylédonaire, caractère ancestral*. *Bull. Soc. Bot. France*, 72.
4. *Chodat, R.* 1926. *La placentation et les enchenements des plants vasculaires*. *C. R. Soc. Phys. et Hist. Nat. Genève*, vol. 43, № 2.
5. *Chodat, R.* 1929. *Some facts of morphological continuity as shown by a comparison of fossil and living plants*. *Proceed. Int. Congress of Plant Sc.*, vol. 1.
6. *Eames, A.* 1931. *The vascular anatomy of the flower with refutation of the theory of carpel polymorphism*. *Amer. Jour. Bot.*, v. 18.
7. *Eames, A.* 1936. *Morphology of vascular plants*. N. Y. and London.
8. *Goebel, K.* 1930. *Organographie der Pflanzen*. II.
9. *Hunt, K.* 1937. *A study of the style and stigma with reference to the nature of the carpel*. *Amer. Jour. of Bot.* v. 24, № 5.
10. *Hutchinson, G.* 1929. *The phylogeny of flowering plants*. *Proceed. Int. Cong. Pl. Sc.*, I.
11. *Hutchinson, I.* 1934. *The Families of Flowering Plants. Monocotyledons*. London.

12. Козо-Полянский Б. М. 1922. Введение в филогенетическую систематику высших растений. Воронеж.
13. " " 1928. Предки цветковых растений. Москва.
14. " " 1936. О природе цветка. Тр. ВГУ, IX, I.
15. Sinnott, E. W. and J. W. Bailey. 1915. Investigation on the phylogeny of angiosperms. V. Foliar evidence as to the ancestry and early climatic environment of the angiosperms. Amer. Jour. Bot. 2.
16. Зажурило К. К. и Кузнецова Е. К. 1939. Природа диффузной плацентации. Тр. ВГУ, X, 5.

ԾԱԾԿԱՍԵՐՍԵՐԻ ՊԼԱՑԵՆՏԱՑԻԱՅԻ ՊՐԻՄԻՏԻՎ ՏԻՊԻ ՄԱՍԻՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Ծածկասերմերի համար պրիմիտիվ տիպի պլացենտացիան պետք է համարել այսպես կոչված «դիֆֆուզ» պլացենտացիան: Հեղինակը փորձ է անում բացատրել «դիֆֆուզ» պլացենտացիայի ծագումը: Դիֆֆուզ պլացենտացիայի ծագումը հասկանալի է դառնում, երբ մենք ենթադրում ենք, որ պտղատերևիկն առաջացել է բարդ մեզասպորոֆիլլից՝ մարզինալ պլացենտացիայով:

Արմեն Թախտաջյան

ХРИМЛЯН С.

ЭКОНОМИКА АРАРАТСКОЙ КОТЛОВИНЫ В СВЯЗИ С СЕВАНО-ЗАНГИНСКИМ ОРОШЕНИЕМ

(Экспозе II тома „Схемы генерального плана комплексного энергетически-ирригационного использования вод озера Севан, реки Занги и Араратской котловины“).

1. ВЫВОДЫ

Работа (II том схемы) имеет целью дать в общих контурах перспективы сельского хозяйства Араратской котловины в связи с Севано-Зангинским орошением и наметить основные вопросы, подлежащие изучению для составления генплана комплексной проблемы в части экономики сельского хозяйства.

Севан-Зангинское орошение охватывает обширную площадь, расположенную в границах Араратской котловины. Орошаемые территории представляют собой отдельные оазисы, размеры которых определяются, главным образом, наличием оросительной воды. С разрешением Севанской проблемы появляется возможность выравнить графики летних расходов местных водоисточников дотациями озерной воды и оросить все чрезполосные пространства.

По схеме Севано-Зангинское орошение охватывает 153 тыс. га нетто. Кроме того, за счет резервных водоисточников, вопрос использования которых выявляется и требует еще дальнейшего изучения (подземные воды), намечается возможность охвата орошением всех земель Араратской котловины площадью в 196 тыс. га (без Араздаянских земель и территорий, подвешенных к рекам Гарни, Веди и верховьям Касаха).

Дополнительно охватываемая площадь представляет собой 35 тыс. га полупустынных Сардарабадских степей и 8 тыс. га земель верхней зоны. Ввиду большой народнохозяйственной ценности сардарабадских земель, которые, в случае дачи им воды, могут быть превращены в сплошные массивы виноградных и садовых насаждений, они (земли) подлежат безусловному орошению, как только выявится возможность реального использования намеченных для этой цели водоисточников. Земли верхней зоны ввиду их сравни-

тельно высокого расположения должны быть орошены во вторую очередь, так как дача им оросительной воды является не столь настоятельной, как в первом случае.

В настоящее время в Араратской котловине—74 тыс. га орошаемых земель. Орошаемые земли, за исключением площадей Котайкского и Аштаракского районов, расположены в низменной зоне, простирающейся до отметок 950—1000 м н. у. м. Здесь сосредоточена вся площадь виноградников и плодовых насаждений. В климатическом отношении зона эта относится к районам с сухим континентальным климатом. Котайкский и Аштаракский районы расположены в предгорной зоне с отметками в пределах 1000—1600 м. Обе зоны признаются районами абсолютного орошения.

Источниками орошения служат реки Аракс, Занга, Гарни, Веди, Касах с притоками, родниковые воды и частично селавы. Орошаемые площади по источникам распределяются так:

Аракс	—	18,3	тыс. га
Занга	—	12,2	" "
Касах с притоками	—	11,5	" "
Гарни	—	10,7	" "
Веди	—	7,2	" "
Родниковые воды и пр.		14,0	" "
		<hr/>	
		74,0	" "

Действующие ирригационные системы в большинстве принадлежат к сооружениям неинженерного типа с низким коэффициентом полезного действия (0,35—0,50).

Недостаток поливных ресурсов наблюдается во всех без исключения районах. Орошаемые площади не обеспечены летней водой. Процент летних культур в массиве составляет 65.

Основной фонд земель, подлежащих новому орошению, представляет собой зимние пастбища на равнине и „кирах“, используемые в настоящее время крайне экстенсивно.

Сельское хозяйство массива характеризуется в основном производством продукции виноградно-плодовой, технических культур (хлопок, табак, герань), огородных и частично злаков.

Животноводство, за исключением нагорий Аштаракского и Котайкского районов, носит потребительский характер и играет незначительную роль в экономике котловины.

Валовая продукция в неизменных ценах 26/27 г. выражается

в размере 40—43 млн. руб., из них около 75% приходится на растениеводство.

Проектное хозяйство построено на охвате 153 тыс. га нетто с дальнейшим увеличением этой площади до 196 тыс. га.

Ирригационная схема исходит из режима II периода, т. е. после осушения Большого Севана, с целью обрисовать хозяйство, стабильное в смысле поливных возможностей и устроенное на постоянной воде, после установления нового равновесия озера. В основу построения схемы положено полное, не только энергетическое, но и ирригационное использование увеличивающегося во II периоде, после спуска вековых запасов, стока озера Севан в 641 млн. м³.

Помимо полного использования на ирригацию стока оз. Севан и рек Занга и Касах и увеличения по сравнению с прежними схемами использования реки Аракс и грунтовых вод, что само собой является решающим моментом данной ирригационной схемы, принципиальное отличие этой последней от прежних заключается еще в том, что впервые вполне обоснованно выдвинут вопрос дальнейшего значительного повышения использования подземных вод и включения в баланс водоисточников возвратных вод.

Проектное хозяйство с охватом 153 тыс. га к резервам орошения в 43 тыс. га зонировано по ведущим культурам.

Отдельные зоны разбиты на массивы в зависимости от типов сочетания культур и командования каналов. Всего по Араратской котловине предусмотрено 19 различных типов распределения культур, обеспечивающих, в соответствии с директивными указаниями и естественно-историческими условиями местности, комплексное использование всего массива, как специализированного района плодово-виноградных насаждений и технических культур с учетом потребностей в пригородных культурах для растущего Еревана и других промышленных центров котловины.

Распределение культур, являясь предварительной наметкой, имеет целью создать хозяйство с высокой водообеспеченностью, что в условиях рассматриваемого массива является основной предпосылкой интенсификации сельскохозяйственного производства и что позволит в дальнейшем, в случае необходимости, произвести любое перераспределение летних культур без того, чтобы вода лимитировала эти последующие изменения.

Средняя водообеспеченность по массиву выражается в размере 10,65 тыс. м³ в голове канала при среднем проценте летних культур, равном 96 и КПД—0,60, гарантирующем проектные предположения от излишней напряженности и обеспечивающем нормальные условия эксплуатации.

Площади под различными культурами в итоге применения дифференцированных по отдельным массивам типов сочетания куль-

тур и расход потребной воды по всему фонду орошаемых земель Араратской котловины представляются в следующем виде:

К у л ь т у р ы	0/0 культур.	Площадь культур в тыс. га	Расход воды на всю площадь в млн. м ³
Насаждения	32,0	48,0	546,9
Технические культуры	22,0	34,0	297,2
в т. ч. хлопок	20,6	31,0	264,5
Злаки	19,0	29,0	215,1
Травы	19,0	29,0	307,0
Огороды и приусадебн. земли . .	7,7	12,5	152,7
Культуры городск. земель	0,3	0,5	5,5
И т о г о	100,0	153,0	1525,0
Пожнивные и подсев люцерны . .	10,5	16,0	99,5
			1624,5

Покрытие расходной части водного баланса по источникам распределяется следующим образом:

Озеро Севан	— 641 млн. м ³ .
Река Занга	— 302 " "
" Аракс	— 365 " "
" Касах	— 177 " "
Грунтовые воды	— 224 " "
Биологические воды	— 73 " "
Гарни, Веди и родники	— 41 " "
	1823 млн. м³.

Из них за вычетом потребн. Севанского бассейна — 90 млн. м³.

Потерь в водохранилище — 106 " "

На орошение Араратской котловины — 1627 млн. м³.

Экономический профиль проектного хозяйства определяется производством плодово-виноградной продукции и продукции технических культур при одновременном крупном росте кормовых ресурсов котловины.

Валовая продукция массива при приведенных ниже нормах урожайности на конец расчетного периода (15—20 лет), принятых с большой осторожностью, выражается в следующих цифрах:

К у л ь т у р ы	Площадь в тыс. га	Урожай- ность в цент.	Валовая продукция в тыс. тонн.
Насаждения	48		
в т. ч. виноград	28	120	336
плоды	18	80	144
Технические культуры	34		
в т. ч. хлопок	31	27,5	85
табак	2	15,0	3
герань	1	200,0	20
Пожнивн. сах. свекла	(8)	300,0	240
Злаки	29	25,0	73
Травы и корма	29	100,0	290
Огороды и бахчи	13	200,0	260
	153	—	(1451)

Кормовые ресурсы будущего хозяйства составят около 400 млн. корм. кгг ед., что вместе с летними пастбищами котловины позволит в переводе на крупный скот (улучшенного типа) содержать около 250 тыс. голов.

В ценностном выражении вся валовая продукция сельского хозяйства составит 190 млн. рублей в неизменных ценах, по сравнению с современными 40 — 43 млн. рублей.

Соответствующий расчет при полном охвате земель котловины орошением дает 250 млн. рублей.

В проектном хозяйстве наиболее „узким местом“ является производство зерна и мяса. С этой точки зрения заслуживает внимания предложенное тов. С. Е. Манасерианом и испытанное им уже в течение ряда лет хлопковое четырехполье, которое, не ущемляя площадей под ведущими культурами, за счет замены люцерны пожнивными бобовыми на сено, позволяет удвоить выход зерна. В связи с ростом в этом севообороте по сравнению с восьмипольем также площадей под пожнивной сахарной свеклой кормовые ресурсы хлопковой низины увеличиваются примерно на 20 — 22%.

Однако, севооборот требует дальнейшего изучения с точки зрения поддержания и восстановления плодородия почвы.

Снабжение мясом и мясными продуктами будущего полумиллионного Еревана и др. промышленных центров котловины требует особых мероприятий по увеличению производства мяса.

Животноводство должно иметь мясомолочное направление по линии крупного рогатого скота и мясное по линии овцеводства. Сравнительно скромные зерновые ресурсы, даже в сочетании с ис-

пользованием отходов и отбросов промышленности Араратской котловины, не могут дать больших перспектив для развития свиноводства.

Мясное направление овцеводства должно удовлетворять требованиям промышленного убоя. Получение необходимого убойного контингента (не менее 500 тыс. голов овец), в условиях кормовых площадей Араратской котловины, может мыслиться, главным образом, путем промышленного скрещивания. Это скрещивание должно дать скороспелое потомство, чтобы в течение 4 месяцев добиться максимального привеса путем откорма в летние месяцы на базе богатых кормовых ресурсов. Для такого скрещивания с местной овцой может служить „линкольн“, приплод первой генерации которого в четырехмесячном возрасте доходит до 35—48 кгр живого веса при отличных вкусовых качествах.

При этой системе не требуется больших пастбищных массивов, так как весь предубойный период проходит на откорме на небольших территориальных участках.

Маточное поголовье воспроизводится вне этой зоны из породы, которая создается метизацией с рамбулье прекосами, с сохранением всех положительных качеств местной овцы — веса, курдюка, вкуса мяса и т. д.

Ввиду большой актуальности выдвигаемого вопроса необходимо поставить опыты по скрещиванию и откорму указанных овец.

Крупное производство сельскохозяйственного сырья создает в проектном хозяйстве мощную базу для развития перерабатывающей промышленности.

Задача по определению будущего промышленного комплекса Араратской котловины не может быть решена на данной стадии, так как требует предварительной проработки ряда вопросов, связанных с ростом населения и динамикой трудового баланса, с установлением народнохозяйственной потребности на основе материальных балансов отдельных отраслей, с определением масштабов и темпов производства и т. д. Это — цикл работ к генплану.

Приведенные в работе основные виды и ориентировочная мощность промышленности по переработке продукции сельского хозяйства свидетельствуют о крупном росте промышленной продукции котловины и об исключительной роли в ней вино-коньячной и консервной промышленности.

Валовая продукция перерабатывающей промышленности с 93 млн. р. подымается до 670 млн. р. при охвате орошением 153 тыс. га и превышает 950 млн. рублей со включением резервов орошения. В этих цифрах более 60% приходится на долю двух упомянутых выше отраслей.

Кажущиеся на первый взгляд чрезмерными перспективы роста

сельского хозяйства и промышленности на самом деле основаны на реальных возможностях и для расчетного периода и темпам роста не превышают заданий III пятилетки.

Одним из важных вопросов ирригационной схемы является вопрос освоения вновь орошаемых земель. Практика показывает, что освоение вновь орошаемых площадей производится сравнительно медленно, обходится довольно дорого и дает эффект много времени спустя после начала освоения.

В целях быстрого и успешного освоения земель и экономии госсредств на переселенческие мероприятия выдвигается идея создания двухярусных хозяйств колхозов (С. Е. Манасериан) — на нагорьях и на низине.

Однако, вопрос этот требует детального изучения графиков трудовых процессов по колхозам нагорий и низины в пиковые месяцы в смысле возможности их совмещения.

Прирост новых площадей по схеме составляет 80 тыс. га. Большая часть орошаемых земель находится в обжитых районах технических культур, поэтому около 30 тыс. га земель могут быть освоены существующими колхозами без каких-либо мероприятий по увеличению контингентов рабочей силы извне.

Общая потребность в переселении и доприселении для освоения всех орошаемых по схеме земель выразится, примерно, от 16 до 18 тыс. хозяйств.

Проработка баланса труда позволит уточнить и детализировать вопросы потребности и покрытия по трудовым ресурсам как по отдельным земельным массивам, так и по этапам освоения генплана.

2. ПРОГРАММА РАБОТ ДЛЯ ГЕНПЛАНА

В генплане должны быть решены, на основании изучения фактического материала и существующих директивных решений и указаний, вопросы, связанные с определением производственных профилей отдельных массивов (микрорайонов), районированием культур и поголовья, развитием и размещением промышленности, освоением новых орошаемых земель и производств, установлением районов тяготения выходов промышленной и сельскохозяйственной продукции и т. д. В генплане должна быть дана также очередность энергетического, ирригационного и промышленного строительства и освоения новых орошаемых земель и промпредприятий.

Для решения этих узловых вопросов экономики проектного хозяйства прежде всего необходимо провести работы по состоянию и динамике трудовых и материальных балансов.

Тема по балансу трудовых ресурсов должна охватить все от-

расли народного хозяйства за 1938 и 1939 годы и дать динамику трудовых ресурсов по этапам расчетного периода (1942, 47, 54, 57).

Материальные балансы должны быть проработаны по основным отраслям хозяйства и по тем же этапам с тем, чтобы определить народнохозяйственную потребность в отдельных видах продукции, установить виды, масштабы и темпы производства, выявить узкие места в развитии народного хозяйства и наметить мероприятия по их преодолению.

Наряду с этим должны быть проработаны перспективы развития дорожной сети, так как существующие дороги не в состоянии будут удовлетворить потребности проектного хозяйства ни по своей провозоспособности, ни по направлениям связей, которые они осуществляют.

Проработка всех этих важнейших вопросов экономики проектного хозяйства должна проводиться методом постепенных приближений и предполагает 2—3 тура работы.

На основании примерной модели народного хозяйства на расчетный период, очередности строительства, развития и размещения сельскохозяйственного и промышленного производства должны быть разработаны предварительные данные по динамике трудовых ресурсов и перспективам дорожной сети.

По сопоставлении последних с предварительными планами по отдельным отраслям возможно будет окончательно проработать трудовые балансы и дорожную сеть и увязать их вместе с уточненными данными по объему, размещению и очередности сельскохозяйственного и промышленного производства и строительства в единый комплекс проектного хозяйства по основным этапам его развития.

Правильное разрешение поставленных вопросов предполагает также выявление роли Арм. ССР, как специализированного района в экономике Союза в целом, и максимально возможную увязку проводимых мероприятий по проектному хозяйству с общесоюзными народнохозяйственными перспективами.

Наряду с указанными темами и проработками должно быть обращено особое внимание на изучение существующего хозяйства страны и ее природных богатств (минеральные ресурсы, стройматериалы, сельское хозяйство, промышленность и пр.) как базы построения мощного проектного хозяйства.

1940 — 1941 гг.
гор. Ераван.

Б. М. АРУТЮНЯН

НЕКОТОРЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ
ПО „ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА СССР“

проф. С. В. Юшкова

Недавно вышла из печати объемистая книга проф. С. В. Юшкова „История государства и права СССР“, ч. I. Книга издана под маркой Всесоюзного института юридических наук НКЮ СССР и утверждена Всесоюзным Комитетом по делам высшей школы при СНК ССР в качестве учебника для юридических институтов.

Это—первая книга, первый учебник, который охватывает „не только историю государства и права русского народа, но вместе с тем и историю государства и права всех народов нашего Союза“, причем в отношении тех народов, которые составляли государства и имели свои правовые системы до присоединения их к Российской империи, автор считает необходимым вопрос „изучать с самого появления у этих народов государственных образований“ (стр. 3). К числу таких народов автор справедливо относит и армянский народ, один из старейших среди народов СССР.

Считая вполне правильной такую установку автора и приветствуя появление на свет такого важного и необходимого учебника для высшей школы, хотелось бы сделать несколько критических замечаний.

Мы не будем касаться всех отделов книги проф. Юшкова. Нашу задачу мы ограничиваем только некоторыми заметками по отделам и главам, касающимся истории государства и права армянского народа.

Историю армянского государства автор начинает с VI века до нашей эры. Дав беглый обзор политической истории армянского народа древнейшего периода на основании далеко еще не проверенных исторической наукой сведений, автор останавливается на политическом строе Армении в эпоху Тиграна Великого (I век до н. эры), характеризуя его как восточный деспотизм. Здесь довольно подробно останавливаясь на функции, положении и роли правящей верхушки, автор, однако, не дает читателю представления о социальном составе общества и о взаимоотношениях классов.

Единственная фраза, которая касается вопроса социального состава общества, — следующая: „Все подданные, как высшие сановники, так и крестьяне, назывались царскими слугами“ (стр. 13). Получается так, что основными категориями дифференцированного классового общества этого периода в Армении является царь — с одной стороны, его слуги — с другой, причем в составе второй категории сливаются в одно все классовые подразделения общества. О „сановниках“ мы читаем на 14-й странице следующее: „Само управление государством было вверено царем *особым лицам*, причем эти высшие должности, находившиеся в руках нескольких *знатных фамилий*, были наследственными (стр. 14, подчеркн. мною—В. А.). Однако, остается совершенно непонятным — к какому социальному классу принадлежали эти „сановники“, эти „особые лица из знатных фамилий“; были ли они представителями определенного класса? и если да, то какова была социально-экономическая база их могущества? или они являлись просто чиновниками по назначению царя?

Остается невыясненным также важнейший вопрос — какая общественная формация господствовала в Армении в эту эпоху.

Под тем же заглавием „Политический строй Армении в эпоху Тиграна Великого“ — автор дает беглый, отрывистый, довольно путанный обзор политической истории Армении до падения Аршакидской династии (429 г. н. эры), и даже дальше — марзпанского периода (до половины VII века), который он называет „нахарарским“, основываясь на том, что „для управления Персидской Арменией назначался марзпан, представитель персидской власти в стране, но фактически вся власть принадлежала крупным армянским феодалам-нахарарам“, которые иногда назначались на должность марзпанов“ (стр. 14). И вот из этого автор делает совершенно неожиданный вывод: „таким образом, Армения из рабовладельческого государства при Аршакидах постепенно превратилась в государство феодальное“ (?). По смыслу этой фразы, где из уст автора первый и единственный раз в его книге мы слышим о рабовладельческом строе в Армении, можно было полагать, что, по мнению автора, до Аршакидов¹, и даже при них, в Армении существовал, и даже господствовал, рабовладельческий строй, который превращался в феодальный в силу того только, что в Персидской части Армении на должность марзпанов назначались нахарары-феодалы (?). Да ведь эти „нахарары“ существовали и до Аршакидов при Тигране II и во всем периоде царствования Аршакидов, занимая те „высшие должности“ и являясь теми же „сановниками“ — „азарапетами“, „спарапетами“, „мардпетами“, „кусакалами“ и проч., о которых упоминает автор в параграфе о Тигране II.

1) Аршакидская династия царствовала в Армении с 66 г. до 429 г. н. эры.

Впрочем, автор впадает в еще более глубокое противоречие, когда он начинает говорить „о превращении Армении в феодальное государство“.

На стр. 15-й он пишет:

„Первыми армянскими феодалами были так называемые комархи—родовые старшины, которые, превратившись в главы (тэры), стали захватывать землю своих общинников, обращая последних в зависимое население“.

Комархи (впрочем, это греческое слово совершенно не было в употреблении в древней Армении) упоминаются у Ксенофонта в „Анабазисе“ в начале IV в. до н. эры, т. е. значительно раньше господствовавшего при Тигране Великом строе, который автор считает как будто рабовладельческим, постепенно переходившим в феодальный только при Аршакидах.

Из вышеприведенной цитаты можно заключить, что феодальный строй в Армении возник и постепенно развивался на основе патриархально-родового строя. Естественно, спрашивается: когда же, по автору, возник и существовал рабовладельческий строй в Армении, когда для его существования ни времени, ни подходящей социально-экономической базы не остается? Да и откуда автор взял, что в древней Армении существовал рабовладельческий строй, когда о нем никаких сведений в источниках нет и, насколько нам известно, ни один более или менее авторитетный исследователь армянской истории этого не утверждает. Ведь не обязательно, чтобы все народы неминуемо проходили через рабовладельческий строй?

Таким образом, неясное представление автора как о политической, так и о социально-экономической истории Армении приводит его к явно противоречивым и неправильным выводам.

Немало путаницы можно видеть и в употребляемой автором феодальной терминологии. Вот яркий пример. На стр. 15-й читаем:

„Следующий за нахарарами слой феодальных землевладельцев составляли азаты, которые, будучи освобождены от налогов, несли службу в царской или нахарарской коннице. За свою службу они получали феоды (хостакдары). Кроме того, под вассалитетом нахараров находились лица, называвшиеся царра (дзара), которые также получали от своих сеньоров за свою службу земли“

Во-первых, отметим, что „хостакдар“ — это не феодал, а феодал. Затем, слово „*ճառար*“ (по автору „царра“) как феодальный термин в древнеармянском языке употреблялось в том же смысле, в каком употреблялись: на русском — „слуга“, на латинском — *wassus, servus*. Так назывался (главным образом в обращении) всякий нижестоящий по феодальной лестнице вассал по отношению к вышестоящему — сюзерену. В феодальной Армении все феодалы в обращениях к царю называют себя „*ճառար*“. В узком смысле слова „*ճառար*“ употреблялось

в значении „дворового слуги“, находившегося на положении холопа—раба. Ни в одном источнике или в монографическом исследовании по истории Армении нельзя найти употребление слова „*ճիւղ*“ в том смысле, в каком его представляет автор, т. е. особой категории феодалов-землевладельцев¹.

Таким образом, в книге проф. Юшкова неточные, часто неправильные, притом отрывочные, не связанные исторической последовательностью и внутренней закономерностью сведения об исторических событиях не дают читателю возможности выяснить себе, на какой социально-экономической базе сложился тот или другой государственный строй в древней Армении.

Скудным и малосодержательным является сказанное автором в этом отделе об армянском феодальном праве. Он довольствуется здесь лишь одной общей фразой: „В феодальной Армении установилась система феодального права“. Да еще несколько сведений о браке и наследстве со ссылкой на Юстиниана, необоснованность и тенденциозность которых ясно доказал Н. Адонц в своем известном труде „Армения в эпоху Юстиниана“ (см. стр. 184—198). Сказанное о браке и наследстве противоречит также всему духу армянского права. (сравни М. Гош—„Судебник“ (на армянском языке), ч. 1, ст. 121, стр. 290).

Ошибок, подобных вышеприведенным, и упущений по истории армянского государства и права немало также и в других отделах книги. Считаю особенно необходимым остановиться на гл. IV, § 2, озаглавленном „Основные черты армянского права по „Судебнику“ Мхитара Гоша“ (реценз. кн. стр. 155—159).

Эта часть труда проф. Юшкова является сплошным недоразумением. Будучи совершенно незнаком с армянским подлинником „Судебника“ Мхитара Гоша на армянском языке, изданным ученым монахом **Ваном Бастамяном** в 1880 г., автор, повидимому, использовал в качестве единственного источника так называемые „Армянские законы“ из „Сборника законов грузинского царя Вахтанга VI“ (изд. А. С. Френкеля под редакцией Д. З. Бакрадзе, Тифлис, 1887 г., стр. 230—350), притом не только без всякого критического к нему отношения, но даже и не обратив внимания на примечания редакции, относящиеся к этому отделу.

Например, в примечании на стр. 231—232 проф. Юшков мог бы читать, что „грузинский перевод значительно отстает от армянского подлинника... статьи местами сокращены или слиты, местами выброшены, а местами дополнены новыми“.

¹ О термине „*ճիւղ*“, а также о вышеупомянутых—„хостак“ и „хостакдар“ см. акад. Я. А. Манандян—„Заметки о феоде и феодальной войне Парфии и Аршакидской Армении“. Тифлис. 1932 г., стр. 11—13.

В том же примечании говорится, что „грузинский перевод предлагаемых „Законов“ сделан с армянского подлинника и притом „выписанного из Эчмиадзинского монастыря“ и что „в нем об авторе их нет ни слова“ (подчеркнуто мною — Б. А.), а только сам издатель полагает, что это из „Судебника“ Мхитара Гоша.

Затем из „сравнительной ведомости статей армянских законов по „Сборнику“ царя Вахтанга и по „Судебнику“ Мхитара Гоша“ (стр. 350 — 361) проф. Юшков мог бы видеть, что первые 150 статей в „Сборнике“ Вахтанга не имеют соответствующих себе статей в „Судебнике“ Гоша. Все это, безусловно, натолкнуло бы автора на мысль, что этот единственный источник, которым он пользуется для изложения армянского права по „Судебнику“ Мхитара Гоша, есть источник не совсем доброкачественный, — следовательно, надо искать подлинник и пользоваться, во-первых, им, а затем и многочисленными исследовательскими работами об армянском праве по „Судебнику“ Гоша на армянском, русском и иностранных языках.

Теперь посмотрим, к какому результату привело такое поверхностное отношение к безусловно серьезной задаче, поставленной автором для себя.

Но прежде чем перейти к критике данных автором сведений об армянском праве по „Судебнику“ Мхитара Гоша и толкованию их, остановимся вкратце на единственном источнике, использованном автором, а именно: 7-м отделе сборника Вахтанга, носящем заглавие „Законы армянские“ (стр. 230 — 350). Этот отдел „Сборника законов“ Вахтанга состоит из двух отделений. 1-е отделение, состоящее из 150 статей, представляет из себя известный „Сирийский судебник“¹, переведенный на армянский язык, по мнению некоторых исследователей (Н. Адонц, Зарбанальян и др.), в конце XII века (1197 г.) известным киликийским епископом Нерсесом Ламбронским. Нет основания полагать, что эти „законы“ имели более или менее широкое практическое применение даже в Киликии, где они были впервые переведены, так как уже в половине XIII века там применялся „Судебник“, составленный киликийским князем Смбатом на основании „Судебника“ Гоша. Что же касается самой Армении, то уже в конце XII века здесь появился „Судебник“ Мхитара Гоша, который имел широкое практическое применение.

Названный „Сирийский судебник“ давно известен в европейском ученом мире. Исследованием его занялись многие юристы — исследователи (Bruns, Sachau, von Lingental и др.).

В 1880 г. в Лейпциге он издан в сирийском, арабском и армян-

1) Этот „Судебник“, или „Законник“, переведен с греческого на сирийский яз. в последней четверти V в. и содержит законы и приказы византийских императоров — Константина, Феодосия и Льва, а потому правильнее называть его сироро-мейским.

ском варианте, вместе с немецким переводом (см. Bruns und Sachau. Sirisch — Romisches Rechtsbuch, Leipzig, 1880).

В грузинский „Сборник законов“ Вахтанга VI названный сирийский судебник попал следующим образом: грузинский царь Вахтанг VI (будучи царевичем) в начале XVIII века обратился в Эчмиадзин к армянскому католикоосу с просьбой—выслать ему имеющиеся там сборники „армянских законов“. И вот вместе с „Судебником“ Мхитара Гоша Вахтангу была послана также и рукопись армянского перевода упомянутого сирийского судебника.

Переводя полученные из Эчмиадзина „Законы“ с армянского на грузинский язык, Вахтанг, как выше было указано, внес в них значительные изменения по своему усмотрению и поместил их в свой „Сборник законов“ под общим заглавием „Законы армянские“, без упоминания авторов и источников, откуда он взял эти „законы“.

Из сказанного ясно, что „армянские законы“ Вахтанга не могут служить достаточно надежным и верным источником для истории армянского права, тем более для учебника высшей школы.

Надо полагать, что проф. Юшкову все это было неизвестно, в противном случае было бы непонятно, почему он приписывает „Сирийский судебник“ Мхитару Гошу и почему он так широко использует первое отделение „Законов армянских“ Вахтанга, т. е. сирийские законы, для построения системы армянского права.

Теперь, несколько слов о подлинном „Судебнике“ Мхитара Гоша. „Судебник“ этот, составленный в конце XII века, имел действительно широкое применение. На „Судебнике“ Гоша были составлены: „Киликийский судебник“ Смбата Гунстабля (Конетабля) в XIII веке; в XVI веке в Польше он применялся в армянских колониях, которые пользовались внутренним самоуправлением. Доказательством этого может служить то, что венским проф. Бишофом найден рукописный экземпляр этого армянского судебника, с некоторыми изменениями утвержденного в 1518 г. польским королем Сигизмундом. Он применялся в армянских колониях в Крыму в XVI веке и в Астрахани.

Первое издание на армянском языке „Судебника“ Мхитара Гоша, как было указано выше, вышло в 1880 г. в Эчмиадзине с пространном и содержательным предисловием (180 стр.) и примечаниями ученого монаха Ваана Бастамяна.

„Судебник“ Гоша состоит из трех частей: 1) Введение (*Նախադրույթ*), состоящее из 11 глав, 2) „Законы церковные“, состоящие из 124 статей, и 3) Законы светские, состоящие из 130 статей.

Во „Введении“ Гош подробно трактует о судеустройстве и судопроизводстве. Надо отметить, что это „Введение“ совершенно не нашло себе отражения в „Сборнике“ Вахтанга VI.

О „Судебнике“ Мхитара Гоша имеется довольно большая ли-

тература как на армянском, так и на русском и иностранных языках (Վ. Բառսեթյան, Խ. Սահակյան, Ա. Ղևոնդյան, Алексеев М., Арцруни С, Brosset A., Karst I., Kohler I., Bischof F. и др.).

В результате смешения сиро-ромейских законов так называемого „Сирийского судебника“ с армянскими законами из „Судебника“ Гоша в книге проф. Юшкова Мхитару Гошу и вообще армянскому праву приписываются совершенно чуждые им принципы и нормы. Приведем несколько примеров.

1. На стр. 155-й своей книги проф. Юшков пишет: „Другой характерной чертой сборника (Гоша) является то, что в нем содержится целый ряд норм, определяющих положение крепостного крестьянства“. Затем автор, на основании этого „целого ряда норм“, определяет „положение крепостных в Армении“. Считая необходимым, во-первых, отметить „определенную тенденцию к ограничению отпуска крепостных на волю“, автор перечисляет ряд норм, которые действительно дают картину ограничения отпуска крепостных на волю, ущемления их прав до того, что „если крестьянин или слуга захотят что-либо купить, то могут это сделать с позволения своего хозяина“ (стр. 156).

Конечно, автор совершенно и не подозревал, когда писал эти строки, что он воспроизводит нормы не армянского права, а сиро-ромейского и не из „Судебника“ Мхитара Гоша, а „Сирийского судебника“ (ср. ст. ст. 16, 17, 19, 27 „Сирийского судебника“, изд. А. Клтчяна (на. арм. яз.), а также „Сборник Вахтанга“ ст. ст. 16, 17, 19, 27, стр. 237—239).

Здесь уже действительно „необходимо отметить“, что у Мхитара Гоша мы находим: во-первых, очень мало статей, касающихся положения крепостных крестьян, а во-вторых—отсутствие всякой тенденции к ограничению отпуска не только крепостных, но даже и холопов (ծառայ):

Так, в статье 3-й второй части „Судебника“, озаглавленной „О правосудии над крестьянами“, Гош пишет: „Человек по природе своей создан свободным, а служить господам (приходится ему) лишь из-за земли и воды. Я считаю правильным такой суд,—если (крестьянин) оставит все господское, то свободен, где захочет жить“. Однако, повидимому, считаясь с практиковавшейся в действительности узурпацией прав крестьян со стороны феодалов, Гош оговаривается: „а если кто-либо из господ не простит этого и насильно заставит ушедшего (крестьянина) вернуться, то после смерти отца свободны его сыновья“. (См. упомянутое арм. издание, стр. 320—321).

Тот же принцип проведен в 75-й статье, относящейся к беглым холопам. Здесь Гош считает правильным и приемлемым Моисеев закон, гласящий: „Не выдавай пришедшего к тебе чужого холопа

господину его, но посели у себя, где пожелает, и не обременяй его". (Там же, стр. 391. Ср. „Сборник Вахтанга“, стр. 303, ст. 269).

Из этих двух статей достаточно ясно видно, что у Мхитара Гоша нет никакой тенденции к ограничению отпуска крестьян на волю, как это полагает проф. Юшков. Наоборот, действия господина, направленные к такому ограничению, Гош считает не правом, а насилием.

Гош нигде и ни в какой мере не ограничивает также „право крестьянина и слуги купить и продавать“. Статья, приведенная проф. Юшковым, как „очень хорошо иллюстрирующая ограничение правоспособности крепостного крестьянина“ (стр. 156), есть не статья из „Судебника“ Гоша, а лишь 17-я статья вышеуказанного „Сирийского судебного“ (см. арм. издание А. Клтчяна, стр. 15).

Немало искажений и неточностей в передаче норм армянского права можно указать и по другим „основным разделам права“, но ограничиваемся лишь несколькими примерами. Так:

1. Непонятно, откуда автор взял, что „поджигателя, застигнутого на месте преступления, бросали в огонь“ (стр. 158), между тем как в статье 94-й (II части) „Судебника“ Гоша, специально относящейся к поджогу и воспроизведенной Вахтангом с некоторыми изменениями („Сборник“, стр. 290, ст. 226), устанавливается только возмездие за убыток в трехкратном размере и 10 лет исповедывания.

2. Все, что говорится в книге проф. Юшкова о свадебном залоге (стр. 157) и о завещательном распоряжении, относится не к армянскому, а сирийскому праву.

3. Неправильно утверждение автора, что „в Судебнике Гоша имеется мало положений, относящихся к судебному праву“, и что „отмечается только, что решение уголовных дел принадлежит собственнo царю, а не судьям“ (стр. 156).

Как было указано выше, большая часть пространного „Введения“ к „Судебнику“ посвящена именно судебному праву; здесь подробно устанавливается: что такое суд, кто может быть судьей, кто—свидетелем, как должен вестись суд и т. п. Там же, в 5-й главе, говорится, что по светским делам (а не уголовным, как пишет проф. Юшков) суд справляет христианский царь или князь, а если таковых нет, то поручается епископу.

Считаем лишним продолжать приводить примеры. Думаем, что и указанных достаточно для того, чтобы составить понятие о том, как в данном случае проф. Юшков пользовался источниками. Тем не менее нельзя не отметить один существенный момент. Автор далеко неполно представил этот богатый источник армянского права.

„Судебник“ Гоша содержит и другие „основные разделы права“, на которых необходимо было остановиться. Скажем, например, о нор-

мах социальной охраны, чрезвычайно интересных особенно в отношении армянского средневековья, о распределении земель среди членов сельской общины и т. п. Ряд статей у Мхитара Гоша относится к охране труда работавших по найму (*վարձակ*) в сельском хозяйстве (ч. II, ст. ст. 83, 113, 120, 121, 125 и др.). Так, например, в статье 83-й Мхитар Гош требует платить наемному работнику заработную плату в день работы до захода солнца, мотивируя свое требование тем, что он (наемный работник) может быть без крова и вся надежда его на этот заработке. Затем добавляет: „Известно, что из-за бедности и нужды стал он наемным, и если (наниматель) не платит (ему) в день работы, то законно и справедливо уплатить (потом) больше, чем (условленную) плату. (Арм. издание „Судебника“ Гоша, стр. 395).

Из всего изложенного становится ясным, что проф. С. В. Юшков, принимаясь выполнить серьезную задачу — дать учащейся в юридических вузах молодежи учебник истории государства и права всех народов СССР, недостаточно серьезно и научно выполнил ее, по крайней мере в отношении одного из этих народов, имеющего свою вековую и богатую культуру, — армянского народа. Такое поверхностное отношение непростительно тем более, что армянский народ не „исчезнувший“ вроде хозаров, урартийцев, истории которых автор считает необходимым коснуться „хотя бы вкратце“ (см. введение), а один из достойных членов семьи Советского Союза, обеспечившего ему, наравне с другими братскими народами, „расцвет высокой культуры, национальной по форме и социалистической по содержанию, и развитие своей государственности в составе братского Союза“ (введение, стр. 3). Армянский народ имеет свой университет с юридическим факультетом; наконец, он имеет свой филиал Академии наук СССР, к консультации и помощи которого мог бы обратиться проф. Юшков при затруднениях в составлении той части своего учебника, которая относится к истории государства и права армянского народа.

ԵՐԿՈՒ ՈՒՂՂՈՒՄ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԵՋ

1.

Նկարագրելով Մեսրոպի վերջին օրերի կյանքը, Կորյունը պատմում է թե ինչպես նա գիշեր ցերեկ խրատում էր բոլորին, մանավանդ երբ զգում էր, որ մոտ է իր մահը, է՛լ աչքերին քուն չէր տալիս. «Մանաւանդ զի և զմտաւ իսկ ածէր ըստ տէրունական հասակին զօր վախճանին, չտայր քուն աչաց և ոչ նիրհ արտեանաց» (Կորիւն, տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 43):

Տէրունական բարոյ նշանակում է «աստվածային, քրիստոսական» և զործ է ածված միայն աստուծու և Քրիստոսի համար. ասվում է, օրինակ՝ տէրունական հրաման, տէրունական գիրք (Աստվածաշունչ), տէրունական սեղան, տէրունական տուն (տաճար), մարմին տէրունական (Քրիստոսի մարմինը), տէրունական լանջ, ոտք (Քրիստոսի լանջքը, ոտքը), աղօթք տէրունական (Հայր մեր), տէրունական օր (Կիրակի), տէրունական պատուեր (Քրիստոսի պատուէրը) և այլն և այլն: Այս բոլորի վկայությունները տես Նոր Հայկ. բառ. հա. Ի, էջ 872: Սովորական և հասարակ բաների համար բնավ չի դործածված տէրունական, ուստի անհարմար է այստեղ Մեսրոպի համար ասե տէրունական հասակ, որ է «աստվածային հասակ»:

Ըստ իս բառը պետք է ուզգել ծերունական, որ զործածված է ուշ ժամանակի գրականության մեջ. վկայությունները տես Նոր Հայկ. բառ. հտ. Ա, էջ 1014, ուր կա նաև ծերունական հասակ (Կիւրղ. յովել): Մխալն առաջացել է Տ և ծ տառերի նմանությունից, որ գրիչները շփոթել են իրար հետ:

Թե Կորյունի իսկական բնագրում բարոյ ծերունական ձևն ունէր, ապացուցում է նաև Փոքր-Կորյունը, որ համապատասխան տեղում ունի «ծերունի հասակաւն»:

Այսպիսով մենք ունենում ենք Ոսկեդարյան մի բացատրություն. (ինչպես տէր, տէրունի բառից կա տէրունական, նմանապես ծեր, ծերունի բառից էլ ծերունական):

Ֆետգլյանն իր Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 63) ոչ մի ուշադրություն չի դարձրած վերի տէրունական բառի անպատեհության վրա և դրանել է անփոփոխ:

2.

Կորյունի պատմության մեջ թվական մի անճշտություն կա: Կորյունը (տպ. Վենետիկ 1894, էջ 17) պատմում է թե Դանիելյան նշանագրերը Վառաձապուհի հինգերորդ տարին Հայաստան բերվեցին. «ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»: Մեսրոպն այդ տառերը

փորձեց երկու տարի. «Իրրե ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր ե նովին նշանագրովք տանէր»: Այնուհետև Մեսրոպը տեսնում է, որ թերի են այդ տառերը և մեկնում է Միջագետք՝ նոր խուզարկութիւններ կատարելու համար, դարձյալ Վռամշապուհի հիմնադրարդ տարին. «Խաղայր գնայր ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց» (էջ 18): Եղեսիայում և Սամուսատում մի ժամանակ աշխատելուց հետո, հայերեն սառերը գտած դառնում է Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց մեծաց»:

Ամեն մի ընթերցողի համար էլ հայտնի է, որ երկու հիմնադրարդ-ներից մեկը սխալ է: Բանասերները զանազան բացատրութիւններ են տվել սխալն ուղղելու համար: Ոմանք առաջին հիմնադրարդ-ը պահում են անփոփոխ, և որովհետև Դանիելյան նշանագրերի փորձարկութիւնը երկու տարի տեսց, երկրորդ հիմնադրարդ-ը դարձնում են Եօքներարդ, ասելով թե Ե (5) ե Ե (7) տառերը շատ հեշտ էր շփոթել: Բայց այս դեպքում հաջորդ վեցերարդ բառն էլ պետք պիտի լիներ փոխել ութերարդ: Ուրիշներն այսքան փոփոխութիւնը շատ համարելով, Կորյունի «ամս երկու» բացատրութիւնը դարձնում են ամիս երկու, որով բոլոր մյուս թվերը մնում են անփոփոխ: Marquardt (Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Վիեննա 1913, էջ 27) Կորյունի սույն հատվածից «և իրրե ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր» բառերն ամբողջովին հետին լուսանցագրութիւն է համարում և ջնջում է, որով դարձյալ երկու հիմնադրարդ-ները կննան, ենթադրելով թե փորձարկութիւն միջոցը շատ կարճ էր: Օրմանյան (Ազգապատում, Պոլիս 1912, հտ. Ա, էջ 277) մատնանշում է սխալը, բայց ոչ մի փոփոխութիւն չի առաջարկում, ասելով թե «Թուականներու յարմարութեանց համար աւելի երկարելը ձանձրալի կրնայ դառնալ»:— Գալուստ Տեր Մկրտչյան (Արարատ 1912, էջ 508 և 511) նկատում է սխալը, առաջին հիմնադրարդ-ը համարում է ուղիղ, երկրորդն անորոշաբար գրում է «հի...երրորդ», իսկ վեցերարդ-ը դարձնում է ԺԶ (փոխանակ Զ. այսինքն 16-րդ տարին՝ փոխանակ 6-րդի): Բայց այնուամենայնիվ երկու տարվա հաշիվը մնում է առանց բացատրութիւն:— Ֆնտզլյան՝ Կորյունի քննական հրատարակութիւն մեջ (Երուսաղեմ 1930, էջ 18) սխալ է համարում երկրորդ հիմնադրարդ-ը, որովհետև, ասում է, «Դանիելյան նշանագիրներուն յանկարծազիտ հասնելն աւելի սուպերիւր ըլլալով՝ ժամանակն աւելի ճշտիւ պահուած ըլլալու է»: Կարծես թե սխալը Կորյունը կատարած լիներ և ոչ թե հետին գրիչները: Այնուամենայնիվ, էջ 21, վեցերարդ բառն անփոփոխ պահում է:

Ես էլ պիտի առաջարկեմ մի փոքրիկ ուղղում, որով՝ կարծում եմ թե բոլոր անդատեհութիւնները հեշտութիւն մը պիտի վերանան:

Անփոփոխ պահում եմ Կորյունի վեցերարդ-ը, երկու ամ-ը և երկրորդ հիմնադրարդ-ը. իսկ առաջին հիմնադրարդ-ն ուղղում եմ երրարդ: Սխալն առաջացել է հետևյալ ձևով: Կորյունի ձևագրում գրված է եղել երդ (համառոտագրված և առաջին տառի վրա պատվի նշանով), որ բնականաբար պիտի կարդացվեր «երրորդ»: Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ դրած ե-ը թվանշան համարելով՝ կարդացել է հիմնադրարդ: Մնացյալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու թե 5-2 չի տալ 5:

СОВЕЩАНИЕ

ПО ВЫСОКОГОРНЫМ ЭЛЕКТРОСИСТЕМАМ ПРИ АРМЯНСКОМ ФИЛИАЛЕ АКАДЕМИИ НАУК СССР

27. XII—29. XII. 1940 года состоялось совещание по высокогорным электросистемам, посвященное XX годовщине ленинского плана электрификации—ГоЭлРо. В совещании приняло участие свыше 50 научных и инженеро-технических работников Армении, Грузии и Азербайджана. На открытии совещания были заслушаны доклад зам. председателя Госплана Арм. ССР т. Джагацпаняна о двадцатой годовщине ГоЭлРо и приветствия от президента Академии наук СССР акад. В. Л. Комарова и научных и хозяйственных организаций.

Помимо пленарных заседаний, были организованы секции: по заземлению и экономическая.

На пленарных заседаниях были заслушаны и обсуждены следующие доклады:

1. „Горные грозы“. Докл. кандидат технических наук В. В. Бургсдорф. Работа рассматривает генезис и законы развития гроз в горных местностях. Доказывается решающее влияние орографии на развитие гроз независимо от их происхождения, в частности прилипание гроз к горным хребтам и оттягивающее действие последних.

Наряду с этим доказывается значительное снижение величины тока молнии в горных условиях, что имеет большое практическое значение для облегчения и удешевления высокогорных электросистем, в частности за счет повышения допустимого сопротивления заземления.

2. „Основы проектирования и сооружения высотных подстанций“. Докл. старший научный сотрудник М. М. Лебедев — Работа рассматривает основные особенности высокогорных электроустановок. Доказывается, что переход к следующему классу изоляции является верхним пределом для высокогорных установок и что во многих случаях достаточны более дешевые и вполне оправдывающие себя мероприятия: ограничение максимального рабочего напряжения, снижение уровня внутренних перенапряжений (в частности—блочная коммутация и т. д.). Также даны соображения по выбору расчетной плотности и температуры воздуха и мероприятия по борьбе с последствиями инсоляции.

В части компоновки доказана технико-экономическая нецелесообразность отрыва повысительных подстанций от гидростанций и выявлены законы изменения стоимости различных типов открытых подстанций в зависимости от рельефа.

3. „Опыт эксплуатации высокогорной сети Армянского куста“.— Докл. инж. С. Я. Татевосян. В работе даны итоги ряда лет эксплуатации Армянского куста, выявлены особенности обходов, ремонтов и противоаварийной профилактики в кусте Армении.

4. „Горный гололед“.— Докл. кандидат технических наук В. В. Бургсдорф. Работа рассматривает метеорологическую сущность горного гололеда и его опасность для электротехнических сооружений. Особо рассмотрены условия Северного Кавказа и Закавказья.

В результате работы выявлены районы Кавказа и Закавказья, опасные в смысле гололеда, однако одновременно доказывается, что благодаря защищенности Закавказья в целом от арктических вторжений законы гололедообразования в Закавказье неоднородны и в сильной степени зависят от микроклимата и микрорельефа, что требует детального многолетнего изучения трасс линий, подлежащих осуществлению.

5. „Опыт сооружения высокогорных линий передачи Армянского куста“.— Докл. инж. Д. Б. Давидян. Работа рассматривает условия сооружения горных линий передачи и дает ряд рекомендаций, проверенных при проектировании, строительстве и эксплуатации высокогорных сетей Армении.

В секции по заземлениям были заслушаны и обсуждены следующие доклады:

1. „Электрические характеристики горных грунтов“.— Докл. инж. М. Я. Мнацаканян. В работе даны результаты замеров в сети Армянского куста. Сопротивления грунтов Армении характеризуются большой неоднородностью, в общем же приближаются к верхним пределам удельных сопротивлений аналогичных грунтов в мировой литературе.

2. „Заземление нейтрали высотных систем“.— Докл. инж. Л. М. Вильчур. В работе приводятся основные факторы, влияющие на выбор типа заземления нейтрали и их изменение в горных условиях. Автор приходит к выводу о несущественности различий в определяющих факторах между нормальной равнинной и высокогорной системой, что позволяет распространить рекомендации по заземлению нейтрали на высотные системы.

3. „Влияние высокогорных линий электропередачи на линии слабого тока“.— Докл. инж. Г. К. Ткешелашвили. В работе исследованы особенности влияний в горных условиях в зависимости от трех факторов: сближения, диктуемого рельефом, сопротивления грунта и характера протекания тока в земле.

Автором дана оригинальная методика определения коэффициента взаимоиנדукции из опыта однополюсного короткого замыкания линии.

4. *„Опыт работы системы ДПЗ в высокогорных условиях“.*— Докл. инж. В. С. Бакунц. Автор анализирует положительные результаты работы высокогорных систем ДПЗ, что позволяет высказать пожелания о дальнейшем широком развитии этой системы. Особый раздел посвящен опыту работы улучшенных заземлителей.

В экономической секции был заслушан и обсужден следующий доклад:

„Экономические характеристики горных линий“.— Докл. инж. А. И. Вардазарян. Автор рассмотрены основные факторы, влияющие на стоимость горных линий и установлена их относительная значимость. Наиболее детально разработан раздел, посвященный эффекту опор и его усилению в горных условиях. Работа дает методику быстрого определения стоимости линии в зависимости от климата, рельефа и грунта рассматриваемого участка и доказывает рентабельность металлических опор в горных условиях.

Совещанием принята резолюция, подводящая итоги проведенной научной и практической работе и намечающая вехи дальнейшего изучения.

В результате совещания выявлен ряд мероприятий, позволяющих снизить стоимость высокогорных электросистем и повысить надежность их работы.

A CONFERENCE ON THE HIGH-MOUNTAIN SYSTEMS

A conference on the high-mountain systems, dedicated to XX-th annuary of the Lenin's Plan of Electrification—„ГоЭлПо“—took place from 27/XII to 29/XII 1940. At the conference the following reports were read:

1. *W. W. Burgsdorf*: „The thunderstorms at the mountains“.
2. *M. M. Lebedew*: „The prinsiples of projecting and construction of high-mountain substations“.
3. *S. J. Thatheosian*: „The experience of the exploitation of the Armenian high-mountain network“.
4. *W. W. Burgsdorf*: „The sleet-formation on the high-tension lines at the mountains“.
5. *D. B. Davidian*: „The experience of construction of thi high-mountain transmission lines of the Armenian network“.
6. *M. J. Mnatakanian*: „The electrical characteristics of the mountain grounds“.
7. *L. M. Witthur*: „The grounding of the neutral points at the high-mountain systems“.
8. *G. K. Tkeshelashvili*: „The influence of the high-mountain transmission lines on the low-tension's lines“.
9. *W. S. Bakuntc*: „How the two wire-ground systems have been working at the Armenian high-mountain installations“.
10. *A. J. Wartazarian*: „The economical characteristics of the mountain transmission lines“.

The conference has resumed the experience of the building, first in the USSR, high-mountain network and has indicated the points of the future studies. In the resolution of the conference recomendations were made of lowering the cost and attaining good results in the working of the system.

The most important recomendations are:

- a) to creat conditions in order to use standard apparatus in the high-mountain installations.
- b) in calculations to use 60—75 KA the value of lightning-current instead of 120 KA without changing the value of recomendated protecting angles.
- c) to organize the exploitation of the network so that the local units will be more independent and self-supporting.

The conference also has paid attention to the factors of the insolation, relief, sleet and seismical activity and has recomendated the complex study of the trasses of transmission lines and of the regions of substations from all these points.

РЕЗОЛЮЦИЯ

СОВЕЩАНИЯ ПО ВЫСОКОГОРНЫМ ЭЛЕКТРОСИСТЕМАМ ПРИ АРМЯНСКОМ ФИЛИАЛЕ АКАДЕМИИ НАУК СССР

27. XII — 30. XII — 1940 г.

1. Совещание считает чрезвычайно актуальными вопросы сооружения и эксплуатации высокогорных электрических систем, в связи с чем считает вполне своевременной инициативу АрмФАН'а, по подведению итогов строительства и эксплуатации уже сооруженных высокогорных систем и комплексную постановку проблем дальнейшего высокогорного электростроительства.

2. Совещание отмечает большую работу по высокогорным электросистемам, проведенную системой Главгидроэнергостроя, в частности — большую научно-исследовательскую работу, выполненную Тбилиским научно-исследовательским институтом сооружений и гидроэнергетики.

3. На основании опыта научно-исследовательской работы ЭНИИ им. Г. М. Кржижановского и ТНИСГЭИ, опыта проектирования, строительства и монтажа Дзорагетстроя и Севан-Зангстроя и эксплуатационного опыта Арменэнерго и Армсельэлектро, а также ряда других организаций, совещание считает установленными следующие особенности высокогорных электрических систем:

а) Снижение плотности воздуха, вызывающее ухудшение его изолирующих свойств (снижение критического напряжения короны, разрядных напряжений по поверхности и вольтсекундных характеристик изоляции).

б) Повышенную повторяемость гроз в горных районах (при наличии достаточной влажности) с одновременным снижением силы тока молнии, а также значительное влияние на грозопоражаемость рельефа местности (оттягивающее действие горных хребтов).

в) Высокую гололедность горных районов, где гололедные образования при благоприятных условиях могут достигать гигантских размеров.

д) Большое влияние рельефа и влажности на гололедную деятельность, в силу чего хорошая защищенность Закавказья от арктических вторжений приводит к некоторому ослаблению гололедного процесса, некоторой локализации его и значительной нерегу-

лярности. Гололедные явления охватывают главным образом юго-восточную часть Закавказья, ограничиваясь перевалами с высотой 1500—2000 м и выше.

е) Наличие порывистых ветров, в отдельных случаях превосходящих расчетные нормы. Наряду с этим отмечается, что при гололедно-изморозевых явлениях и грозах ветры редко превышают 10 м/сек.

ж) Высокую инсоляцию, происходящую от повышенной прозрачности воздуха и в отдельных случаях приводящую к существенному перегреву трансформаторов наружной установки.

з) Высокую пересеченность местности, которая оказывает значительное влияние на трассировку и разбивку линий электропередачи и компоновку подстанций.

и) Большую неоднородность сопротивления растекания заземления в породах одного и того же типа, в частности делювиальных и скальных, с общей тенденцией к повышению сопротивления грунтов.

к) Повышенные влияния на линии слабого тока, вызванные вынужденным сближением линий передачи и слабого тока в горных проходах и повышенным сопротивлением грунтов.

л) Трудную проходимость трасс линий электропередачи и связи, особенно в зимнее время, что препятствует нормальной организации транспорта и затрудняет эксплуатацию.

4. Накопленный опыт строительства и эксплуатации высокогорных электрических систем и результаты произведенных исследований позволяют рекомендовать следующие мероприятия как для повышения надежности работы высокогорных электросистем, так и для снижения стоимости их сооружения:

а) Установить для высотных систем уровень рабочего напряжения при длительных режимах не выше 1,05 от номинального напряжения применяемой изоляции, что позволит для средних и малых систем использовать серийную изоляцию в пределах до 1,5—2 км над уровнем моря.

б) Для напряжений 3, 6, 20 кВ считать целесообразным применение на отметках выше 2 км над уровнем моря изоляции следующего класса, что полностью разрешает для указанных напряжений вопрос высотности.

в) Для напряжений 110 и 154 кВ на отметках выше 2 км считать целесообразным поэлементный переход к аппаратуре следующего класса (замена втулок, наращивание колонок и т. д.).

г) Напряжение 10 кВ применять в высотных условиях преимущественно в качестве генераторного с широким применением блочной коммутации.

д) Наряду с этим рекомендовать применение в высотных усло-

виях аппаратуры наружной установки в закрытых распределительных устройствах, широкое применение АПВ, а также мероприятия по снижению величины внутренних перенапряжений.

е) Считать необходимым жесткое выполнение в горных условиях всех мероприятий по защите объектов от прямого удара молнии (установка молниеотводов, подвеска тросов, соблюдение при этом необходимых защитных углов). Одновременно считать возможным в защищенных горами долинах и низменностях с числом гроз, не превосходящим 15 в год, резкое сокращение защитных мероприятий вплоть до полного отказа от подвески тросов (кроме подходов).

ж) Исходя из принципа равной вероятности грозовых повреждений с равнинными условиями, считать необходимым значительное сокращение в горных условиях расчетного тока молнии в ее стволе (до 60—75 КА) с соответственным облегчением норм грозозащиты в части сопротивлений заземления, расстояний между молниеотводом и проводом и т. д., в соответствии с проектом руководящих указаний, приведенным в докладе инж. В. В. Бургсдорфа на настоящем совещании.

з) Исходя из опыта эксплуатации линий среднего напряжения в горных условиях (сеть 20 и 35 кВ Арменэнерго и Армсельэлектро), поставить вопрос о разрешении применения для указанных напряжений свечеобразных опор со штыревыми изоляторами, дающих существенную экономию лесоматериалов.

и) Учитывая узко-местную локализацию гололедных явлений в высокогорных районах Закавказья, считать необходимым выбор расчетных метеорологических условий для горных линий электропередачи Закавказья исключительно на основании непосредственного изучения района трассы.

к) При проектировании трансформаторных установок считать необходимым производство выбора вида охлаждения на основании изучения температурного режима воздуха и почвы, а также проектирование мероприятий по снижению температуры почвы (озеленение, поливка и т. д.).

л) Считать необходимым комплексный выбор типа и компоновки горных подстанций на основании технико-экономического совместного решения вопросов планировки, металлоконструкций, транспорта и подхода линий.

м) Считать нерациональным с экономической и эксплуатационной точки зрения относ. повысительной подстанции от гидростанции. В целях экономии средств и цветного металла считать необходимым во всех случаях прорабатывать вариант расположения подстанции вблизи генераторного здания, увязывая его с проектом производства работ по генераторному зданию.

н) С точки зрения экономии средств и эксплуатационных преимуществ во многих случаях более длинный долинный вариант трассы линии передачи может оказаться рациональнее более короткого горного, почему считать необходимым во всех случаях прорабатывать долинные варианты трасс.

о) Считать обязательным при проектировании горных линий учет поперечной косогорности. Для устранения ее влияния рекомендовать применение специальных подставок или повышенных фундаментов с сохранением единого типа опор для всей линии, кроме опор с наклонной траверзой.

п) Считать невозможным осуществление во всех случаях проезда вдоль трассы, исходя из чего сооружать на всех линиях подьезды к отдельным участкам от существующих дорог общего пользования.

р) В целях борьбы с последствиями частичной непроходимости трасс считать необходимым увеличение самостоятельности отдельных контрольных пунктов, аварийных и ремонтных бригад и линейных участков, с соответствующим укомплектованием их запасным оборудованием, подсобным оборудованием и инвентарем и транспортом высокой проходимости, а также соответствующим подбором кадров.

с) Отметить, что с точки зрения выбора типа заземления нейтрали и применения системы ДПЗ высокогорные условия не создают никаких осложняющих условий.

т) Отметить, что линии 110 кВ и более высоких напряжений в высокогорных условиях должны проектироваться в основном на металлических конструкциях.

у) Наряду с обычным строительным учетом сейсмичности считать необходимым учет сейсмичности в электротехническом проектировании, в частности путем более компактной проектировки щитовых помещений.

5. Для дальнейшего повышения качества проектирования высокогорных электросистем, повышения их надежности и снижения стоимости считать необходимым произвести следующие научно-исследовательские работы по вопросам, оставшимся до сих пор недостаточно освещенными:

а) Считать необходимым проведение специальных исследований по выявлению зависимости разрядных напряжений изоляции при рабочей частоте и импульсах от плотности воздуха, для чего необходимо создание барокамеры на напряжения порядка 110 кВ.

б) Считать необходимым проведение широких работ в эксплуатируемых электросистемах для выявления реальной величины внутренних перенапряжений.

в) Считать необходимым проведение исследований по воздействию короны на материал проводов.

г) Признать целесообразной разработку типа разрядника, обеспечивающего защиту изоляции подстанций в разреженном воздухе.

д) Поставить перед гидрометслужбой вопрос о пересмотре системы грозовых наблюдений с привлечением для этого НКЭС и АН СССР.

е) Отмечая чрезвычайную сложность изучения гололедных условий Закавказья, считать необходимым развитие сети высокогорных метеорологических станций наряду с неуклонным выполнением всеми организациями решения Экономсовета СССР № 1194 от 20.XII. 1939 г. об изучении гололедных явлений.

ж) Для фиксирования сильных ветров поставить перед ГУГМС вопрос об установке на ветромерах горных метеостанций досок тяжелого типа.

з) Считать необходимым развернутое изучение электрических характеристик горных грунтов как в отношении сопротивления растекания, так и в отношении протекания токов в земле.

и) Считать необходимой разработку легких и транспортабельных опор для высокогорных условий, в том числе опор с наклонными траверсами.

к) Считать необходимым изучение вопроса о применимости для участков линий, мало доступных в эксплуатации, транспортабельного типа железобетонных опор.

6. Совещание считает необходимым дальнейшее углубление научной работы по высокогорным электрическим системам, в частности:

а) Издание трудов настоящего совещания.

б) Созыв всесоюзного совещания по высокогорным и горным электросистемам с привлечением всех энергетических организаций Закавказья, Северного Кавказа, Урала и центральных организаций, а также заводов — изготовителей аппаратуры.

в) Организацию высокогорной электролаборатории при Армянском филиале АН СССР для изучения поведения электрооборудования в высотных условиях, а также изучения естественных условий высокогорных линий передачи.

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Դ-ր Ս. Տեր-Ավետիսյան, «Նադիր-շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու)», Արմֆանի հրատարակչություն, 1940 թ.

Գրքույկի վերնագրից կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը նպատակ է ունենում Հակոբ Շամախեցու հիշատակարանների հիման վրա կազմել Նադիր-շահի արշավանքների պատմությունը, սակայն կարգավով այս գրքույկը, դուք պարզ գաղափար չեք կազմում այդ շրջանի դեպքերի և պատմական անձնավորությունների մասին: Այստեղ մենք կարևոր ենք համարում առանձնապես կանգ առնել այն հարցի վրա, թե որքան ճշգրիտ և հարուզատորեն են վերարտադրված այս գրքույկում Հակոբ Շամախեցու ձեռագիր հիշատակարանները:

Պետք է նկատել, որ հեղինակը բավարար բարեխղճությամբ չի վերաբերվել ձեռագիր-հիշատակարանների հրատարակությանը: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Գրքույկի 2-րդ հավելվածը հանված է մատենադարանի № 2911 ձեռագիր ժողովածուից: Պետք է ասել, որ այս ժողովածուն գրված է շատ վատ ձեռագրով և վատ թղթի վրա, բայց այնուամենայնիվ ընթեռնելի ձեռագիր է: Սակայն դ-ր Տեր-Ավետիսյանը շատ հեշտ է լուծել խնդիրը: Այնտեղ, որտեղ հարկավոր էր ջանք թափել կարգալու և ճշտությամբ արտագրելու համար, նա կետեր է դրել և անցել, իսկ որոշ տեղերում ձեռագրի շատ նախադասություններ և երբեմն ամբողջ պարբերություններ բաց է թողել, սակայն առանց կետեր նշանակելու:

1. Այսպես օրինակ՝ ուռսաց կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային ուղղած գրություն մեջ (հավելված 2-րդ, էջ 51) «Յիսուսի Բրիստոսի ծառայ Յակովբ, որ և շնորհիւն նորա կաթողիկոս» բառերից հետո ամբողջ շարունակությունը, մոտավորապես 15 տող, բաց է թողել, որովհետև այս մասերը մի քիչ դժվար են կարդացվում: Սրա հետևանքով ստացվել է մի բոլորովին անկապ և անհասկանալի գրություն, որ է՝ «Յիսուսի Բրիստոսի ծառայ Յակովբ, որ և շնորհիւն նորա կաթողիկոս... Առ յարմատոց բարեաց...» (տես էջ 51) և այլն և այլն: Թե ինչի մասին է թուղթը և ինչպես է սկսվում, մնում է անհասկանալի:

Եթե այս դեպքում հրատարակիչը կարող է ինքնաբերաբար մասնավոր ասել, թե ավելորդ է համարել մեջ բերել այդ երկար կտորը և այդ պատճառով բաց է թողել ու կետեր նշանակել, ապա թղթի վերջին մասը բաց է թողել առանց կետեր նշանակելու, իսկ վերջին տողը, որ է «գրեցաք ի ՌՄԹ թուականիս մերում», անհասկանալի պատճառով տպագրություն

մեջ դուրս է եկել՝ «Գրեցաւ ի ՌՄԹ ԹՎին ի յուլիս» (էջ 53). «ԹՎին» (այն էլ Վ-ով) և «ի յուլիս» բառերը ձեռագրում բոլորովին բացակայում են:

2. Ծիշտ չենք համարում նաև ավելորդ ուղղումները: Եթե հրատարակիչը սխալ է համարում այս կամ այն բառը կամ արտահայտութիւնը և ուզում է անպայման ուղղված հրատարակել տեքստը, ապա նա, ինչպես ընդունված է որպես կանոն, անպայման պետք է նշի ձեռագրի սխալ ձևը, կամ, հակառակ դեպքում, չպետք է ուղղի և նոր բառ ավելացնի: Այստեղ ուղղված ձևերը մեծ մասամբ կամայական են և բոլորովին սխալ:

Օրինակ. բնագրի «յուսարով յամենակարօն աստուած և ապաւինելով յողորմածութիւն գերափառութեանդ ձերոց վասն օգնականութեան ի ձէնջ խնդրելոյ» նախադասութիւնը, որը միանգամայն ձիշտ է և օրինական, ուղղել է. «յուսարով յամենակարօն աստուած և ապաւինելով յողորմածութիւն գերափառութեանդ ձերոց վասն օգնականութեան ի ձէնջ խնդրելոյ» (էջ 52) սխալ ձևով: Հրատարակիչն իմանալով, որ «վասն» նախադրութիւնը պահանջում է սեռական հոլովով խնդիր, չի իմացել սակայն, որ «վասն» նախադրութեան խնդիրը «օգնականութիւնս» բառը չէ, այլ «խնդրելոյ» բառն է և որ «օգնականութիւնս» բառը հայցական հոլովով է դրված որպես «խնդրելոյ» ներդործական սեռի դերբայի ուղիղ խնդիր:

3. Տեքստում գրված է, թե Թահմազ-Ղուլի խանը գրավեց շատ քաղաքներ. դրանց թվում հիշված է նաև Շամախին: «Շամախի» բառին հաջորդում է մի նախադասութիւն, որը ձեռագրում առկա է փակագծերի մեջ և գրված է հետևյալ ձևով. «Ձոր գլնի առնլոյն հրամայեաց տեղափոխել զգովելի քաղաքն այն ի յԱղսու կոչեցեալն տեղ վատաօք, զոր և փոխեցին իսկ»: Հրատարակիչը, չիմանալով որ «առնում» բայի «առնլոյն» ձևը (որ նշանակում է առնել, գրավել) անորոշ դերբայի (առնուլ) սեռական հոլովն է, փոխել է «առնելոյն» ձևով, որ «առնել» բայի (նշանակում է առնել, կատարել, ստեղծել) անորոշ դերբայի (առնել) սեռական հոլովն է. ստացվել է մի բոլորովին անիմաստ բան, այն է՝ «զոր գլնի, առնելոյն հրամայեաց տեղափոխել զգովելի քաղաքն այն ի յԱղսու կոչեցեալն» («ն») հողը բաց է թողած) տեղ վատաօք (ձեռագրում՝ «վատաօք»), որը, հավանորեն, պիտի լինի «վատաօղ» ք, զոր և փոխեցին իսկ» (էջ 45):

4. Ձեռագրում գրված է. «Նաև պարտիք յաւուրս Մուհառուամին զգէմս ձեր ոչ ցտել և ոչ արիւնեցուցանել սակս Հասանին և Հուսէյրինին վասն զի յաղագս այնց հայոյանացն մեծ խոռովութիւնք լինին, և գերութիւնք և արեանց հեղմունք ի մէջ երկուց ազգացս, որք եմք Ղուրանին ընդունողք և մահմետականք»:

Այս ամբողջ պարբերութիւնը հրատարակիչը փոխել է և նախադասութեան մի մասը, այն է՝ «վասն զի յաղագս այնց հայոյանացն մեծ խոռովութիւնք լինին»—հանել է իր տեղից և դրել մի ուրիշ տեղ, որից ստացվել է հետևյալ անհասկանալի պարբերութիւնը. «Նաև պարտիք յաւուրս Մուհառուամին զգէմս ձեր ոչ ցտել և ոչ արիւնեցուցանել սակս Հասան (ձեռագրում՝ Հասանին) և Հուսէյրինին, և գերութիւնք և արեանց հեղմունք ի մէջ երկուց ազգացս՝ վասն զի յաղագս այնց հայոյանացն մեծ խոռովութիւնք

¹ Այս և հետագա ընդգծումները մերն են Վ.

լինին որք եմք Դուրանին ընդունողք և մահմեդականք (ձեռագրում՝ տ-ով) (էջ 49):

5. Գրքում երբեմն պատահում են այնպիսի սխալներ, որ չենք իմանում ինչնով բացատրել: Օրինակ. ձեռագրում գրված է. «զնա բերեալ կացուցէք ձեզ տէր և թագաւոր», որ նշանակում է՝ «նրան բերեք դարձրեք ձեզ համար տեր և թագավոր», տպագրութեան մեջ դուրս է եկել՝ «զնա բերեալ կացուցէք զձեզ տէր և թագաւոր»: Դժվար է հասկանալ, թե ում պիտի թագավոր դարձնեն ում վրա:

Մի ուրիշը:

Ձեռագրերում ըստ և ընդ նախդիրները սովորաբար կրճատ են գրվում, բայց կրճատումն այնպես է կատարվում, որ այդ երկու նախդիրները տարբերվում են միմյանցից, իսկ եթե չտարբերվեն էլ, տեքստում ամեն մեկի տեղը հասկացվում է իր իմաստից: Հրատարակիչն այդ անտես է առել. այսպես՝ ձեռագրում գրված է. «յորոյ վերայ շինել հրամայեաց խարտեցեալ քարիւք զշինուած ինչ, ըստ (կրճատ գրված) ձեռյ վրանին իւրոյ»: Այս նշանակում է՝ «հրամայեց դրա վրա խարտած քարերով շինք շինել համաձայն յուր վրանի ձևի»: Այս նախադասութեանը տպված է՝ «յորոյ վերայ շինել հրամայեաց խարտեցեալ քարիւք զշինուած ինչ ընդ ձեռյ վրանին իւրոյ» (էջ 43), որ կարող է կամ նշանակել՝ «յուր վրանի ձևի հետ», կամ «յուր վրանի ձևի փոխարեն»: Երկու դեպքում էլ ստացվում են անիմաստ և անմիտ բաներ:

6. Այսպիսի «ուղղումների» կողքին մենք գտնում ենք նաև բազմաթիվ սխալ ընթերցվածներ, բացթողումներ և տառասխալներ: Հիշենք դրանցից մի քանիսը: «Կամիմ գալ յիւշքիլիսեայն», տպված է՝ «կամիմ գալ յիւշքիլիսէ այն» (էջ 38):

«Գայ... Աբդուլլահ փաշայն հարիւր հազարօք զօրօք և բանակէ» — տպված է՝ «... գայ ... և բնակէ»:

«Ձայն» — տպված է՝ «զայ», «յայտնիցի» — տպված է՝ «յայտնեցի», «զանօթան» — տպված է՝ «զաղօթողան» (տես էջ 49, 52 և այլն). «մեծագոյն» — «մեծագին». «որ էր օր ի Բ. սեպտեմբերի ամսոյ» ուղղված է «որ էր ի Ի Բ. սեպտեմբերի ամսոյ»:

Հիշենք մի քանի բացթողումներ և տառասխալներ, որոնցով լիքն է մի քանի էջանոց տեքստը. բայց չմոռանանք ասել մի ավելի անակնկալ բան ևս: Ձեռագրում գրված է. «Ես ամենատարտամ և մշտապղբբա առ գործս բարիս Յակովբ անպիտան և անարդիւն վարդապետս Շամախեցի քաղցրաճաշակ խորտկալի սեղանս այս և զհոգեկեցոյց մատենան... ի վաղուց հետէ սկսեալ յայսմ ամի զբաւեցի...» և այլն:

Այս նախադասութեան մեջ 3 սխալ է արված. 1) «առ գործս» կապակցութեանը դարձրել է «զառ գործս», որ անիմաստ է, իհարկե. 2) զբաւեցի բայը գրել է զբաւիցի, որպիսի բայ չկա հայերենում և 3) ամենածիծաղելին, «խորտկալի սեղանս» ուղղել է «խորտակելի սեղանս» ձևով, ըստ երևութիւն խորտկալի բառը համարել է անհասկանալի. իսկ թե ինչ է նշանակում «խորտակելի սեղան» արտահայտութեանը, այդ իհարկե հրատարակչի գիտնալիքն է (տես էջ 27, ծանոթութեան):

Հիշենք նաև բաց թողած բառերը. «Անապատաց» (չի կարողացել կարգալ). «Արքայն Վրաց Թէմուրազ (հանդերձ հարազատիւ և որդւոյն իւրով) Հերակլիւ և այլն». փակագծում գրված բառերը բաց են թողված և «որդւոյն իւրով» բառերը, որ կապված են «Հերակլիւ» անվան հետ, դուրս են մնացել և արտահայտությունը դարձել է անխմատ: «Հանդերձ քաղաքօք» և հետո «գաւառօք», որ բաց է թողված: Ձարունակենք, որովհետև այդպիսիները բազմաթիվ են տպագրության մեջ: Հիշենք միայն մի քանի ուղղագրական սխալներ՝ օրինակ՝ սոյնպես, վասնորոյ (պիտի գրել առանձին), հաղթահարին (ձեռագրում յաղթահարին), մինչև (պիտի գրել մինչ չև), մեծավ, աստանոր (պիտի լինի աստանօր), ժտիմք (ձեռագրում ժտեմք), այնդ (ձեռագրում այնց), մինչև յիններորդ (ձեռագրում մինչև ցիններորդ, որ ճիշտ է): Կան նաև ձևեր, որոնք ձեռագրում սխալ ձևով են գրված, բայց տպագրության մեջ չեն հիշված. պարտիք (ձեռագրում պարտի. սխալ է), ըն նմա (ձեռագրում ընդ նմայ, «ընդը» կրճատ գրված), ապա (ձեռագրում ապայ. երկու ձևն էլ ընդհանրապես գործածական է), արժանւոյն (ձեռագրում արժանոյն. բայց սրան հակառակ ձեռագրում օսմանցոց ճիշտ ձևը տպագրության մեջ դառել է օսմանցոց, կամ ձեռագրում գոսկեթել (ճիշտ) ձևը տպագրության մեջ դարձել է գոսկեթել, խորհեցէք (ձեռագրում խորհեցեք), պիտի մնար ձեռագրի ընթերցվածը. լինել ձեռագրում լինիլ, և այլն, և այլն:

Գուցե սրանք էլ ոչ թե ուղղումներ են, այլ պատահականություններ, որովհետև այդպիսիներն ևս շատ ենք նկատում. օրինակ՝ տպագրության մեջ «և», իսկ ձեռագրում՝ «ևս» (ճիշտ), «խորհուրդ»—ձեռագրում՝ «խորհուրդս» (ճիշտ), «յայգիս» ձեռագրում՝ «յայգին» (ճիշտ), «ոտս» ձեռագրում «գոտս» (էջ 55), և այլն և այլն: Ճիշտ ասելով մենք հասկանում ենք ընդհանուր կոնտեքստի մեջ:

Պետք է նկատել, որ այսպիսի աշխատությունները, որոնք հրատարակվում են որպես «աղբյուրներ», չեն կարող հավաստի աղբյուր ծառայել ոչ մի ժամանակաշրջանի պատմության համար: Պատմության համար աղբյուր ծառայող նյութերը պիտի հրատարակվեն խնամքով, մանրակրկիտ ճշտությամբ և հոգատարությամբ:

Վարազ

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՄՈՐՖՈԼՈԳԻԱՆ ԵՎ ԷԿՈԼՈԳԻԱՆ

Թարգմանություն проф. Л. И. Курсанов-ի և проф. М. И. Голенкин-ի խմբագրությամբ Մանկավարժական ԲՈՒՅ-երի համար կազմած «Курс ботаники» ձեռնարկի քրկորրդ և չորրորդ մասերի: Պետհրատ, Երևան, 1936 թ.:

Թեև այս գրքի հրատարակումից անցել է ավելի քան չորս տարի, այնուամենայնիվ արժե մի քանի խոսք ասել նրա մասին, որովհետև հազիվ թե մի այլ թարգմանություն հագեցած լինի այնպիսի և այնքան սխալներով, որ կարողանա ավելի լավ օրինակ դառնալ, թե ինչպես չպետք է թարգմանել:

Ամենից առաջ ասենք, որ հայերեն լեզվով բիրտգիական գրականությունը շատ աղքատ է: Բացակայում են անգամ կարևորագույն ձեռնարկները ԲՈՒՅ-երի և միջնակարգ դպրոցների համար. էլ չենք ասում օժանդակ և լայն գրականության մասին, որը ներկայացված է հատուկեմա գրքերով, իսկ պահանջը մեծ է: Ահա թե ինչու բիրտգիայի այս կամ այն բնագավառին վերաբերող ամեն մի գիրք ընդունվում է գրկաբաց և յուրաքանչյուր քայլ, որ արվում է այս ուղղությամբ, ողջունելի է: Ողջունելի է նաև ՀՍՍՌ Պետհամալսարանի նախաձեռնությունը թարգմանաբար հրատարակելու Մոսկվայի Պետհամալսարանի հայտնի պրոֆեսորների կազմած բուսական ձեռնարկի որոշ դրուխները: Պետք է ասել, որ այս ձեռնարկը կազմված է Մանկավարժական ԲՈՒՅ-երի համար և միայն մասամբ կարող է բավարարել մյուս ԲՈՒՅ-երի պահանջները:

Այս ձեռնարկն ունի իր առավելությունները, բայց և իր պակասությունները, որոնցից ամենամեծն այն է, որ ոչ մտքփոլոգիայի և ոչ էլ էկոլոգիայի մասում նյութն էվոլյուցիոն ուսմունքի տեսանկյունով չի շարադրված և շատ բաներում հին՝ «կլասիկ» դասագրքերի կրկնություն է:

Սակայն մենք ցանկանում ենք այստեղ կանգ առնել գլխավորապես թարգմանության վրա:

Նախ՝ յուրաքանչյուր թարգմանությունից պահանջվում է, որ նա ճիշտ և հարազատ տա բնագիրը: Իսկ մանավանդ վերաբերում է գիտական գրականությանը: Այստեղ պետք է ասել՝ գիրքը տուժում է նրանից, որ շատ տեղերում խախտված է թարգմանության այդ հիմնական պահանջը: Օրինակ՝ «Փոշանոթի ձևը թեպետ բազմազան, բայց ժառանգականորեն կայուն է յուրաքանչյուր բուսական տեսակի համար» (էջ 152): Անկախ նրանից, որ այս

նախադասութեան մեջ հիմնական միաքը պարզ չէ և «բայց»-ն էլ տեղում չէ, որովհետև բազմազանութիւնը չի ժխտում կայունութիւնը և բոլորովին կարիք չկա այդ երկու հասկացողութիւնները հաշտեցնել, այն պարզապես սխալ է: Բնագրում ունենք. «Форма пыльника довольно разнообразна и наследственно постоянна для каждого вида растений», որը թարգմանաբար կլինի՝ «Փոշանոթի ձևը բավական բազմազան է և յուրաքանչյուր բուսական տեսակի համար ժառանգորեն կայուն»: ... «сосоочки», թարգմանված է «ծծաններ» (էջ 151), «усик» — «փուշ» (էջ 84), «венерина мухоловка» — «Վեներին ճանճորս» (էջ 87), «оборот» — «շրջան» (էջ 146), «многобрачный» — «բազմարեղուն» (էջ 154), «красный клевер» — «կարմիր առվույտ» (էջ 188) և այլն:

Գիտական գրականութեան մեջ առաջնակարգ տեղ են բռնում տերմինները: Վերջիններիս հաջող և անհաջող լինելուց է մեծ չափով կախված նաև նյութի դուրըմբունելիութիւնը: Ճիշտ է, մինչև այժմ մենք բուսաբանական հայերեն մշակված տերմիններ չունենք և միայն վերջերս կազմակերպված Ռեսպուբլիկական Տերմինաբանական կոմիտեի շնորհիվ տերմինների հարցն սկսում է կարգավորվել, սակայն ներելի չէ թույլ տալ մի այնպիսի շփոթ, որ կա այս գրքում: Օրինակ, սեռ բառը գործ է անվում ցեղի (genus) իմաստով, նաև արական կամ իգական սեռի իմաստով, և, վերջապես, միատարրի կամ բազմատարրի հասկացողութիւններ արտահայտելու համար:

Մի շարք տերմիններ բերվում են թարգմանաբար և չեն գործածվում մի շարք արդեն ընդունված տերմիններ: Օրինակ՝ «черенок»-ը թարգմանված է «մատ» (էջ 102), պետք է լինի «կտրոն» «орган» — թարգմանված է «գործարան» մինչդեռ պետք է գործածել հենց «օրգան» բառը, «корневые волоски» — թարգմանված է «մազարմատներ» (էջ 43), պետք է լինի արմատամազեր. դրանք խիստ տարբեր հասկացողութիւններ են, և այլն:

Ավելի ևս շփոթված են բույսերի անունները: Շատ հանրածանոթ բույսերի հայերեն անունները բոլորովին չեն բերվում և գործ են անվում լատիներեն կամ ռուսերեն անունները. օրինակ՝ գրվում է «պորտալակ» (էջ 103), դա մեր դանդուռն է. «սկորրցոները» (էջ 49) սինձն է, հիացիխար (էջ 99) հակինթն է, և այլն: Սրանց կողքին բերվում են բազմաթիվ հայերեն անուններ, որոնք մեծ մասամբ անծանոթ են մեր ժողովրդին. օրինակ՝ ընծախոտ, ոսկեծաղիկ, ցոպտղի և այլն: Այդ անունները մեզ ոչինչ չեն ասում և միայն դժվարացնում են գրքի օգտագործումը: Վերջինս հեշտացնելու համար անհրաժեշտ է բոլոր դեպքերում հայերենին կից տալ նաև լատիներեն կամ ռուսերեն անունները, ինչպես արված է որոշ դեպքերում: Այդ անուններով կարելի է բույսերի մասին տեղեկանալ ռուսերեն և այլ լեզուներով գրված ձեռնարկներից:

Թարգմանութեան լեզուն վատ չէ, սակայն կան մի քանի դարձվածքներ, որոնք հայկական չեն: Օրինակ՝ ամբողջ գրքում գործ է անվում այս ձևը — բույսի մոտ, սա ռուսական ձև է — у растения — թարգմանաբար պետք է լինի բույսի մեջ, բույսի վրա կամ այլ ձևով:

Կան և բազմաթիվ սխալներ, որոնք, ըստ երևույթին, վատ սրբագրութեան հետևանք են: Օրինակ՝ երկսեռի փոխարեն տպված է երկու (էջ 144),

պրոլիֆիկացիայի փոխարեն՝ պրոֆիլակցիոն (էջ 145), պերիկլիմալի փոխարեն՝ պերիկլիմար (էջ 110) և այլն: Շատ կան սխալներ մանավանդ բույսերի լատիներեն անունների մեջ:

Ընդհանրապես զգացվում է, որ թե՛ թարգմանությունը և թե՛ լսմբագրությունը հապճեպ է կատարված:

Տերմինների, անունների, ոճի և այլ գծավորություններ ունեցող մի այնպիսի գրքի թարգմանության համար, ինչպիսին է «Բույսերի մորֆոլոգիան և էկոլոգիան», պետք է ժամանակ շատ տալ, պետք է տերմինները, անուններն ստուգող և ոճաբանական խնդիրները քննող, օժանդակող մասնագետներ հրավիրել կամ հանձնաժողովներ կազմել, որովհետև այդպիսի գրքի թարգմանությունը սոսկ թարգմանություն չէ և մեկ կամ երկու հոգու ուժերից վեր աշխատանք է:

Այդ գիրքն արդեն սպասված է: Մոտ ժամանակներս կարող է հարց գրվել վերահրատարակման կամ մեկ ուրիշը թարգմանելու և կամ կազմելու մասին: Պետք է բույսերի մորֆոլոգիայի նոր հրատարակությունը տալ «էկոլոգիայից» անջատ, բնագրի նոր հրատարակությունից թարգմանված և զերծ այն թերություններից, որոնք այնքան իջեցնում են հին հրատարակության արժեքը:

Ա. Արաքատյան

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

«ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՍԻՍՏԵՄԱՏԻԿԱ»

Քարգմանությունն проф. Л. И. Курсанов-ի և проф. М. И. Голенкин-ի խմբադրությամբ Մանկավարժական ԲՈՒՅ-երի համար կազմած „Курс ботаники“ ձեռնարկի երրորդ մասի Խմբագրությամբ պրոֆ. Ն. Բեդեյանի: Պետհրատ, Երևան, 1938 թ.:

Այս գրքի պատմությունը նույնպես կապված է ՀՍՍՌ Պետհամալսարանի հետ: Վերջինիս նախաձեռնությամբ է թարգմանվել և տպագրվել՝ հեշտացնելով մեր ԲՈՒՅ-երի ուսանողների գործը:

«Բույսերի մորֆոլոգիա և էկոլոգիա» գրքի համեմատությամբ սա շատ ավելի խնամքով է կատարված. կան մի քանի թերություններ, որոնք այնքան էլ աչքի չեն ընկնում և, հավանաբար, պատահականության արդյունք են:

Այստեղ էլ մենք տեսնում ենք տերմինների և բույսերի անունների մեջ որոշ թերություններ: Օրինակ՝ այստեղ роя հասկայողության համար տեղ-տեղ գործ են ածվում «սեռ» և տեղ-տեղ (ավելի շատ)՝ «ցեղ» ըբառերը: Կան նաև մի քանի այլ շփոթություններ:

Մասամբ վերցված են բույսերի ժողովրդական գործածական անունները և մեծ չափով՝ Ալիշանի «Հայ բուսակիրց» և Մենեիշյանի «Բուսաբանությունից»: Զրացասելով բույսերի հայերեն անվանացուցակը հարստացրնելու այս վերջին ուղին, մենք այնուամենայնիվ նախապատվությունը տալիս ենք ժողովրդական անուններին և, եթե այդպիսիները չկան, ապա լատինական անուններին՝ հայերեն տառադարձությամբ և միայն որոշ դեպքերում կարելի է օգտագործել գրականության մեջ եղած անունները, որոնց սովոր մասը, իդեպ ասած, ստեղծված է կարինետներում, լատինական կամ հունական անունների բառացի թարգմանությամբ և հաճախ բահնչուն չէ:

Այստեղ ևս մենք հանդիպում ենք «բույսի մոտ» արտահայտությանը, սակայն ավելի սակավ դեպքերում: Գործ է ածվում «բույսն ապրում է այս կամ այն երկրում» խորթ դարձվածքը:

Խմբագիրն ամենայն իրավամբ հարկ է համարել (ինչպես զրա մասին ստում է առաջարանում) ծանոթությունների ձևով ավյալներ բերել մեր ուսուպուրիկայում կամ հարևան երկրներում աճող բույսերի մասին: Տվյալները բերված են այն էջերի վրա, որտեղ տեքստի մեջ խոսվում է այդ բույսերի կամ համապատասխան ընտանիքների կամ ցեղերի մասին: Դա, իհարկե, շատ լավ միտք է, սակայն պետք է ասել, որ բերված ավյալները երբեմն ճիշտ չեն: Օրինակ՝ Crataegus-ի մասին գրված է, որ աճում է Վրաստանում

(էջ 337): Պետք է ասել, որ այդ բույսը սզնին կամ արճն է և շատ տարածված է նաև Հայաստանում: *Vaccinium uliginosum*-ը կա նաև Հայաստանում (էջ 356): 368-րդ էջում կարելի էր ավելացնել, որ մեզ մոտ աճում է *Solanum dulcamara*-ին նման և նրան փոխարինող *S. persicum*-ը: 374-րդ էջում թվարկվում է, թե Հայաստանում *Rubiaceae* ընտանիքից ինչ ցեղեր կան: Նկարագրությունից երևում է, որ միայն երեք ցեղ կա, մինչդեռ փաստորեն հինգ ցեղ կա: Նույնը կարելի է ասել նաև 377-րդ էջում բերված տվյալի մասին. *Dipsacaceae* ընտանիքից հիշվածներից Հայաստանում աճում են նաև *Cephalaria* և *Scabiosa* ցեղերի շատ տեսակներ: Բացի դրանից, այդ ծանոթությունների մեջ խառը բերվում են տեղական վայրի բույսերը, դրսից բերված բույսերը և կուլտուրական բույսերը, առանց նշելու դրա մասին: Սմբազրի այս ծանոթությունները պակասավոր են, հանգամանորեն չեն կազմված և հաճախ այնպես են շարադրված, որ սխալ պատկերացման տեղիք են տալիս:

Ա. Արարատյան

А Н Н О Т А Ц И И

изданных трудов Института истории и материальной культуры АрмФАН'а

Акад. Я. А. Манандян — *Тигран Второй и Рим*, в новом освещении по первоисточникам. Изд. АрмФАН'а, Ереван, 1940 г., стр. 250. (на армянском языке).

Труды, посвященные истории древней Армении большею частью основаны на исторических исследованиях Момсена, Райнака и других европейских ученых, которые использовали исключительно римские источники без должного критического подхода к ним; между тем эти источники явно тенденциозны в пользу римской политики.

В данной работе автор опирается на сравнительное и критическое изучение всех источников и дает историю Армении в эпоху Тиграна Второго в новом освещении и более подробно и основательно, чем это было сделано предыдущими исследователями. Вопреки тому, как буржуазные историки выставляют римских полководцев как рассадников эллинистической культуры, а Тиграна Второго как кичливо-надменного деспота, акад. Манандян выявляет подлинное грабительское лицо первых и культурно-прогрессивную деятельность второго. Акад. Манандян отвергает также господствующее в европейской историографии мнение, будто бы понтийско-римские и армянско-римские войны имели характер крайне ожесточенной общенациональной и священно-религиозной борьбы „варварского“ Востока с Западом. Он доказывает, что эти войны были предприняты рабовладельческим Римом с целью ограбления и финансовой эксплуатации восточных стран; они велись против двух прогрессивных монархов — Митридата понтийского и Тиграна армянского, которые всячески стремились преобразовать свои государства по пути эллинистической культуры, а также развития торговли, ремесел и промышленности.

Акад. Я. А. Манандян — *Города Армении в X—XI вв.* (на армянском языке). Изд. АрмФАН'а, Ереван, 1940 г., стр. 48.

Научно-популярный очерк о развитии городов и городского хозяйства в Армении в X—XI вв. На основании исторических данных автор отмечает бурный рост торговли, промышленности, товарно-денежного хозяйства в Армении X—XI вв., в силу чего начался процесс разложения феодального строя и переустройства обще-

ственной жизни на новых, более прогрессивных основах. Однако тюрко-татарские опустошительные нашествия не только прервали прогрессивное шествие экономики в Армении, но и поставили ее на путь деградации, на возврат к натуральному хозяйству.

Проф. Х. С. Самуэлян — *История древнеармянского права*, том I. Изд. АрмФАН'а (на арм. яз.), 1939 г., стр. XII + 367.

Работа проф. Х. С. Самуэляна есть первая попытка научной разработки истории армянского права. В результате долголетнего изучения автор дает правовые отношения в древней и средневековой Армении. По мнению автора, армянское феодальное право, в отличие от европейского средневекового феодального права, характеризуется своеобразными чертами, аналогичными с феодальным правом восточных государств. Эти характерные черты проявляются, главным образом, в области земельного права ренты-налога, вдовладения, сельской общины и рабовладения. Автор находит, что армянская феодальная система держалась на строго-иерархическом строе.

Б. М. Арутюнян — *Крупное монастырское хозяйство в Армении XVII — XVIII вв.* Изд. АрмФАН'а, Ереван, 1940 г., стр. 128.

Историко-экономическое исследование крупнейшего в Армении — эчмиадзинского монастырского хозяйства. Автор на основании архивных материалов дает анализ производственных отношений между крупным землевладельцем-монастырем и крестьянскими общинами принадлежавших монастырю на мулькадарском и тиульном правах селений, выявляя способы и приемы жестокой эксплуатации, которой подвергались, главным образом, бедные слои крестьянства.

Автор отмечает также применение в значительной мере наемной рабочей силы в эчмиадзинском хозяйстве; причем на основании архивных данных дает движение номинальной и реальной зарплаты за 60 лет XVIII столетия. В книге говорится также о торгово-банковских операциях (меняльное дело, применение переводных векселей), производимых эчмиадзинскими католикосами.

В. К. Чалоян — *К вопросу об учении Езника Кохпеци*, армянского философа V века. Изд. АрмФАН'а, 1940 г., стр. 80.

Работа В. К. Чалояна есть опыт систематизации философского учения Езника Кохпеци. Автор показывает, как в борьбе против учения Зороастра, гностицизма и некоторых направлений греческих мыслителей Езник Кохпеци в своем замечательном философском труде — „Книга противоречий“ („Опровержение сект“) поставил и по-своему разрешил ряд проблем древней философии.

В. А. Парсамян — *Колониальная политика царизма в Армении*. Часть I, изд. АрмФАН'а, 1940 г. (на арм. яз.), стр. 208.

Автор поставил себе целью разработать вопрос колониальной политики царизма в Армении.

На основании неопубликованных архивных материалов и некоторых изданных документов автор выдвигает ряд новых вопросов, дает новые оценки отдельным историческим событиям и общественно-политическим деятелям, соответственно их исторической деятельности.

М. Г. Нерсисян — *Народнические организации в Закавказье* (на арм. языке), 1940 г., стр. 120.

Работа является первым научным трудом по вопросу о народничестве в Закавказье. В основу своей работы автор взял как ранее опубликованные материалы, изданные и неизданные воспоминания, так и документы, обнаруженные им в последние годы в разных архивах СССР. Некоторые из этих документов помещены в приложении. Работа дает также новые материалы об армянской разночинной интеллигенции 1860—1880 годов и представляет большой интерес для истории развития армянской общественной мысли XIX в.

К. Г. Кафадарян — *Первоначальные формы армянского письма*. Изд. АрмФАН'а, 1939 г. (на арм. яз.), стр. 96.

Автор на основании древних образцов армянского письма и по сведениям древних авторов доказывает существование в V веке 3-х видов армянского письма: 1) Кругловатое уставное письмо (*ըրրրաձև երկաթագիր*) — для надписей на камнях и для церковных книг; 2) Прямолинейный устав (*ուղղագրիժ երկաթագիր*) — для рукописей; 3) Скоропись (*չարագիր*) — для повседневных записей. В книге подробно дается развитие форм письма и литературных знаков.

Еписк. Себеос — *История*. Изд. АрмФАН'а, 1939 г. (на арм. и русск. яз.), стр. 218.

Армянский историк VII века Себеос изложил историю Армении с начала появления армянского народа до третьей четверти VII века.

„История“ Себеоса имеет огромное значение не только для истории Армении, а также для истории древних народов Ближнего Востока, поскольку эти народы имели сношения с армянским народом. Данное издание заметно отличается от предыдущих. Редактором издания докт. Малхасяном сделан ряд поправок на основе материалов Ереванской государственной рукописной библиотеки. Книга снабжена также ценными примечаниями редактора.

Абрамян А. Г. — *К вопросу об авторстве „Географии“, приписываемой М. Хоренскому*. Изд. АрмФАН'а, 1940 г.

Автор выдвигает положение, что известная „География“, автором которого считали известного армянского историка Моисея Хоренского, является произведением знаменитого армянского математика-астронома VII века Анания Ширакаци. Попутно с этим автор пытается установить также время жизни Моисея Хоренского, автора „Истории Армении“.

„Дневник Закария Акулисского. Изд. АрмФАН'а, 1939 г. стр. 159.

„Дневник“ купца-армянина Закария Акулисского, жившего во второй половине XVIII века, содержит преимущественно его торгово-путевые заметки, начиная с 1647 по 1691 г., расположенные в хронологическом порядке. Начиная свой маршрут с сел. Акулисы (теперь в Нах. АССР) через Нахичеван—Ереван—Карс—Эрзерум—Токат—Измир — Константинополь—Венеция, а затем Франкфурт—Дюсельдорф—Амстердам и Дерма, обратный путь из Голландии через приморские города Португалии, Испании, Италии и Греции в турецкий порт Измир, этот любознательный купец не только описывает свой путь, но и дает очень ценные географические и экономические, а иногда и политические сведения, относящиеся к посещенным им странам и городам. Еще более ценны его сведения о современных ему торговых и политических событиях, касающихся Ирана и Турции, торговые города которых Закария Акулиссский посещал неоднократно. Много ценных сведений можно найти у него о мерах и весах, о ценах товаров и продуктов этих стран.

„Дневник“ является также ценным источником для изучения Гохтанского армянского наречия, на котором он написан.

Абрам Ереванци — *История войн* (1721—1736). Изд. АрмФАН'а, 1939 г. (на русск. и арм. языках), стр. 108.

Абрам Ереванци — историк XVIII века. Автор — современник и в значительной мере очевидец описываемых событий. Он описывает войны, которые велись между Турцией и Ираном в период от 1721 г. по 1736 г. Особенно ценно описание событий, разыгравшихся в Закавказье в этот период. В книге приводится немало нового исторического материала, до того не известного нам по другим историческим источникам, например, героическая защита жителей Еревана против османских войск, описанная во 2-ой главе книги. Значительный интерес представляет также описание событий в Грузии и Азербайджане, в силу чего „История войн“ Абрама Ереванци становится ценным источником для историй всего Закавказья.

А. М. Шахназарян — *Двин* (Историко-географический обзор). Изд. АрмФАН'а, 1940 г., стр. 144.

Одним из культурных центров древней Армении является г. Двин, который в течение многих веков (от V—XIII в.) был столицей Армении. Двин находился на одном из транзитных торговых путей между Передней Азией и Византией и играл большую роль в торговом, культурном и политическом отношении. В книге сконцентрированы все сведения как из армянских, так и из иностранных источников, относящиеся к под'ему, расцвету и падению этого города, с критическим подходом к ним и соответствующей их проверкой.

Изданные труды Института литературы и языка

„Давид Сасунский“ — сводный текст (на русском языке). Составили: доктор проф. М. Абемян, проф. Г. Абов и А. Гачалаян. Перевод В. В. Державина, А. С. Кочеткова, К. А. Липскерова и С. В. Шервинского. Под редакцией и с предисловием акад. И. А. Орбели, стр. 383. Ленинград.

Эпос „Давид Сасунский“ армянский народ создал в течение многих веков. В нем он художественно отобразил ту героическую борьбу, которую он вел против чужеземных завоевателей — арабов и внутренних поработителей. Свободолюбивый народ-труженик выразил в эпосе все свои чаяния, благородные идеалы о свободной родине, стремления к мирной жизни и сотрудничеству с другими народами.

Эпос прекрасно издан и оформлен. Книга снабжена иллюстрациями художника Е. Кочара.

„Давид Сасунский“ — сборник научно-исследовательских статей (на армянском и русском языках). Под редакцией С. Карапетяна, Ов. Меликяна и Х. Саркисяна. Стр. 266 и 176.

В сборнике участвуют: проф. М. Абемян, писатель-орденоносец Д. Демирчян, заслуженный деятель искусств Г. Левонян, доктор исторических наук К. Тревер, проф. О. Меликян, канд. историч. наук А. Арутюнян и др. В статьях, помещенных в сборнике, детально освещаются идейные и художественные особенности эпоса.

Сталин в творчестве армянского народа. Сборник. Под редакцией Ов. Меликяна. Стр. 205.

Армянский народ создал сотни замечательных песен, стихов, сказок, посвященных товарищу Сталину. Лучшие из этих песен вошли в настоящий сборник, имеющий громадное политическое и культурное значение в деле воспитания широких народных масс.

Сталин в поэзии армянского народа. Сборник (на русском языке). Стр. 79.

Лучшие поэты Москвы и Ленинграда приняли участие в переводе замечательных произведений поэтов и ашугов Советской Армении, посвященных великому вождю народов. Сборник прекрасно оформлен, издан в Ленинграде под редакцией и с предисловием акад. И. А. Орбели.

Ов. Туманян — критик. — Подготовила к печати Н. Туманян; редакция и предисловие Э. Топчяна. Стр. 470.

В сборник включены статьи и письма поэта Ов. Туманяна о литературе, искусстве и науке. Он дает обильный материал об обще-

ственно-политической деятельности поэта. В него входит ряд неопубликованных материалов.

Х. Абовян — *„Нахашавиг“ (Предтропье)*. — Анастатическое издание, предисловие и комментарии канд. филолог. наук Р. Зарьяна. Стр. 16 + 72 + XCIX.

Это — единственная работа Х. Абовяна, которая была напечатана при жизни автора; однакож она немедленно была запрещена и уничтожена.

„Нахашавиг“ — одна из светлых страниц в истории развития армянской педагогической мысли. До нас дошел только один экземпляр этой книги. Анастатическое издание делает его доступным для широких читающих масс.

М. Налбандян — 1) *Две строки*. 2) *Национальное бедствие*. Под ред. проф. Ов. Меликяна, комментарии А. Макаряна. Стр. 85.

Эти две статьи М. Налбандяна издаются впервые за советский период, а „Национальное бедствие“ — впервые под его фамилией (раньше эта статья приписывалась С. Назаряну). Статьи изданы по серии научно-популярной литературы.

Учебник истории армянской литературы (кн. первая и вторая); охватывает древний и средний периоды и новый период до Туманяна. Под редакцией проф. Ов. Меликяна и Х. Саркисяна. Стр. 218.

Учебник — первый опыт построения истории армянской литературы за советский период. Первая книга, рассчитанная на VIII класс средней школы, включает историю армянской литературы с древнейших времен до Х. Абовяна. Написана канд. филолог. наук М. Мкрянном и канд. филолог. наук Р. Зарьяном. Вторая книга, рассчитанная на IV класс, охватывает 60—80-ые гг. XIX в. Книга написана Х. С. Саркисяном, канд. филологич. наук С. С. Арутюняном и Г. Мурадяном.

Гусанские народные песни — айрены и антунни. Собрал, редактировал и снабдил введением, примечаниями и словарем заслуж. деятель науки проф. докт. Манук Абемян. Стр. 340.

Проф. М. Абемян проделал исключительно ценную работу, собрав в одном сборнике „айрены“ и „антунни“ — памятники народной лирики, созданные в основном в средние века. Этот труд М. Абеяна — плод его долголетних занятий над рукописями. Подготовка текста стоит на высоком научном уровне. Сборнику предпослано интересное предисловие составителя.

„Литературное наследство“, книга первая. Редакция проф. Ов. Меликяна. Книгу подготовили к изданию и комментировали Х. Саркисян, Г. Мурадян, Р. Зарьян и др. Стр. 646.

В этот том включены весьма интересные неизданные материалы М. Налбандяна, П. Прошяна, Г. Агаяна, А. Цатуряна и В. Папазяна: их письма, мемуары, искаженные цензурой произведения, жандармская переписка о них и т. д. Настоящий том — первый опыт издания того огромного литературного наследия, которое оставлено армянскими писателями.

Мемуары Перча Прошяна. Подготовил к печати и комментировал Х. Саркисян.

Мемуары Прошяна дают громадный материал по истории армянской общественной жизни второй половины XIX века. Ряд актуальных вопросов истории армянской литературы нельзя разрешить, не использовав Прошяна. Писатель особенно ярко освещает буржуазные литературные круги 70—80-х годов.

„Диван“ (архив) Х. Абовяна. Подготовил к печати и комментировал Е. Шахазиз. Стр. 470.

„Диван“ Х. Абовяна является одним из первых шагов на пути к переоценке литературно-культурного наследия Хачатура Абовяна. „Архив“ содержит в себе богатый фактический материал, касающийся Х. Абовяна и его эпохи.

Ов. Туманян — Сочинения. Т. II. Подготовили к печати Н. Туманян, С. Таронци и А. Инджикян, под редакцией Симака, Ст. Зоряна, Н. Туманян и А. Инджикяна. Стр. 450.

Второй том академического издания сочинений Ов. Туманяна содержит поэмы поэта — „Ануш“, „Лореди Сако“, „Маро“ и т. д. Подготовка текста стоит на должной научной высоте. Том обстоятельно комментирован, снабжен вариантами, даны разночтения и т. д. Все издание рассчитано на пять томов.

А. Асатрян — „Сталин в армянской поэзии“. Стр. 65.

Тов. Асатрян анализирует произведения армянских поэтов и отчасти ашугов, посвященные великому вождю народов Сталину. Он показывает, как сталинские идеи воодушевляют армянский народ, закаляют его волю и ведут его по пути социалистического строительства. Брошюра издана по серии научно-популярной литературы.

Г. Овнан — „Максим Горький и армянская культура“. Под редакцией Г. Батикяна. Стр. 146.

Это — первая серьезная попытка выявить роль Горького в развитии армянской культуры. В работе приведены высказывания М. Горького об армянской литературе, армянском искусстве и народе. Показана связь М. Горького с армянской действительностью.

Х. Канаян — „Язык поэзии Аветика Исаакяна“. Стр. 110.

Автор исследует язык Ав. Исаакяна с точки зрения граммати-

ческой и художественной. Особенно он останавливается на вопросе— как поэт использовал народный язык. Книга Канаяна — первый опыт в этом направлении.

М. Налбандян — *Критика „Сос и Вардигер“*. Под редакцией проф. Ов. Меликяна, комментарии А. Мкртчяна.

Замечательная критическая статья М. Налбандяна о „Сос и Вардигер“.—Это проникновение в армянскую действительность 60-х годов прошлого века эстетических воззрений Белинского, Чернышевского и Добролюбова.

Брошюра издана по серии научно-популярной литературы.

№ 1—2

Передовая—Корифей передовой науки.

С. К. Каралетян—Товарищ Сталин—крупнейший теоретик и великий мастер колхозного строительства.

С. К. Будумян—И. В. Сталин—величайший историк современной эпохи.

Էդ. Քոֆչյան—Ստալինը և գեղարվեստական գրականությունը:

Эд. Топчян—Сталин и художественная литература.

Передовая—Армянский филиал Академии наук СССР в 1939 году.

Խ. Սարգսյան—Միջազգային նախնական:

Х. С. Саркисян—Микаел Налбандян.

Բ. Գաբրիելյան—Նախնականը և բնագիտությունը:

Р. Б. Габриелян—Налбандян и естествознание.

Г. Г. Батикян—80-летие „Происхождения видов“ Ч. Дарвина.

С. А. Погосян—Дарвинизм и переделка природы растений.

А. К. Паносян и Р. О. Мирзабекян—Бактериальная болезнь абрикосовых деревьев в Арм. ССР.

Ստ. Մալխասյան—Մովսես Խորենացու մասին:

Ст. Малхасян—О Моисее Хоренском.

К р и т и к а

Ա. Շահինյան—Աղադ. Հ. Մանանդյան—«Տիգրան Բ և Հոմեր»:

Աс. Шахназарян—Акад. Я. Манандян—„Тигран II и Рим“.

Բ. Հարությունյան—Պրոֆ. Խ. Սամուելյան—«Հին հայ իրավունքի պատմությունը»:

Б. М. Арутюнян—Проф. Х. Самуэляна—„История древнеармянского права“.

№ 3

Седьмая Сессия Верховного Совета СССР 1-го созыва

1. Внешняя политика Советского Союза

Доклад Председателя Совета Народных Комиссаров и Народного Комиссара Иностранных Дел тов. **В. М. Молотова** на заседании Верховного Совета СССР 1-го августа 1940 г.

2. Законы, принятые Верховным Советом СССР

Б. Б. Пиотровский—Предварительный отчет о раскопках археологической экспедиции Эрмитажа на Кармир-блуре, около сел. Чарбах, 1939 г.

К. Кафадарян—Раскопки Кармир-блур.

Լ. Մելիքյան—Բեկ—Կարևո հայ գաղթականների 1829 թ. գեներալ Պասկևիչին ուղղած գրությունը:

Л. М. Меликсет-Бек—Подлинник письма генералу Паскевичу от армян-эмигрантов из Карина в 1829 г.

І. Մեկիքուեթ - Բեկ—Չափազրտության հայերեն աղբյուրներից:

Л. М. Меликсет-Бек—Из армянских источников по метрологии.

П. А. Сотникян—Критика точечной теории совершенного вида.

Բ. Նարեկյան—Օտարերկրյա դրամների շրջանառությունը և նրանց կուրսը Երևանի խանությունից մեջ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Б. М. Арутюнян—Обращение иностранных монет и их курс в Ереванском ханстве во второй половине 18-го века.

Բ. Անաքելյան—«Կոշիկը» որպես սոցիալական տերմին:

Б. Н. Аракелян—Слово «кoшiк», как социальный термин.

Г. Х. Бунятян—К вопросу о взаимоотношении некоторых продуктов белкового обмена с витамином С.

А. И. Читчян—Почвы Налбандской впадины как объект орошения.

Ա. Շանիձե—Մի նոր գործ հայ բարբառագրության մասին:

А. Шанидзе—Новый труд об армянской диалектологии.

А. С. Бадалян—Об определении „верадир“-а и его применению к нахождению возраста (фаз) Луны.

№ 4—5

От редакции.

М. Г. Нерсисян—В. И. Ленин и освобождение армянского народа.

Ռ. Ա. Փրուսեղյան—Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում:

Р. А. Порсугян—„Установление советской власти в Армении.

Պրոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյան—Վերականգնողական երգեր:

Проф. д-р М. Абегиан—Эпические песни.

Պրոֆ. դ-ր Հր. Աճառյան—Նոր ստուգաբանություններ:

Проф. д-р Гр. Ачарян—Новый этимологический разбор некоторых слов.

Պրոֆ. Լ. Մեկիքուեթ - Բեկ—Մի մոռացված հայ բանաստեղծ:

Проф. Л. М. Меликсет-Бек—Об одном забытом армянском поэте.

Ար. Ղաթիբյան—Ժողովրդական լեզվի մի նշագույն վիճակի մասին:

Ар. С. Гарибян—По поводу одного древнейшего свидетельства о народном языке.

Հ. Գյուլի - Բեկյան—Գրառություններ Ռ. Պատկանյանի գեղարվեստական արձակի մասին:

Г. Г. Гюли-Кевхян—Заметки о художественной прозе Р. Патканяна.

Հաջիե Զնդեր—Լեհիսն ու Ստալինը բրդական ֆոլկլորում:

Гаджие Джинди—Ленин и Сталин в курдском фольклоре.

Х. С. Саркисян—О некоторых вопросах армянской орфографии.

Պրոֆ. Լ. Մեկիքուեթ - Բեկ—Երևանի հիշատակությունը Աևանի 874 թ. արձանագրության մեջ:

Проф. Л. М. Меликсет-Бек—Упоминание о Ереване в Севанской надписи 874 года:

Ա. Անատրյան—Շուշանիկ Կուրդինյանի պոեզիան:

Ա. Асатрян—Поэзия Шушаник Кургиян.

С. В. Тер-Аветисян и Б. Б. Пиотровский—Кармир-блур.

Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ յ ա ն — Պատմականազգիտական դիտողութուններ Նոր-Ֆեբրի Կյուրիկյան իշխանութան մասին:

К Г. Кафадарян—Историко-археологические заметки о Кюрикском княжестве Нор-Берда.

Б. А. Шелковников—Художественная керамика двинских раскопок.

А. А. Федоров—Капуджих.

П. Д. Ярошенко—К истории высокогорной растительности Кавказа.

А. С. Аветян—К вопросу о кошенили в Армении.

А. А. Рихтер—Sphenoptera Anthaxoides Rtt—Вредитель косточковых плодовых деревьев в Арм. ССР.

Ан. Вермишян—Карликовая яблоня „маргахндзор“.

Г. Х. Бунятян и В. Г. Мхитарян—К вопросу об участии оксипуринов в обмене аскорбиновой кислоты (витамина С).

Ս տ. Ջ ո ղ յ ա ն — Ա Ր Ֆ Ե Ր Պ Ե Ր ա շ ը ի տ և ո թ յ ու ն :

Ст. Зорян—Ценный труд.

ՍՍՌՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿՍԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼԻ
ԼԵԿՏՈՐԻՈՒՄԻ 1941 թ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍԱՄՅԱԿԻ
Պ Լ Ա Ն Ը

Հունվարի 27-ին

1. Ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտոր Ա. Ս. Ղաբլբջյան — Հայկական բարձրագույն դպրոցի մասին:

Փետրվարի 10-ին

2. Գրոֆ. Լ. Մ. Մելիքսեթ-Ֆեկ — Մեդալիթյան կուլտուրան Վրաստանում, Հայաստանում և Ադրբեջանում:

Փետրվարի 17-ին

3. Գրոֆ. Լ. Մ. Մելիքսեթ-Ֆեկ — Մաշտոցն ըստ հունա-բյուզանդական և վրացական աղբյուրների:

Փետրվարի 25-ին

4. ՍՍՌՄ Գրո. Ակադեմիայի անդամ-թղթակից Վ. Ն. Համբարձումյան — Գաղակեղծի կազմությունը և կոսմոկական կյանքում:

Փետրվարի 28-ին

5. Գրոֆ. Ն. Ն. Մելիքյան — Հայ գրավոր կուլտուրայի — գրականության ծագումը:

Մարտի 3-ին

6. Ավագ. գրո. աշխատակից Մ. Մ. Լեբեգեվ — Սեան-Ջանդի կասկադի ջրային սեուրաները:

Մարտի 10-ին

7. Գեոլոգ. գիտութ. թեկնածու Ս. Ա. Մոզիսյան — Հայաստանի օդատար հանածոները և նրանց նշանակությունը սեսպուլսիկայի էկոնոմիկայում:

Մարտի 14-ին

8. Գիտ. գիտությունների թեկնածու Գ. Տ. Քաղեվոսյան — Օրգանական միացությունների սելեկտիվ հիդրացումը:

Մարտի 20-ին

9. Բիոլոգիական գիտությունների դոկտոր Գ. Գ. Յարուշենկո — Դարվինիզմը գեոբոտանիկայում:

Ապրիլի 4-ին

10. Գրո. գիտությունների թեկնածու Մ. Գ. Նեբրիսյան — 18-րդ դարի հայ լուսավորիչները:

Ապրիլի 10-ին

11. Բիոլոգիական գիտութ. թեկնածու Ս. Ա. Գողոսյան — Սեուրայի և վեգետատիվ ֆերրիդեզացիայի մեխանիզմի հարցի շուրջը:

Ապրիլի 17-ին

12. Պատմ. գիտությունների թեկնածու, պրոֆ. Ն. Մ. Տոկարսկի — Անիի հարաբարակետությունը:

Ապրիլի 23-ին

13. Ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտոր Ա. Ս. Ղարեբյան — Հայոց լեզվի սովետական շրջանի պատմությունը:

Ապրիլի 30-ին

14. Պրոֆ. Ի. Բ. Բախրամեկով — Ծերունիները և ման:

Մայիսի 5-ին

15. Ավագ գիտ. աշխատակից Կ. Գ. Ղաֆարյան — Խաղաղության կուլտուրայի մասին:

Մայիսի 12-ին

16. Դոց. Ռ. Բ. Գաբրիելյան — Պայքարը երկարակեցություն համար:

Մայիսի 31-ին

17. Քիմ. գիտութ. թեկնածու Վ. Գ. Ազատյան — Ստեղծագործող քիմիայի նորագույն հաջողությունները:

Հունիսի 5-ին

18. Բիոլոգ. գիտութ. թեկնածու Հ. Կ. Փանոսյան — Միկրոօրգանիզմների ազդեցությունը բույսերի աճեցողության և զարգացման վրա:

Հունիսի 10-ին

19. Պրոֆ. Կ. Ն. Պաֆենսոլց — Հայաստանի գեոլոգիական կազմության առանձնահատուկ գծերը:

Հունիսի 17-ին

20. Բժշկականության դոկտոր Լ. Ա. Հովհաննիսյան — Հայկական բժշկականությունից պատմությունը:

Հունիսի 27-ին

21. Բիոլոգ. գիտութ. թեկնածու Ա. Լ. Թաթաշյան — Ծաղկի ծաղուց:

Հունիսի 30-ին

22. Քիմ. գիտությունների թեկնածու Ա. Տ. Բաբայան — Հետադարձությունների և սինթեզի մասին:

П Л А Н

лектория Арм. филиала Академии наук СССР на первое полугодие 1941 г.

27 января

1. Доктор филологических наук *Гарибян А. С.*—Об армянских диалектах.

10 февраля

2. Проф *Меликсет-Бек Л. М.*—Мегалатическая культура в Грузии, Армении и Азербайджане.

17 февраля

3. Проф. *Меликсет-Бек Л. М.*—„Маштоц по греко-византийским и грузинским источникам“.

25 февраля

4. Член-корреспондент АН СССР **Амбарцумян В. А.**—Строение галактики и космическое поглощение.

28 февраля

5. Проф. **Меликян О. М.**—Возникновение армянской письменной культуры—литературы.

3 марта

6. Ст. научный сотрудник **Лебедев М. М.**—Водные ресурсы Севан-Занги.

10 марта

7. Канд. геологич. наук **Мовсесян С. А.**—Полезные ископаемые Армении и их значение в экономике республики.

14 марта

8. Канд. хим. наук **Татевосян Г. Т.**—Селективное гидрирование органических соединений.

20 марта

9. Доктор биологич. наук **Ярошенко Г. Д.**—Дарвинизм в геоботанике.

4 апреля

10. Канд. историч. наук **Нерсисян М. Г.**—Армянские просветители XVIII в.

10 апреля

11. Канд. биол. наук **Погосян С. А.**—К вопросу однопорядковости половой и вегетативной гибридизации.

17 апреля

12. Канд. истор. наук проф. **Токарский Н. М.**—Архитектура Ани.

23 апреля

13. Доктор филолог. наук **Гарибян А. С.**—История армянского языка советского периода.

30 апреля

14. Проф. **Бахрамеев И. Р.**—Старость и смерть.

5 мая

15. Ст. научн. сотрудник **Кафадарян К. Г.**—О халдской культуре.

12 мая

16. Доцент **Габриелян Р. Б.**—Борьба за долголетие.

30 мая

17. Канд. химич. наук **Азатян В. Д.**—Новейшие успехи создающей химии.

5 июня

18. Канд. биол. наук **Паносян А. К.**—Влияние микроорганизмов на рост и развитие растений.

10 июня

19. Проф. *Паффенгольц К. Н.*—Особенности геологического строения Армении.

17 июня

20. Доктор медицины *Оганесян Л. А.*—История армянской медицины.

25 июня

21. Канд. биол. наук *Тахтаджян А. Л.*—Происхождение цветка.

30 июня

22. Канд. хим. наук *Бабаян А. Т.*—Исследования в ряду ацетиленовых гликолей и гомологов дивинилацетилена.

С О Д Е Р Ж А Н И Е
Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Վ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ

Стр. Էջ

Краткий научный отчет Армянского филиала Академии наук СССР за 1940 г.	3
ՍՍՏՄ գիտությունների Ազգային Հայկական Ֆիլիալի 1940 թվականի համառոտ Դիտական հաշվետվությունը	3
† Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն—Հովսեփ Էմին	41
М. Нерсисян—Иосиф Эмин	41
† Բ. Ա ա ք ե լ յ ա ն—Փամանակազրական դիտողություններ	61
Б. Аракелян—Хронологические замечания	61
† Լ. Մ. Մ ե լ ի ք ս ե Թ - Բ ե կ—Դիտողություններ Շոթա Ռուսթավելու և նրա «Վազրենավորը» պոեմի մասին	75
Л. М. Меликсет-Бек—Заметки вокруг Шота Руставели и его поэмы „Витязь в тигровой шкуре“	75
† Մ. Հ յ ու ս յ ա ն—Ստեփան Զորյան	85
М. Иосян—Степан Зорян	85
Օ. Դ. Կարաпетյան—О возможности и необходимости организации и производства в Армении извлекново-пущоланового цемента	99
Հ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն—Սովետական Հայաստանում կրա-պուցցորանային ցեմենտ պատրաստելու հնարավորության մասին	99
√ Ս. Ա. Մովսեսյան—Пирдоуданское медно-молибденовое месторождение (главнейшие выводы)	107
Ս. Մ ո վ ս ի ս յ ա ն—Փիրդուդանի պղինձ-մոլիբդենի հանքավայրը (ամփոփում)	107
√ Մ. Մ. Լեբեдев—Энергетические ресурсы Армении	117
Մ. Մ. Լ ե բ ե ղ և Վ—Հայաստանի էներգետիկ պետությունը	117
√ Ս. Կ. Դալ—Данные о результатах акклиматизации енотовидных собак в Арм. ССР	121
Ս. Կ. Դ ա լ—Տվյալներ ջրարջակերպ շների Հայկ. ՍՍՌ-ում ակլիմատիզացիայի ենթարկելու հետևանքների մասին	121
√ Յ. Աստազатրյան և Դ. Երոշենկո—К биологии трагантовых астрагалов в Армении	129
Չ. Ա ս տ ա ժ ա տ ռ յ ա ն և Յ ա ր ո շ ե ն կ ո—Հայաստանի տրագանտային աստրագալների բիոլոգիայի վերաբերյալ	129
√ Ա. Խառադյան—О примитивном типе плацентации у Angiospermae	143
Ա. Թ ա ր ա տ ա ջ յ ա ն—Մածկաների պլացենտացիայի տիպի մասին	143
√ Ս. Խրիմլյան—Экономика Араратской котловины в связи с Севано-Зангинским орошением	151
Ս. Խ Ր ի մ լ յ ա ն—Արարատյան դաշտի էկոնոմիկան՝ Սևան-Զանգիբի ոռոգման կապակցությամբ	151
√ Բ. Մ. Արություն—Некоторые критические заметки по „Истории государства и права СССР“ проф. С. В. Юшкова	159
Բ. Հ ա ր ո լ թ յ ու լ ն յ ա ն—Մի քանի քննադատական նկատողություններ պրոֆ. Ս. Վ. Յուշկովի «ՍՍՌ-Մ պետության և իրավունքի պատմության» առթիվ	159

Հ. Աճառյան—Երկու ուղղում Կորյունի մեջ	169
Г. Ачарян—Две поправки к книге Корюна „История жизни и смерти Месропа“	169
Совещание по высокогорным электросистемам при Армянском филиале Академии наук СССР	171
ՍՍՌՄ գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալին կից խորհրդակցությունը՝ նվիրված բարձր-լեռնային էլեկտրո-սիստեմներին	171
Резолюция совещания по высокогорным электросистемам при Армянском филиале Академии наук СССР	175
ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիային Հայկական Ֆիլիալին կից՝ բարձր-լեռնային էլեկտրոսիստեմներին նվիրված խորհրդակցության բանաձևը	175
Գրախոսականներ	181
Критика	181
Аннотации	190
Աննոտացիաներ	190
Перечень материалов, помещенных в „Известиях“ АрмФАН'а за 1940 год	198
Արձանի «Տեղեկագրի» մեջ 1940 թ. գտնված նյութերի ցանկը	198

РЕДАКЦИОННАЯ
КОЛЛЕГИЯ

Батикян Г. Г. (ответ. редактор)
 Арутюнян Б. М. (ответ. секретарь)
 Меликян О. М.
 Бунятыян Г. М.
 Федоров А. А.

Подписано к печати 3/IV—41, Объем 13 п./л. 1 п. л. 46.800 уч-авт. зн. и 51.500 печ. зн.
 Тираж 1200. В Ф 2101. Изд. № 92. Заказ № 33. Գինը 8 ր. Цена 8 р.

Типография АрмФАН'а, Ереван, ул. Ленина, № 67.